

444 127

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM

2003

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM 2003. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NÁGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3441 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ba (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltj*ban (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft.** (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (eg oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratok 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett és a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

119. évfolyam
2003

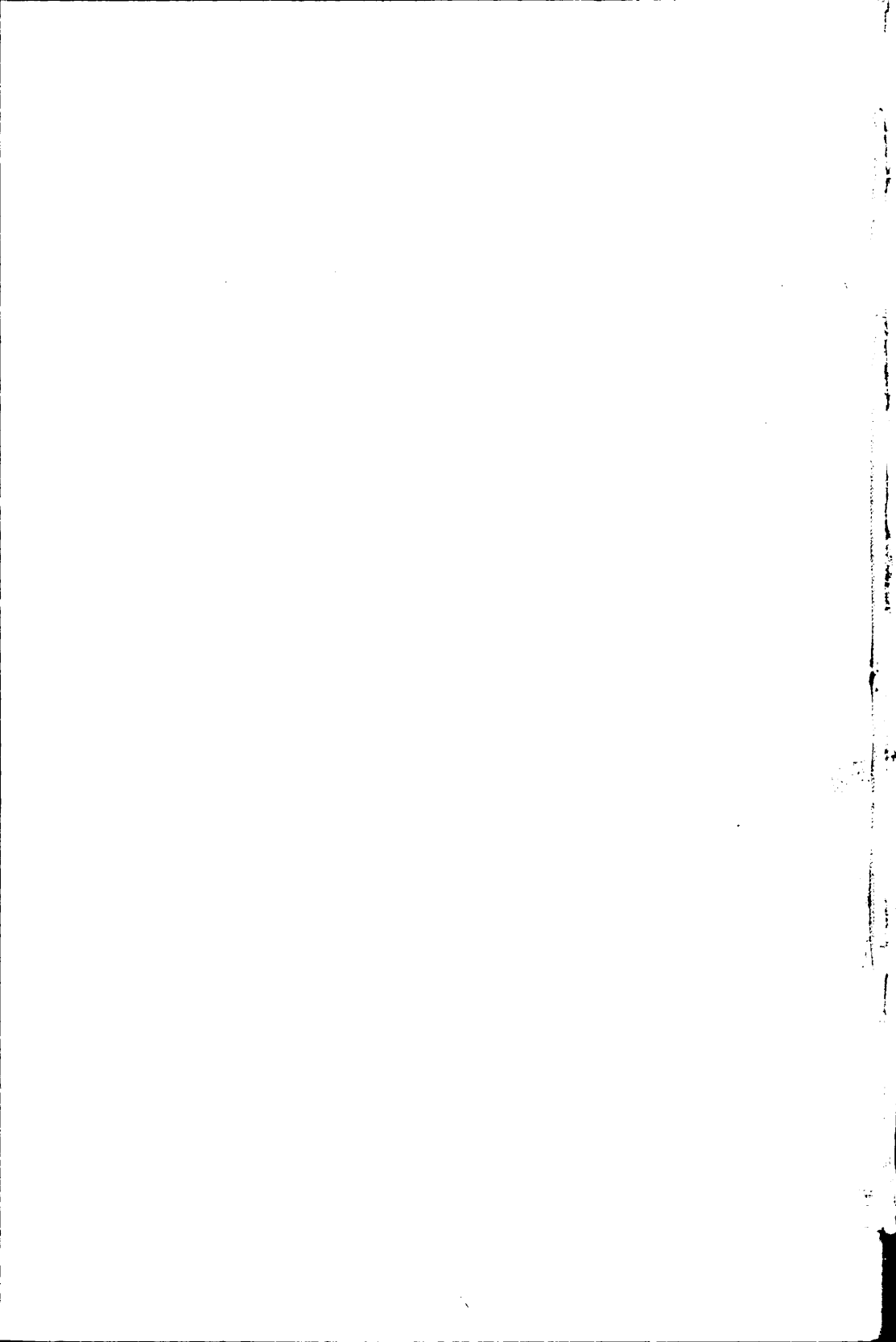
Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ,
ROZSONDAI MARIANNE,
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő
TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította
HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Czibula Katalin</i> : Pozsony színházi élete Mária Terézia korában: színházprogram és a színházkritika kezdetei	429
<i>Emödi András</i> : Nagyvárad katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára	413
<i>Granasztói Olga</i> : Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén	166
<i>Hornyák Mária</i> : A Pesti Hírlap és a nevelés	42
<i>Ispánovics Csapó Julianna</i> : Egy zombori folyóirat a 20. század elején	442
<i>Knapp Éva</i> : Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége I.	18
<i>Knapp Éva</i> : Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége. II.	149
<i>Koppányi Júlia</i> : Az Egyházi Értekezések és Tudósítások. Az első hazai katolikus folyóirat	188
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : A Csongrád Megyei Könyvtár hódmezővásárhelyi éveit	289
<i>Nemerkényi Előd</i> : Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században	1
<i>Nemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge II.	67
<i>Pogány György</i> : A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet története és kiadványai 1945–1949	304
<i>Ugrai János</i> : Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában	273

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bálint Gábor</i> : A Világvárosi Regények története	126
<i>Bálint Gábor</i> : Az Athenaeum, a Nova és a Dante kétpengős regényei	483
<i>Csapodi Csaba</i> : Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése	203
<i>Fehér Katalin</i> : Az Egyházi Tár történetéhez	356
<i>Fekete Csaba</i> : Heidelbergi ajándékkönyv 1612	89
<i>Fekete Csaba</i> : Szenci Molnár Albert zoltárkiadásának mintája	330
<i>Gömöri György</i> : Egy magyar peregrinus könyvkérő levele William Sancroft-hoz	218
<i>Hangodi Ágnes</i> : Az idősebb Zolnay Vilmos könyvei a nemzeti könyvtárban	475
<i>Hubert Gabriella, H.</i> : Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás	349
<i>Kakucska Mária, H.</i> : Ki írta a „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneké”-t?	116
<i>B. Kis Attila</i> : Frank Ádám (1639–1712) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum	94
<i>Kóka György</i> : Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben	459
<i>Molnár András</i> : Deák Ferenc ifjúkori olvassmányai	222
<i>Monok István</i> : Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében	325
<i>Monok István</i> : Würtenbergi exulánsok Baththyány Ferenc udvarában	205
<i>Nemes Balázs</i> : Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kéziratának újkori provenienciájához	366

<i>Rózsa Mária</i> : Az Oesterreichisch-ungarische Revue. Egy Monarchia-folyóirat magyar szemmel	375
<i>Rózsa Mária</i> : Osztrák–magyar kapcsolatok az 1848-as bécsi forradalmi sajtóban ..	464
<i>Stoll Béla</i> : József Attila és a Mondolat	379
<i>Szelestei N. László</i> : Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára	105
<i>Ujvári Hedvig</i> : Das Neue Pester Journal. Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878	241
<i>Urbán Aladár</i> : Az Öreg ABC-től a Király Tanácsadójá-ig. Vas Gereben népfelvilágosító kiadványai 1848 tavaszán	234
<i>Vadász Veronika</i> : Ecsedi Báthory István bibliájáról	211
<i>Zlinszky János</i> : Recepciós törekvések a 15–16. századi Magyarországon	327

FIGYELŐ

<i>Buzinkay Géza</i> : Újságok és újságolvasók Ferenc József korában	383
<i>Ecsedy Judit, V.</i> : A Migazzi-gyűjtemény	493
<i>Gyáni Gábor</i> : Észrevételek Buzinkay Géza bírálatához	398
<i>Karsay Orsolya</i> : Modenai corvinakiállítás „a holló jegyében”	256
<i>Kókay György</i> : Borsa Gedeon köszöntése	382
<i>Körmendy Kinga</i> : A Collectio Canonum Anselmi Lucensis szövegváltozatai. Kánonjogi kutatások és eredmények a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézetében	260
<i>Körmendy Kinga</i> : Közgyűjteményi Tudományos Napok az Országos Széchényi Könyvtárban	253
<i>Lipták Dorottya</i> : Válasz Buzinkay Gézának	388
<i>Monok István</i> : Néhány horvát könyv- és művelődéstörténeti kiadványról	500
<i>Salgó Ágnes, W.</i> : Emlékkönyv a Teleki-téka alapításának 200. évfordulójára	135

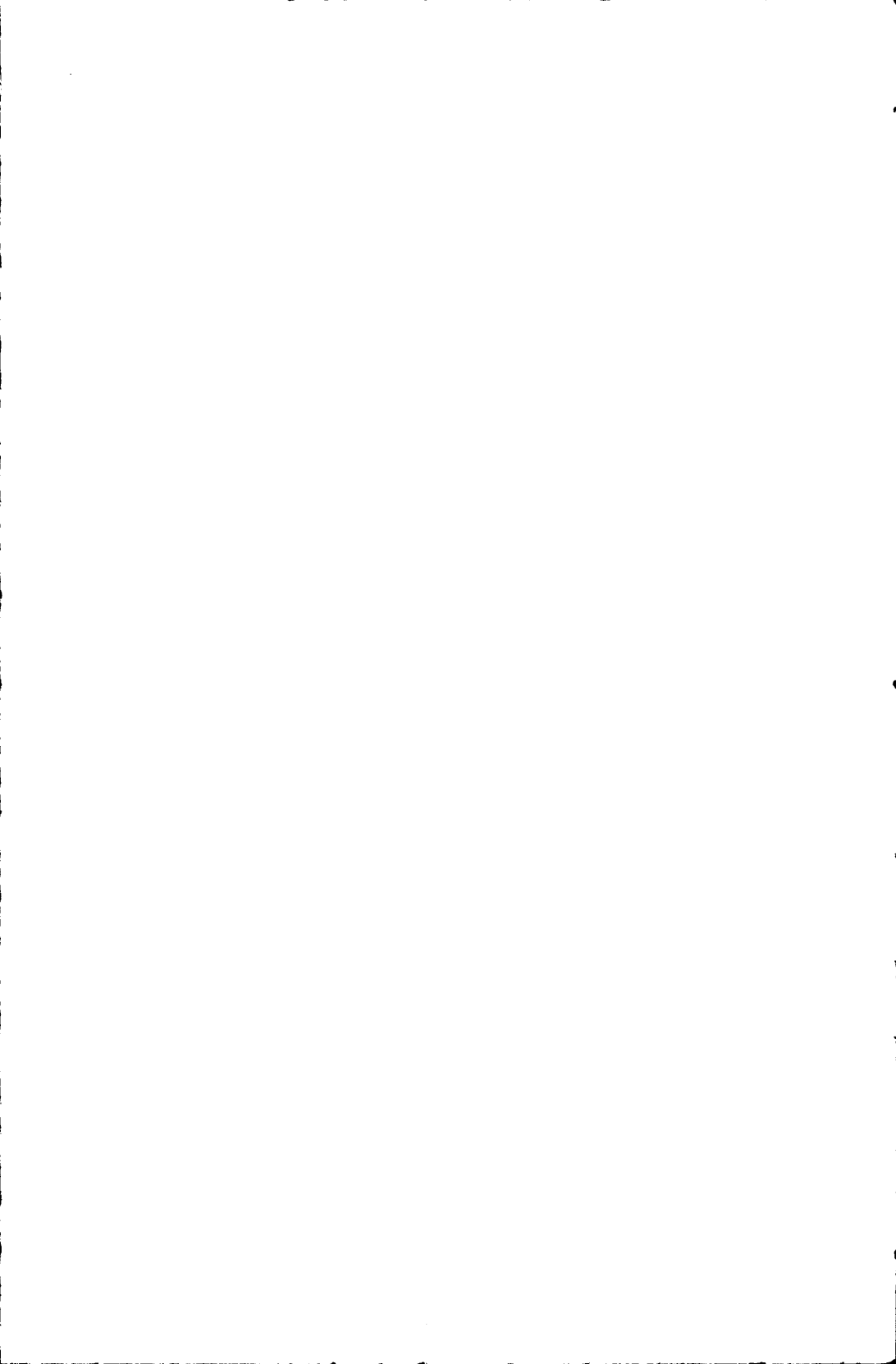
BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2002-ben	508
---	-----

SZEMLE

Barbier, Frédéric: Lumières du Nord. Imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le Nord au XVIII ^e siècle (1701–1789). Dictionnaire prosopographique. Genève, 2002. (<i>Bánfi Szilvia</i>)	144
Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars quinta. Kiad. Deé Nagy Anikó. Bp.–Marosvásárhely, 2002. (<i>W. Salgó Ágnes</i>)	141
[Didilescu, Florin]: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. Arad, 2003. (<i>Monok István</i>)	407
Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn, 2000. (<i>Monok István</i>)	409
Egy európai Bozsokon. Verebi Végh Gyula munkássága és gyűjteménye. Szerk. Zsámbéky Monika. Szombathely, 2003. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	526
Eine Unterredung gegen die Türken. Traktátus Mohácsról. Közread. Balogh F. András. Bp. 2003. (<i>Németh S. Katalin</i>)	404

Emódi András: A Nagyváradi Székeskáptalan Könyvtára a XVIII. században. Bp.–Szeged, 2002. (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	142
Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve (1500–1502, 1507–1527). Közzéte- szi Solymosi László. Bp. 2002. (<i>Körmendy Kinga</i>)	264
Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. [Emlékkönyv.] Szerk. Rozsondai Marianne. Bp. 2002. (<i>Kulcsár Péter</i>)	402
Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Bp. 2002. (<i>Kókay György</i>)	524
Mannelli Goggioli, Maria: La Biblioteca Magliabechiana. Libri, uomini, idee per la prima biblioteca pubblica a Firenze. Firenze, 2000. (<i>Monok István</i>)	270
Somkúti Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918. Szerk. Monok István. Bp. 2002. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	267
Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Kaiserslautern, 2002. (<i>Monok István</i>)	143
Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár. Vál. és a bev. tan. írta: Richard Pražák. S. alá rend. és jegyz. ell.: Deák Eszter, Erdélyi Lujza. Bp. 2003. (<i>Berkes Tamás</i>)	523
Vajda Kornél: Schütz Antal. Bp. 2002. (<i>Fehér Katalin</i>)	525

NÉVMUTATÓ*

- Abaffy Csilla, N. 510
 Ábel Jenő 203
 Ábel Olga 126
 Abelardus, Petrus 87, 460
 Abelson, Paul 4
 Abraham Ibn Ezra 211
 Ábrahám István 515
 Ábrányi Kornél, id. 480
 Acensis, Elias 212
 Achmed Oglu 200
 Aczél Benő 129
 Ádám Ágnes 513
 Ady Endre 381
 Aelfens, Johannes 207
 Afra, Szent 85
 Ágai Adolf 396, 516
 Ágoston, Szent 9, 85, 86, 108, 110, 498, 499
 Ainz, Anne 409
 Aiszóposz 87, 139
 Ajkay Alinka 514
 Alberoni, Giulio 121
 Albert, Nagy Szent → Albertus Magnus
 Albertini Béla 385
 Albertus Magnus 110, 460, 505
 Alberus, Erastus 338
 Albrecht Károly 455
 Albrecht von Sachsen-Teschen herceg 429, 431, 438, 441
 Albrechtsberger, Johann Georg 285
 Alcuinus 4
 Alexandra Pavlovna 25
 Almási Böske 452
 Almásy György 527
 Almquist, Gustaf Fridolf 446
 Alsted, Johann Heinrich 210
 Altling, Heinrich 91
 Altof-Teschow, Kaja 410
 Alvinci Péter 91, 92
 Amália weimari nagyhercegnő 528
 Ambrosius Sanctus → Ambrus, Szent
 Ambrus Hedvig Mária 136
 Ambrus Zoltán 519
 Ambrus, Szent 85
 Ameln, Konrad 352
 Ancillion, Johann Peter Friedrich 232
 András, II., magyar király 330
 András István 30
 Andrassy István 28
 Andreae, Jacobus 209
 Angiolella, Gaetano 446
 Ángván János 190, 195
 Aniszi Kálmán 512
 Anjouk 327, 329
 Anonymus 402, 403
 Anselm of Lucca → Anzelm, Luccai, Szent
 Anselme de Lucques → Anzelm, Luccai, Szent
 Antal főherceg 151, 156
 Antall József 526
 Antalóczi Lajos 518
 Antonius → Antal főherceg
 Anzelm, Luccai Szent 260–263
 Anzengruber, Ludwig 249, 250
 Ányos Pál 116
 Apafiak 521
 Apelius, Melchior 207
 Apicius, Marcus Gavius 13
 Apponyi György 376
 Apponyi Sándor 139, 140, 327, 405, 406, 527

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkoztunk.

- Arany János 241, 249, 378
 Aranyosi Mancsi 452
 Arator subdiaconus 13
 Areszkin, Robert 520
 Argens, Marquis d' 461, 462
 Arisztotelész 3, 89, 90, 92, 93, 208, 406
 Árkossy Vilmos 454
 Árkossyné Szabó Irma 454
 Arnau, Frank 486
 Árokháty Bea 336
 Árokháty Béla 347
 Árpádok 327
 Árton József 35
 Árva Bethlen Kata → Bethlen Kata, Árva
 Árvai György 114
 Asher, Adolf 371, 372
 Aszalay 73
 Asztalos András 347
 Asztalos István 520, 521
 Augustinus, Sanctus → Ágoston, Szent
 Avar Jolán 457
 Avianus, Flavius 13

 Babartzi Imre 25, 26
 Babcock, Robert G. 11
 Babits Mihály 379, 381
 Baccamude, Daniel 105
 Bach Lóránd, id. 140
 Badics Ferenc 188
 Bahrđt, Carl Friedrich 460, 461
 Báits Vladimir 444
 Bajáki Rita, Sz. 514
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 131, 476
 Bajkó Mátyás 44, 46, 274
 Bajza József 60, 227, 230
 Bajzik Zsolt 527, 528
 Bak János 8, 266
 Baki Péter 394
 Bakó János 419, 420, 425
 Bakócy Tamás 121
 Bakóczi János 90, 91, 93
 Bakocs → Bakócz Tamás
 Bakos Tibor 517
 Bakosné DiószegiMónika 42
 Balásházy János 230
 Balassa Brúnó 275
 Balassa Ferenc 430
 Balassa József 381
 Balassi Bálint 206, 340, 343

 Balázs Mancsi 457
 Balázs Mihály 139, 501
 Balázs Péter 234, 236, 238
 Balbi Jeromos → Balbi, Girolamo
 Balbi, Girolamo 407
 Bálint Gábor 126–134, 483–492, 490, 515, 520, 521
 Bálint György 484
 Ball, John 221
 Balla Kálmán 447, 451, 454–457
 Balla Károly 32
 Balla Vilmos 479
 Ballagi Aladár 307
 Ballagi Mór 44
 Balláné Marton Erzszi 454–456
 Balog Ferenc 36
 Balogh F. András 404–406
 Balogh József 6, 7, 517
 Balogh László 508
 Balogh Márton 426
 Bán Imre 355
 Bánfi Szilvia 144–146, 511
 Bánhegyi B. Miksa 12, 521
 Bánhidi József 452
 Bányai Sándor 27
 Barabás Miklós 64
 Barankovics István 403
 Bárány Anzelm 509
 Baranyai Decsi Csimor János → Baranyai Decsi János
 Baranyai Decsi János 330, 497, 514
 Baranyai János 425
 Barbacci Ferenc 425
 Barbeirac, Jean 500
 Barbier, Frédéric 144, 145
 Barclay, Johannes → Barclay, John
 Barclay, John 109, 110, 115, 116, 124
 Barcza József 514
 Barczán Endre 315, 316
 Bárczy István 306, 480
 Barcsay Ábrahám 124
 Barditz László 212
 Bárdos István 10
 Barkasy Johanka 36
 Barkasy Zsuzsanna 36
 Barkláj → Barclay, John
 Barklájus János → Barclay, John
 Barkóczi Jolán 516
 Barkóczy Ferenc 108, 109, 117–119, 123, 126, 497

- Barkóczy Imre 426
 Barkovits István 35, 36
 Barna Andor 450
 Barna Lajosné 291
 Barny Anna Mária 124
 Baróthy József 457
 Baróti Jenő 450
 Barovius → Baranyai Decsi János
 Bart István 515
 Barta István 226, 467
 Barta Mihály 162
 Bártfai Ilonka 452
 Barth → Bahrtdt, Carl Friedrich
 Barth, Dieter 390
 Bartholinus, Richardus 406
 Bartók Béla 527
 Bartoniek Emma 5, 6, 70, 72, 79, 84, 269
 Bártzay Pál 151
 Bašić, Petar 501, 502
 Baska Gabriella 509
 Batári Gyula 516, 517
 Bathor, Stephanus de → Báthory István, Ecsedi
 Báthori István fejedelem 330
 Báthori, Sigismundus → Báthory Zsigmond
 Báthory Gábor 217, 218
 Báthory István, Ecsedi 211–218
 Báthory Zsigmond 212, 217
 Báthory, Somlyói-család 217
 Batori Andras → Báthory András
 Batori Sigmund → Báthory Zsigmond
 Batory → Báthory István, Ecsedi
 Batsányi János 124
 Batthyáni Batthyán Fülöp → Batthyány Fülöp
 Batthyány Ádám 206, 210
 Batthyány Boldizsár 205–207
 Batthyány Ferenc 205, 206, 209, 211
 Batthyány Fülöp 21, 33, 164
 Batthyány Ignác 9, 112, 493–497, 499, 500
 Batthyány József főkancellár, esztergomi érsek
 24, 31
 Batthyány Lajos 234–236, 466, 469
 Baum, Vicki 483, 486, 488–490, 492
 Baumbach, Manuel 1
 Bay Antal 236
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 257, 403
 Beccaria, Cesare Bonesena 231
 Bechtler Péter 316, 319
 Becker, Gustav 3
 Beddie, James Stuart 16
 Bedeghi Nyáry család 117
 Beély Fidél 356, 359, 365, 521
 Beer János 133
 Beer, Rudolf 14
 Beethoven, Ludwig van 270
 Behrends, Frederick 2, 3
 Beimel József 357, 361, 364, 366
 Beke Antal 495, 496
 Beke Margit 10
 Beke Ödön 522
 Békeffy Lajos 451
 Békefi Remig 6
 Bekényi Alaghy Menyhért 426
 Bekes Gáspár 217
 Bél Mátyás 275, 514
 Beleznay gróf → Beleznay Sámuel, ifj.
 Beleznay Miklós 125
 Beleznay Sámuel, ifj. 32, 40, 151, 162
 Belitska-Scholtz Hedvig 76, 433
 Beljanski, Milenko 442
 Bélei Pál 478
 Bellomo, Manlio 262
 Belloy, Durmont 430
 Belnay György Alajos 156, 361, 366
 Belot, Adolphe 252
 Benczedy Gergely 99, 103
 Benczúr Gyula 393, 394, 512
 Bencsik József 231
 Benda Kálmán 275, 405
 Benedek Ágnes 516
 Benedek Elek 516
 Benedek Ernő 131
 Benedek Marcell 491, 492
 Benedek, Szent 85
 Benedictus, Sanctus → Benedek, Szent
 Benes Ilona 454
 Benkovics Ágoston 414, 416, 418, 419, 425
 Benkő Ferentz 161
 Benkő Samu 135
 Benoit, Pierre 491
 Bentham, Jeremy 231
 Benyák Bernát 402, 408, 514
 Bényei Miklós 49, 65, 276, 509
 Bényi Csilla 509
 Benyovszky János kanonok 31
 Benyovszky, Karl 431
 Beóthy György 422
 Berczeli Erzsébet 433
 Bérczi Gyula 452

- Bercsényi Miklós 281
 Berecz Ágnes 518
 Bereczki Lajos 508
 Beregi Oszkár 451
 Berei Farkas András 18–41, 149–165
 Berényi Borbála 124
 Berényi Tamás 124
 Berényi Zsuzsanna Ágnes 517
 Berger Illés 402
 Bering, Vitus 110
 Berkes Tamás 523–524
 Berlász Jenő 67–69, 72, 73, 75, 76, 79, 81, 88, 414
 Berman, Harold Joseph 261
 Bernard, Aldo S. 1
 Bernardus Abbas 85
 Bernardus de Clara valle 87
 Bernhardt János 458
 Bertalanffi Pál 109, 113
 Berti, Giovanni Lorenzo 108, 112
 Berti, Joannes Laurentius → Berti Giovanni Lorenzo
 Berzsényi Dániel 191, 226
 Besold, Christoph 210
 Bessenyei György 116
 Bessenyei József 521
 Bethlen Gábor 281, 465
 Bethlen Kata, Árva 138, 142, 522
 Bethlen Zsuzsanna 137
 Bethlenek 521
 Betlen Bruckner László 457
 Beythe András 207
 Beythe István 334, 351
 Bezerédj István 43, 52
 Bezerédj Sándor 44, 51, 52
 Bezerédy István 303
 Bie, Jan Pieter 96
 Bielowski, August 5
 Biernus, Laurentius 207
 Bihari Sándor 393
 Bilibok Péterné 52
 Bilkei Irén 521
 Bimbó Elek 425
 Binder Etus 458
 Binder Károly 454
 Birckenstein, A.E. Burckhardt von 514
 Biri, Franciscus 212
 Bíró Ferenc 106
 Bíró Géza 452
 Bíró István 138, 139
 Bíró József 420
 Bíró Lajos 454
 Bíró Sándor 280, 283
 Bischoff, Bernhard 3, 10, 15
 Bishop Bonipert of Pécs → Bonipert, pécsi püspök
 Bishop Fulbert of Chartres → Fulbert, chartres-i püspök 17
 Bishop Gerard → Gellért, Szent
 Bishop Saint Gerard of Csanád → Gellért, Szent
 Bisterfeld, Johann Heinrich 511
 Bitnitz Lajos 226
 Bittermann Nándor 444
 Björnson, Björnstjerne 249
 Blaeu-fivérek 95–97, 105
 Blankenburg, Walter 353
 Blaurer, Thomas 338
 Blazovich László 521
 Bloch (Ballagi) Mór → Ballagi Mór
 Blumauer, Alois 285
 Blume, Friedrich 353
 Blumenschein, Adalbert 369
 Blumenthal, Uta-Renate 261, 262
 Bocatius, Joannes 86
 Bock, Fridericus Samuel 95
 Bocskay István 281, 414, 465
 Bocsor István 253
 Bod Péter 138, 339, 419, 521, 522
 Bodnár László 314
 Bodolay Ágnes 255
 Bodolay Géza 253, 255
 Bodor András 10
 Bodrogi János 289, 291, 298
 Boésius Kelemen → Dubois, Clément
 Bogár Ferenc 358
 Bogáti Fazekas Miklós 141, 337, 350
 Bogdány Ferenc 517
 Bognár Cecil 526
 Bognár József 312
 Bogyai Pál 107, 109, 110
 Bohrinus, Philipp Jakob 207
 Bohus-Szögyény Antónia 61
 Boisgobey, Fortuné de 252
 Bolgar, Robert Ralph 8
 Bollók János 7
 Bolyai János 253, 254
 Bona, Giovanni 110
 Bonfini, Antonio 377, 402

- Bonipert, pécsi püspök 2, 3, 5, 15, 17
 Bónis György 266, 327, 329
 Bonnet, Charles 171, 178, 181
 Borbély Ferentz 34
 Borbély Sándor 517
 Borda Lajos 511
 Bordás Rózi 457
 Boreczky Anna 510
 Born Ignác 523
 Bornemisza Péter 334, 338, 340, 351
 Bornemisza? 90
 Boronkai Szabolcs 516
 Boros István 423
 Boros Mihály 238, 239
 Boross Miklós 452
 Borsa Gedeon 69, 382, 509, 511, 514, 526
 Borsódi Paula, B. 452
 Borus Gábor 299
 Borzsák István 8
 Bosnyák Ernő 444
 Both Bálint 129, 130
 Both Mária 164
 Botka Ferenc 131, 133
 Bottyán József 155
 Bouillon Gottfried 113
 Bozóky Alajos 416
 Bökfi → Boros Mihály
 Bősze Sándor 519
 Böszörményi Béla 451
 Böszörményi Sz. Péter 92
 Braddons, Mary Elizabeth 252
 Brahm, Moriz von 438
 Branca, Vittore 9
 Brandes, Johann Christian 438
 Brandis, Thilo 84
 Brandt, Gerard 103, 104
 Brassicanus, Alexandrus 204
 Bratulić, Josip 504, 505
 Braun, Johann 95
 Braune, Robert 379
 Bredenburg, Johannes 103
 Breen, Daniel de 96, 97, 103, 104
 Breko, Hana 506
 Brendanus, Abbas, Sanctus 85
 Brendeken, Christoph 410
 Brenius → Breen, Daniel de
 Brenz, Johann 209
 Bretschneider Henrik 184
 Brett, Martin 261
 Brewer, Lorenz 351
 Brezecsök D. 471
 Briedl Frigyes → Beély Fidél
 Brisits Frigyes 224
 Britaine, William de 109, 113
 Brodarics István 403
 Bródy Anna 309
 Bródy László 127
 Bródy Lili 484, 486, 488
 Bródy Sándor 483
 Bródy Zsigmond 244, 247, 395, 396
 Brunner, Lienhardt 208
 Brunszvik gróf 29
 Brunszvik Teréz 52, 55, 56, 58, 63
 Buchinger, Wilma 369
 Buck, August 4
 Buda Dénes 452
 Budai Erzsébet 510
 Budai Ilonka 456
 Budai Karácson János 92
 Buday György 512
 Budik, Peter Alcantara 374
 Bugenhagen, Johann 325
 Bujdosó András → Berei Farkas András
 Bullinger, Heinrich 344, 348
 Bullióni Godefréd → Bouillon, Gottfried
 Bulz → Bak János
 Bunyitay Vince 413, 414, 418–421, 425
 Bunny, Rupert 393
 Burger, Helen 207
 Burján László 266
 Burján Mónika 517
 Busa Margit, V. 43
 Busher, J.H. → Juhász Lajos
 Busticci, Vespasiano da 203
 Butkovits Maca 546
 Buttenwieser, Hilda 4
 Buzinkay Géza 383–387, 388–401
 Byron, George Gordon 249
 C.S.B. – [Comes Stephanus Báthory] → Báthory István, Ecsedi
 Cacic, Andreas 109
 Caesar, Julius, Patavinus 511
 Caesar, Julius 7, 8, 208
 Calderón, de la Barca, Pedro 438
 Calepinus, Ambrosius 208
 Calmet, Augustin 108, 114
 Calvin, Jean 333, 348, 349

- Cameron, John 220
 Campis, Julianus de 210
 Cantemir, Dimitrie 139
 Capito, Wolfgang 340
 Caraccioli, Louis-Antoine 178
 Carion, Johann 210
 Carmontelle, Louis Carrogis 178
 Carolus → Károly főherceg
 Carpnow, Johann Benedikt 70
 Carra, Jean-Louis 179, 180
 Cartagena, Bartholomaeus 107, 115
 Cassius, Bartolomaeus → Kašić, Bartol
 Catilina, Lucius Sergius 13
 Cato 11, 13, 14, 17
 Cavallo, Guglielmo 13
 Celsus, Julius → Przypkowski, Samuel
 Celtis, Konrad 209
 Cencetti, Giorgio 13
 Certau, Michel de 397
 Cervantes Saavedra, Miguel 461
 Česmički, Ivan → Janus Pannonius
 Cesnaková-Michalcová, Milena 431
 Chartier, Roger 168, 169, 175, 401
 Chase, Wayland Johnson 14
 Chavannes-Mazel, Claudine 2
 Chernel István 527
 Chimani Leopold 195
 Christen, Ada 249
 Chytraeus, David 209
 Cicero, Marcus Tullius 3, 7, 8, 10, 11, 13, 14,
 17, 86, 114, 208, 210
 Cirill, Szent, Alexandriaei 112
 Clair Ignác 44, 57, 58
 Clairon, Mlle 430
 Clément XIV → Kelemen, XIV., pápa
 Climacus → Climaczius, Joannes
 Climaczius, Joannes 75, 78, 86
 Cnaus → Knaus, Johann Jakob
 Cockshaw, Pierre 12
 Collins, Wilkie 252
 Columbanus, Sanctus, Confessor 85
 Comenius, Johannes Amos 107, 113, 275, 276
 Condillac, Étienne Bonnot de 178, 179, 181
 Corneille, Pierre 249
 Corvin Máttyás → Máttyás, I., magyar király
 Corvinus → Rabe, Christoff
 Cosch, Martin 207
 Costa, Alfonz 445
 Courcelles, Étienne de 96, 97, 104
 Crane, Walter 387, 393
 Crellius, Johannes 95–97, 99, 105
 Crenius, Thomas 95
 Crollius, Johann Philipp 144
 Cumberland, Richard 439
 Cuperus → Kuyper, Frans
 Curcellaeus → Courcelles, Étienne de
 Curio, Valentin 405
 Cushing, Kathleen G. 261
 Czakó Mici 455, 456
 Czakó Vilmos 454
 Czege Imre 279, 509
 Czeke Marianne 58
 Czeltel Dániel 512
 Czibula Katalin 429–441, 429–431
 Czigány Lóránt 520
 Cziráky Antal 163
 Czobor Gyula 452
 Czoma László 520
 Czövek Zoltán 509, 508–522
 Czwittinger Dávid 522
 Cziráky, Antonius → Cziráky Antal
 Csák Zsófia 305
 Csáki Pál 133
 Csáky család 408
 Csáky Imre 143, 414, 418–420, 426
 Csáky István 408
 Csáky Margit 456
 Csáky Miklós 414, 425
 Csáky Nina, keresztfalvai 153
 Csáky Nina, keresztzszeghi 160
 Csáky-könyvtár 171
 Csanády Irma 450
 Csanak Dóra, F. 519
 Csanda Sándor 355
 Csaplár Benedek 116
 Csapó József 160
 Csapó Vilmos 228
 Csapodi Csaba 2, 3, 5, 12, 14, 203, 204, 203–
 205, 265, 266, 402–404, 508, 509
 Csapodiné Gárdonyi Klára 2, 3, 204, 403
 Császár Elemér 116
 Császár Piroska 455
 Császi Erzsébet 518
 Császtvay Tünde 235, 236, 516
 Csécsi János 276
 Cseh Mária 509, 512, 519
 Cseke Péter 510

- Csengeri Stefi 454
 Csengery Antal 43, 45, 61, 231, 233
 Csengery József 281–284, 287
 Cséplő Péter 416, 421
 Csepregi Zoltán 105
 Cseresnyés András 495, 498
 Cserey Heléna 25
 Csezmiczei János → Janus Pannonius
 Csiby Mihály 513
 Csihás Benő 442
 Csiky Gergely 249
 Csinádi Gerő 275
 Csirmazné Cservenyák Ilona 519
 Csiszár Sámuel 142
 Cszimazia, zenetanár 358
 Csobai László 519
 Csobor Gyula 451
 Csóka J. Lajos 6, 80
 Csóka-Jaksa Helga 519
 Csokonai Vitéz Mihály 116, 225, 521
 Csolnakosy Gyula 450
 Csomasz Tóth Kálmán 330, 332, 348, 349,
 353, 354
 Csongor Dénes 512
 Csonka Ferenc 265
 Csontos Mária 135
 Csontos János 68, 69, 78, 79, 204
 Csontváry Kosztka Tivadar 527
 Csorba Dávid 520
 Csorba Sándor 273, 274
 Csulai Mór Fülöp 265
 Csűry István 521, 522
- D'Artagnan (álnév) → Vay Sándor v. Sarolta
 D'Oyly, George 220
 Dachstein, Wolfgang 335, 336
 Dallos Hanna 482
 Dalmatin, Antun 505
 Damerini, Gino 9
 Damiani, Petrus 11
 Dán Róbert 211
 Dancs Istvänné 315
 Dániel Elemér 496
 Dániel Imre 494, 495, 497
 Dániel Tibor 131, 133
 Danielik József 124
 Dante Alighieri 228, 282
 Danton, Georges Jacques 282
 Dârja, Ileana 493–500
- Darnton, Robert 167–169, 171, 172, 176–178,
 185, 401
 Darvas Simon 126
 Daudet, Alphonse 249
 Dávid Ferenc 348
 Dávidházy, könyvkereskedő Marosvásárhelyen
 161
 De Gerandóné Teleki Emma 55
 De Quiros, Constancio Bernaldo 445
 Deák Antal 223
 Deák Eszter 523
 Deák Ferenc 222–233, 249, 376
 Deáky Zsigmond 234
 Debreceni János 522
 Debreczeni Attila 515
 Decsi István 92
 Decsi János → Baranyai Decsi János
 Decsi N. István 92
 Decsi Sámuel 139
 Decsy Sámuel 274
 Deé Nagy Anikó 135–137, 141, 142, 512
 Deér József 7
 Degering, Hermann 371
 Degré Alajos 227
 Dejthey Balázs 426
 Dekobra, Maurice 490, 491
 Dell'Omo, Mariano 15
 Demény György 140
 Demény Lajos 136
 Demeter Júlia 433
 Démoszthenész 203
 Dénes Gyula 491
 Dénes Rózsi 456
 Dengler-Schreiber, Karin 14, 372
 Denis, Johann Michael 268, 495, 496, 498
 Dercsényi Dezső 510
 Derecskei Török János 419
 Derffel, Karoline 62
 Déri Balázs 10
 Derossi, Julije 502
 Derossi, Zlata 502
 Derschau, Hans Albrecht von 71, 74
 Déry Tibor 127, 131, 133, 134, 488
 Dessewffy Aurél 48, 228
 Deusdedit cardinalis 262
 Deval, Jacques 488
 Dezsényi Béla 42
 Dézsi András 341
 Dézsi Lajos 90, 92, 347

- Dézsi Lajosné 519
 Dianovszki János 38, 160
 Diderot, Denis 177, 179
 Didilescu, Florin 407
 Didymus Alexandrinus 510
 Dienes Dénes 514
 Diesterweg, Friedrich Adolph Wilhelm 63, 64
 Dietrichstein-család 206
 Dillon Bussi, Angela 256, 259, 518
 Diodoros Siculus 204
 Diószegi György 42
 Diószegi V. Márton 91
 Diószegi V. Mihály 91
 Ditrói Mór 453
 Divald Kornél 480
 Divényi Antal 154
 Dmitrijeva, Katarina 409
 Dobó Kocsis Zoltán 512
 Dobos István 161
 Dobozi Mihály 402
 Dobrovský, Josef 524
 Dóczy Lajos 396
 Dóczy Orbán 204
 Dóka Klára 414, 420
 Doll testvérek 459
 Domanovszky Ákos 522
 Domanovszky Sándor 402
 Domitian, karintiai herceg 368
 Domokos László 519
 Donáth Regina 276
 Donatus 3, 5, 11, 13, 14, 17
 Dorat, Claude-Joseph 178
 Dovifat, Emil 389
 Dózsa György 274, 280, 288
 Döbrentei Gábor 230
 Dömötör Adrienne 510
 Dömötör Géza 53
 Dömötörfi Tibor 520
 Dömsödy Andrea 517
 Dörnyei Sándor 509, 515
 Drakula vajda → Vlad Tepes
 Draskóczy László 331
 Dreger Teréz 62
 Drescher Pál → Szentkúthy (Drescher) Pál
 Dressingius, Benedictus 207
 Dressler, Fridolin 11
 Dreves, Guido Maria 10
 Drobesh, Werner 368
 Drozd, Wolfgang 368, 373
 Dubois, Clement 332, 350
 Dubreucq, Alain 9
 Duff Kerr → Juhász Lajos
 Duff, Arnold M. 14
 Duff, J. Wight 14
 Dufour de Pradt, Dominique 229
 Dugonics András 160
 Dukkon Ágnes 514
 Dumas, Alexandre 249
 Dunajew, Wanda 250
 Durand 185
 Dús István 34
 Dutens, Louis 180
 Dzsugasvili, Jozsif Visszarionovics → Sztálin
 Eason, John 220, 221
 Ebenberger, Arnold 367
 Éber László 526
 Eberhardt Béla 423
 Eberus, Paul 341
 Ebner-Eschenbach, Hieronymus 88
 Eckhardt Sándor 206, 408
 Ecsedi Báthory István → Báthory István, Ecsedi
 Ecsedy Judit, V. 20, 33, 108, 138, 162, 493–500,
 511
 Eder, Christine Elisabeth 14
 Ego (Rózsavölgyiné Fried Margit) 484
 Egyed Emese 140
 Eisler, Robert 367, 368, 373
 Elek Tibor 517
 Elekes Irén Borbála 517
 Elisabeth, Heinrich Westphal özvegye 410
 Elkjer, Sigrud 490
 Ember Győző 236
 Émeric → Imre, Szent, Árpádházi herceg
 Emich Gusztáv 395
 Emödi András 142, 413, 413–428, 422, 428,
 509
 Ender, Thomas 402
 Endrődi Miklós 455
 Engel, Johann Jakob 438
 Englich, Johann 336
 Enyedi György 96, 99
 Eösz, Franciscus → Ösz Ferenc
 Eöszy Ferenc 425
 Eötvös József 43–46, 48–50, 52, 65, 66, 228,
 238, 249, 268
 Epikurosz 11
 Episcopius, Simon 102, 104

- Erasmus, Desiderius 96, 405
 Erdei Györgyi 308
 Erdei Klára 213, 215
 Erdélyi Lujza 523
 Erdmann-Pandžić, Elisabeth von 502
 Erdő Péter 260, 265
 Erdődy Gábor 426
 Erdődy Júlia 408
 Erdődyek 431
 Erdős Ármin 491
 Érszegi Géza 7
 Erythraeus, Valentinus 325
 Escarpit, Robert 144
 Espersit János 299
 Este hercegek 256, 257
 Este, Borso d' 256
 Este, Ippolito d' 256
 Esterházy Imre 108, 114
 Esterházy Miklós 402
 Esterházy Nepomuk János 33
 Esterházy Pál 108, 113
 Esterházy Pál Antal 113
 Esterházyak 360, 402, 528
 Estoras, Paulus → Eszterházy, Paulus
 Eszterházy Imre → Esterházy Imre 114
 Eszterházy Nepomuk János → Esterházy Nepomuk János
 Eszterházy Pál → Esterházy Pál
 Eszterházy Pál Antal → Esterházy Pál Antal
 Etényi Nóra, G. 521
 Etsedy Miklós 161
 Euripidész 216
 Eurymacher, Caspar 210
 Evenhuis, Rudolf Barteld 96

 F. Károly Lajos főherceg 155
 Fábian Gábor 228
 Fábian István 360, 483
 Fabini, Joannes Theophilus 511
 Fabiny Tibor 325
 Fábri Anna 59, 230
 Fabricius, Johann 354
 Fábry Jakab 425
 Fajcsek Magda 478
 Falk Miksa 396
 Falk Zsigmond, ifj., 512
 Fallersleben, H. von 249
 Faludi Ferenc 109, 160
 Faragó András 127
 Faragó Jenő 129
 Faragó Miklós 126, 129, 131, 133, 134
 Faragó Miklósné Rosenfeld Paula 129
 Farkas András → Berei Farkas András
 Farkas Gábor Farkas 142–143
 Farkas István 419, 425
 Farkas József 356–358, 361
 Farkas Lajos 79–81, 88
 Farkas László 517
 Farkas Mária, Cz. 517
 Farkas, Andreas → Berei Farkas András
 Fátyol Heddy 457
 Favart, Charles Simon 439
 Fáy András 43, 44, 48, 52, 60, 274
 Fazakas István 478
 Fazekas Mihály 515
 Fedák Sári 458
 Fegyverneki Hajtó János 90
 Fehér János 521
 Fehér Katalin 60, 64, 356–366, 515–518, 521, 525–526
 Fehér Laura, B. 450
 Feja János 426
 Fejér Antal 116, 117, 123, 124, 126
 Fejér György 67–70, 73, 77, 88, 229
 Fejérpataky László 522
 Fejtő Ferenc 276
 Fekete Csaba 89–93, 330–349, 349, 352, 508, 511, 518, 520
 Fekete János 124, 125, 140
 Fekete Rózsi 454
 Felice, Barthélémy de 171, 172
 Fenyéri, Julius 222
 Fenyő István 43
 Fenyvessy Olga, M. 451
 Ferdinánd főherceg 151, 156
 Ferdinánd II., német-római császár, magyar király 280
 Ferdinánd III., német-római császár, magyar király 280
 Ferdinánd, I., osztrák császár, V., magyar király 469
 Ferenc I., osztrák császár, magyar király 31, 284, 459
 Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 376, 383–387
 Ferenczi Zoltán 42, 47, 307
 Ferenczy Endréné 519
 Fernandez, Joannes Patricius 112

- Fessler Ignác Aurél 29
 Festetics Andor 447
 Festetics György 191, 192
 Festetics László 233
 Festetics Leó 55, 56
 Feuerbach, Johann Paul Anselm 231
 Féval, Paul 252
 Ficino, Marsiglio 204
 Ficinus → Ficino, Marsiglio
 Filiczki János 90
 Filipecz János 417
 Fináczy Ernő 526
 Fischer → Pataj Sándor
 Fischer István 29, 32, 36, 37,
 Fischer, Albert 354
 Fitos István 161
 Fitz József 204
 Fix, Andrew C. 104
 Fjord, Sven 127
 Flacius, Matthias Illyricus 505
 Fleury, André Hercule del 21
 Flizár György 194
 Floridenus Maeonius → Gánóczy Antal
 Florus, Lucius Annaeus 8
 Focky, Ferdinand Daniel 493, 498–500
 Fodor Gerson 161
 Fodor József 476
 Fodor Pál 23
 Follinus János 131
 Folz, Hans 69
 Forgách Ferenc 115, 122, 413
 Forgách Pál 414, 420, 421
 Forgács → Forgách Ferenc 122
 Forgó bácsi → Ágai Adolf
 Forró Pál 131, 490, 491
 Fouché, Pascal 270
 Fournier, Paul 260–262
 Földes Imre 450, 455
 Földes Jolán 488
 Földes Mihály 317
 Földesi Ferenc 138, 518
 Földi János 116
 Földi Lászlóné 519
 Földi Mihály 486, 488
 Földváry András 513
 Fönsborn, Olaf 127
 Fraknói Vilmos 377, 414, 522
 Francke, Adam → Frank Ádám
 Frangepán Ferenc 471
 Frank Ádám, id. 99, 102
 Frank Ádám, ifj. 94–105
 Frankenburg Adolf 43
 Franzos, Karl Emil 242, 250
 Fráter Lóránd 453
 Fredro, Andreas Maximilianus 109
 Fredro, Maximilianus 109
 Frey, Anton 207–209
 Frey, Jakob, I. 207
 Frey, Johann Jacob 207, 208
 Frey, Johannes 207
 Fricsy Ádám 501
 Fried István 515
 Frigyes, I., (Barbarossa), német-római császár
 406
 Frigyes, II., (Nagy), porosz király 168, 285, 461
 Frigyes, II., német-római császár 328
 Frigyes, III., német-római császár 367
 Frigyes, V., zweibrückeni herceg 144
 Frim János 36
 Frim János, id. 36
 Frisnyák Sándor 276, 279
 Fröbel, Friedrich Wilhelm August 58
 Fulbert, chartres-i püspök 2, 3, 15, 17
 Furseus, Confessor 85
 Futala Tibor 521
 Futó István 284
 Fügedi Erik 405
 Fülöp Géza 140, 276, 305, 309
 Fűskuti Landerer Mihály → Landerer Mihály
 Fűzy István 36
 G. Szabó Botond 508
 Gaál Endre 512, 517
 Gábor Dénes 512
 Gabrić-Bagarić, Darija 501, 502
 Gál Dezső 456
 Gál Gyula 450
 Galambos Lajos 514
 Galavics Géza 218
 Gáldi László 355
 Galenus, Abrahamusz 101, 102, 104, 105
 Galeotto, Marzio 204, 205
 Galilei, Galileo 323
 Gallina Frigyes 481
 Gállos Orsolya 517
 Gallus, Sanctus 85
 Gánóczy Antal 109, 113, 136, 421, 422
 Garand, Monique-Cécile 12

- Garay Mici 454
 Garázda Péter 203, 265
 Gárdonyi Albert 166, 167, 183, 184, 307
 Gárdonyi Géza 519
 Gárdonyi Klára → Csapodiné Gárdonyi Klára
 Garlieb, Catharina, 410
 Gáspár Jenő 449, 455
 Gáspár Miklós (Margit) 490
 Gáthy György Kálmán 448
 Gaudemet, Jean 262
 Gay, könyvkereskedő 167
 Gazda István 509, 514, 521
 Gebler, Tobias Philipp von 439
 Géczi János 512
 Gécs Béla 511–513
 Gedényi Mihály dr. 478, 479, 482
 Gedeon László 36
 Gellért Oszkár 320, 517
 Gellért, Szent 1, 2, 9–11, 15, 17
 Generális Beleznai → Beleznay Miklós
 Genge, Kyberus 212
 Georgius de Hungaria 405, 406
 Gerard of Csanád → Gellért, Szent
 Gerardus de Venetis → Gellért, Szent
 Gerdes, Daniel 136
 Gerevich László 308
 Gerézdi Rabán 265
 Gergeli, Georgius 111
 Gergely Márta 131
 Gergely Sándor 306
 Gergely, I., (Nagy Szent), pápa 498
 Gergely, XI., pápa 86
 Gergely-Korein 127
 Gerhard von Csanád → Gellért, Szent
 Gerle, Wolfgang 176
 Gerő György 109, 113
 Gerő Gyula 291, 509, 519
 Gerölyné Kölkedi Éva 519
 Gervasius, Theophilus 89
 Gerzsei Pethő Ferenc 426
 Geymüller, Johann Heinrich von → Ochs und
 Geymüller cég
 Gheselius, Johannes dr. 219
 Ghillány György 426
 Ghyczy Kálmán 245
 Gibbon, Edward 229
 Gibson, Margaret 4
 Gizella, magyar királyné 327
 Glacianus, Johannes 207, 209
 Glaser, Helmut 367
 Glauche, Günter 14, 15
 Glosius Sámuel dr. 116
 Glósz Ervin 356
 Gnesnei érsek 199
 Goda Gábor 309, 310, 321, 322, 480
 Godeforus, Guilielmus → Godfer, William
 Godfer, William 220, 222
 Godfrey, William 220
 Goedeke, Karl 372
 Goethe, Johann Wolfgang von 249, 438, 440
 Goldinger, Walter 369
 Goldoni, Carlo 438
 Golinelli, Paolo 261
 Golub, Ivan 502
 Gomba Szabolcsné 521
 Gombaszögi Frida 456
 Gombos Antal 107, 109
 Goriupp Aliz 269
 Gorove István 43
 Gosztonyi János 265, 266
 Gothardus, episcopus Hildesheimensis (1070)
 86
 Gottermayer Nándor 269
 Gottlieb Antal 38–40
 Gottsched, Johann Christoph 438
 Goudart, Ange 177, 179–180
 Goudimel 349
 Gózon Béla 450
 Gózon Gyula 449
 Gozdsu Elek 483
 Göcsei Imre 275
 Gömöri György 140, 218–222, 222, 521
 Gömöri Jenő 515
 Görgen dr. 469, 470
 Görgey Artur 403
 Görgey István 425
 Görög Demeter 31
 Görög László 131
 Göthe → Goethe, Johann Wolfgang
 Gracian, Balthasar 110
 Graciotti, Sante 10
 Gracza György 479, 480
 Graeffler, August 167, 181
 Gragger Róbert 69, 521
 Gramann, Johann 354
 Granasztói Olga 166–187, 174, 176, 408, 510
 Grassalkovich Antal 29, 30
 Gratianus 261–263

- Gray, John 229
 Grécourt, Jean-Baptiste-Joseph Willart, abbé de
 178–180
 Greiter, Matthäus 335, 336
 Gremesperger → Gedényi Mihály
 Grensperger, Josef 408
 Gretser, Jacob 114
 Grillparzer, Franz 249
 Gritzner, Maximilian 470
 Groth, Otto 389
 Grotius, Hugo 97, 110
 Gröchenig, Hans 368
 Gruber, Ludwig → Anzengruber, Ludwig
 Grueler, Martin 207
 Grüll Tibor 205, 325
 Grün, Anastasius 249
 Grünanger, Franz 375
 Grünn Orbán 20, 34, 38, 39, 41, 157
 Gsell, Benedict 78
 Guarino, Battista 203, 204, 402
 Guazzo, Stefano 210
 Guido de monte Rachei 87
 Gulyás Elek 357, 363
 Gulyás Károly 135
 Gunde Maja 458
 Gunst Péter 275
 Guoth Kálmán 7
 Gurnall, William 220, 222
 Gusztáv Adolf, II., svéd király 410
 Gutenberg, Johann 516
 Guthrie, William 229
 Gúti Sári 456
 Gutsman, Mathias 370
 Gutzkow, Karl 249
 Guzmics Izidor 190, 194, 202, 356–366

 Gyalmos János 308
 Gyáni Gábor 398–401
 Gyapay Dénes 234
 Gyóni Géza 454
 Gyóni Gyula 518
 Gyórfy György 5, 11
 György Endre 480
 György Lajos 153, 155, 157
 György Vilmos, zweibrückeni herceg 144
 Győri L. János 514
 Györke József 522
 Gyulai Pál 191, 249, 386, 392
 Gyulai Zsigmond 448, 449

 Gyulay Géza 457
 Gyurgyevics Bertalan 406
 Gyuris György 518, 520

 Haader Lea 510
 Habermann, Julius 375
 Habermas, Jürgen 383, 388, 400
 Habsburgok 277, 329
 Haczaki Márton 417
 Hadik András 284, 285
 Haeften, Benedictus van 112
 Haffner, Karl 51
 Häfner, Leopold 467
 Hagemann, Walter 388, 389
 Haiman György 127, 385, 395, 512
 Hajdu Géza 291
 Hajnal István 402
 Hajnóczy József 267, 268
 Halápy Konstantin 109, 110, 112
 Halasi Béla 450
 Halasi Mariska 450
 Halász Alfréd 313
 Halász Imre 227
 Halász Péter 129, 131
 Haljasmäe, Rene 409
 Halkovics László 521
 Haller Antonia 124
 Haller Erzse 124
 Haller Jozefa 124
 Haller László 143, 426
 Haller Sámuel 116, 124
 Haller, Albert de 171
 Halmi Sándor 452
 Háló Kovács József 158, 159
 Háló Kovács József 158
 Hamar István 332
 Hamesse, Jacqueline 12
 Hammerling, Robert 250
 Hamvas Béla 475, 479, 481, 482
 Hamvas H. Sándor 131
 Hamza Gábor 330
 Hanák Péter 386, 393, 398
 Handler György Ignác 426
 Hänel, Gustav Friedrich 68, 71–73, 75, 88
 Hangodi Ágnes 475–483, 475, 520
 Hannick, Christian 502
 Hannulik János 136
 Haraszthy Samu 51
 Haraszti Judit 509

- Haraszti Vilma 450
 Hargittay Emil 514
 Harmath Imre 491
 Harrach, Hans Albert 527
 Harruckern János György 277
 Harry Hood → Segesdy László
 Hartigveld, Jan 104
 Hartlib, John 220
 Hartmann, August 69
 Hartnaccius, Daniel 95
 Hartvik püspök 3, 5, 6
 Hartyányi István 305
 Haselmeyer, Nicolaus 207, 208
 Hasper, Hendrik 332, 349
 Hatvaniné Lévy Bertta 452
 Hatvany Lajos 381
 Hatvany Lili 484
 Haug, Johann Philipp 167
 Haus, Paul 127
 Hauswald, August Wilhelm 232
 Havas László 8
 Haydn, Joseph 285, 358, 438
 Haymo von Halberstadt 209
 Haynau, Julius von 519
 Hazay Gábor → Vörösmarty Mihály
 Hazelton, Richard 14
 Heckel, Michel 207
 Heckenast Gusztáv 520
 Heckenast Gusztáv, könyvkiadó 249, 251, 395
 Heerbrand, Jacob 209
 Hegedűs Géza 309, 323
 Hegedűs Gyula 447
 Hegedűs József 444
 Hegedűs Sámuel 142
 Hegedűs Sándor 521
 Hegedűs Zoltán 510
 Hegenwalt, Erhart 335
 Hegyi Béla 517
 Heine, Heinrich 249
 Heister, Siegbert 281
 Héjja Julianna Erika 107
 Helfert, Josef Alexander Freiherr von 471
 Helmbold, Ludovicus 210
 Helmeczy Mihály 225
 Héloïse 461
 Heltai Gáspár 497
 Heltai János 91, 92, 514
 Heltai Jenő 491
 Heltai Jenő, zombori színész 448
 Heltai Nelli 455
 Helvetius, Claude Adrien 460, 464
 Henckel János 417
 Hencz Hilda 516
 Hene /?/ Ferenc Xavér 141
 Henkel, Nikolaus 371, 372
 Henrik, IV., német-római császár 86
 Hensel, Friederike Sophie 439
 Henselin, Mme → Hensel, Friederike Sophie
 Heppner Antal 431, 432
 Heran, Hieronymus 112
 Herczeg Ferenc 379, 393, 394, 476, 520
 Herman Ottó 527
 Herman, Nicolaus 340
 Hermann Egyed 423
 Hermann István 255
 Hermann, Hugo 109
 Herner János 206, 218
 Herrmann Antal 378
 Hertz, Martin 4
 Herzog, Christa 75, 369, 373
 Herzog-Tschinder → Herzog Christa
 Hesse-Ruckriegel, Ilona 513
 Hetzer, Ludwig 335
 Heubach, Jean-Pierre 172
 Heufeld, Franz von 439
 Hevesi András 488
 Hevesi Gusztika 450
 Hevesy Iván 385
 Heyden, Sebald 335, 354
 Heyse, Karl Wilhelm Ludwig 372
 Hideg Ágnes 520
 Hidvéghy Ernőné 451
 Hidvégi Violetta 522
 Hilduin 2
 Hilton, James 488
 Hobbes, Thomas 105
 Hoffer Katalin 515
 Hoffer, Daniel 207
 Hoffer, Gottfried 207
 Hoffer, Jakob 207
 Hoffer, Joachim 207
 Hoffhalter Rudolf 337
 Hoffmann Edith 72, 307
 Holbach, Paul Henri Dieterich Thiry, baron d'
 177, 179, 180
 Holdsworth, Richard 220
 Hollós → Rabe, Christof
 Hollósy Márta 457

- Hollweg, Walter 353–355
 Holopainen, Toivo J.11
 Holtz, Louis 14
 Homberger, Jeremias 206
 Homérosz 138, 203, 521
 Homeyer, Gustav 68, 69
 Homokos Gabriella 455
 Honterus Johannes 329, 330, 514
 Horányi Elek 116
 Horányi Mátyás 431
 Horatius Flaccus, Quintus 4, 8, 10, 11, 14, 114, 520
 Horn, Johann 340
 Horn, Klaus-Peter 508
 Hornyák Mária 42–66, 55, 61, 63, 521
 Hornyánszky György 512
 Horti Pál 393
 Horvát István 70, 73, 79–81, 88, 224, 225, 522
 Horvát József 113
 Horvat, Vladimir 501
 Horváth András 253
 Horváth Erika 457
 Horváth Ferenc, cenzor 36
 Horváth Henrik 307
 Horváth Hilda 528
 Horváth István → Horvát István
 Horváth Iván 334
 Horváth János 15, 116, 188, 190–194, 200–202, 356, 402
 Horváth Jánosné 309
 Horváth József 520
 Horváth Károly 511
 Horváth Konstantin 188, 190, 193, 200, 201
 Horváth Márton 44, 46, 274
 Horváth Mihály 44, 51
 Hrabovszky Antal 110
 Hrabovszky György 190
 Hrabovszky László 107, 109, 110
 Hubay Ilona 515
 Huber, Marie 181
 Hubert Gabriella, H. 334, 339, 349, 349–356, 350
 Hubert Ildikó 255
 Hudi József 254
 Hugo, Hermannus 115
 Hugo, Victor 249
 Hume, David 460, 464
 Hunfalvy János 376, 377
 Hunfalvy Pál 377
 Hunyadi János 471
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar király
 Hunyady Sándor 488, 491
 Hunyady → Hunyadi János
 Hus, Jan 406
 Huszár Dávid 341, 344
 Huszár Gál 334–339, 341–343, 348, 351
 Huszka Jenő 452
 Huszti András 223
 Huszti Ibolyka 456
 Hutira Albin 515
 Huygens, Robert Burchard Constantijn 4
 Huzella Irén 452
 Hübner, Johann 229
 Hülverding, Josef 433, 438
 Igaz Sámuel 195
 Ignác, Szent 116
 Ignotus 516
 Illés István 519
 Illés Lajos 517
 Illés Pál 515
 Ilsvai Pál 266
 Illyés Gyula 517
 Imre Mihály 512
 Imre, Szent, Árpádházi herceg 8
 Ince, III., pápa 87
 Incze Imre 457
 Indali György 79
 Inkey Ferenc 227
 Innocenti, Pietro 270
 Ioannes Decii Barovius → Baranyai Decsi János
 Ionas, Iustus 336
 Ipolyi Arnold 414, 415
 Irtenkauf, Wolfgang 370
 Irvine, Martin 4
 Isidori Hispalensis → Isidorus, Sevillai
 Isidorus, Sevillai 10
 Ispánovics Csapó Julianna 442–458, 458,
 Israel, Jonathan 95, 103
 István deák 335
 István főherceg 467, 470
 István király → István, I., Szent, magyar király
 István nádor 234, 472
 István, I., Szent, magyar király 1, 2, 5–8, 15, 17, 108, 111, 327, 377, 403, 417, 512, 513
 Iván Sándor 450

- Ivánka Endre 9
 Iványi Béla 206, 209
 Ivó, Chartres-i Szent 261, 262
- Jagellók 329
 Jakab Elek 482
 Jakab László 510
 Jakab Réka 254
 Jakab Tibor 140
 Jáki László 525
 Jakó Klára 414
 Jakó Zsigmond 142, 413, 415, 417, 494, 495, 497
 Jámbor Béla 457
 Jancsovics Sándor 51
 Janin, Jules 249
 Janisch Antal 247
 Jankovich Ferenc 296
 Jankovich Miklós 67–88, 163, 367, 370, 371, 373, 374
 Jankovics család 192
 János főherceg 466
 János, Alamizsnás, Szent 108, 110, 114
 János, I., zweibrückeni herceg 44
 János, Nepomuki Szent 110
 Janus Pannonius 136, 203–205, 402, 403, 503, 506, 507
 Jaqui, François 332, 349
 Jaritz, Gerhard 1
 Jászay Olga 448
 Jáway Böske 451
 Jávör Aranka 451
 Jávör László 491
 Jeaudy, Colette 2
 Jedlik Ányos 526
 Jekelfalusi József, jekelfalvai 153, 160
 Jelencsik Sándor 291
 Jellačić, Josip 466, 469, 470, 473, 475
 Jemnitz János 517
 Jenei Márton 108, 112
 Jennings, Margaret 13
 Jenő, IV., pápa 87
 Jenny, Markus 352
 Jeromos, Szent 483
 Jeszenszky Sándor 480
 Jobbágy Mihály 209
 Jodogne, Pierre 12
 Johnson 521
 Jókai Mór 43, 249, 254, 255, 378, 392, 403
- Jónácsik, László 367, 508
 Jónás Ilona, Sz. 509
 Jónás Károly 519
 Jónás, Orléans-i 8, 9
 Jordánszky kanonok 31
 József Antal, nádor → József nádor
 Joseph II. → József, II., német-római császár, magyar király
 József Attila 379–381
 József Farkas 397
 József nádor 31, 34
 József, I., német-római császár, magyar király 111
 József, II., német-római császár, magyar király 32, 106, 107, 153, 174, 186, 192, 276, 278, 283–285, 287, 368, 370, 373, 416, 494
 József, Szent, Kalazanci 110
 Juhász Jenő 520
 Juhász Lajos 131
 Juhász Margit 455
 Junius, Franciscus 213
 Juratic, Sabine 145
 Juslenius, Daniel 524
 Justinianus, római császár 7, 8, 112, 208, 327
 Juvénal → Juvenalis
 Juvenalis, Decimus Junius 13, 14, 114
- Kabos Gyula 450
 Kacskovics Lajos 53, 56, 59
 Káich Katalin 447
 Kaiser Friedrich III. → Frigyes, III., német-római császár
 Kaiser Josef II → József, II., német-római császár, magyar király
 Kajzer István 161
 Kakucska Mária, H. 116–126
 Káldi György 111
 Káldos János 96
 Kálmán Attila 253, 254
 Kálmán József 314, 317
 Kálmáncsehi Domokos 417
 Kalmár Rudolf 396
 Kálóczy Lajos 234, 236
 Kann Malvin 452
 Kanut, Olivecrona 446
 Kanyó Ferenc 519
 Kapiller Imre 227
 Kapocsi (Kapucsy) György 426
 Kaposi Juhász Sámuel 140

- Kapossi Józsa 450
 Kaposy Józsa → Kapossi Józsa
 Kapronczay Katalin 515
 Karacs Zsigmond 519
 Karácsonyi Béla 9
 Karácsonyi Ili 457
 Karácsonyi János 415, 416, 420–422
 Karajan, Theodor von 371
 Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 229
 Kárász József 295, 296, 298
 Karasszon Dezső 332
 Kardinal Cajetan → Thomas de Vio Caietano
 406
 Kardos György 25
 Kardos László 322
 Kardos Tibor 203
 Karinthy Frigyes 488, 490
 Karl, Edmund 251
 Karlovsky Bertalan 393
 Kármán József 116, 515
 Karolina Augusztá, magyar királyné 164
 Károly Ágost, II., pfälz-zweibrückeni herceg 143
 Károly főherceg 151, 156, 421
 Károly Ottó, zweibrückeni herceg 144
 Károly, I., (Nagy), római császár 286
 Károly, I., zweibrückeni herceg 144
 Károly, IV., cseh király 505
 Károlyi Amy 296
 Károlyi Árpád 306
 Károlyi Dóra 515
 Károlyi Gáspár 211
 Károlyi György 61
 Károlyi Ibolyka 452
 Károlyné Zichy Karolina 61
 Kározy Pál 480
 Karsai Valéria 309
 Karsay Orsolya 256–259, 509, 519
 Z. Karvalics László 305
 Kašić, Bartol 500–502
 Kass János 512
 Kassák Lajos 294
 Kästner, Erich 484, 490
 Katičić, Radoslav 502, 504
 Katona István 229
 Katona Jenő 317
 Katona József 227
 Katsányi Sándor 476
 Kazinczy Ferenc 141, 224, 225, 227, 274, 276,
 279, 307, 357, 358, 363, 381, 510, 515, 516
 Kazy Ferenc 497
 Keckermann, Bartholomaeus 210
 Keczer István 421
 Kees, Georgius 107
 Kees, Johannes Georgius 112
 Kéglí Ferenc 520
 Keil, Heinrich 14
 Kelecsényi Ágnes 520
 Kelecsényi Ákos 76–81
 Kelecsényi László 515
 Kelemen, XIV., pápa 178
 Kelen Rózsi 456
 Keleti Juliska 447
 Keleti Károly 376
 Kemény István 484, 486, 488, 490
 Kemény János 109
 Kemény Lajos 457
 Kemény Zsigmond 43, 249
 Kempelen Farkas 285
 Kempis, Thomas a 108, 110, 115, 116
 Kenedi Géza 482
 Kenessey Béla 520
 Kenkmaa, Ene 409
 Kenyeres Imre 483, 484
 Kepner, Johann Friedrich 439
 Kerekes Imre 517
 Keréky Anna Mária 491
 Kerényi Ferenc 524, 525
 Kerényi Irén 452
 Kereskényi Ádám 110
 Keresztély, I., zweibrückeni herceg 144
 Keresztély, II. zweibrückeni herceg 144
 Keresztély, IV., zweibrückeni herceg 144
 Keresztesné Székely Katalin 510
 Kereszty Orsolya 518
 Kern, H. 473
 Kertay, zombori színész 457
 Kertbeny Károly 405
 Kertész Dezső 454
 Kertész Sándor 309
 Kéry István 426
 Kéry János 318, 319
 Kéry László 322, 323
 Keserű Bálint 218, 355
 Keserű György 421, 425
 Kesincei → Janus Pannonius
 Kesnes, Nicolas → Kulcsár Miklós
 Kessler, Wolfgang 504, 505
 Kétházi Pál 265

- Keun, Irmgard 491
 Keveházi Katalin 205, 213, 325
 Kevély Mihály 131
 Kevi, Andreas 93
 Kézy Mózes 279
 Kilián István 429, 430, 433
 Kimhi, David 211
 Kimpián Annamária 137
 Kincses Károly 385
 Kindermann, Heinz 431
 Kindervater, ulmi könyvkereskedő 184
 King Saint Stephen → István, I., Szent, magyar király
 King Stephen → István, I., Szent, magyar király
 Kinizsi Pál 403
 Kinsky, František Josef 523, 524
 Kircher, Athanasius 107, 115
 Kirchner, Joachim 388, 389
 Kirschner Márton 291, 297, 300, 301
 Kirschstein, Eva-Annamarie 391
 B. Kis Attila 94–105
 Kis Ferencz 193
 Kis István 162
 Kis János 191, 280
 Kis József 515
 Kis Tamás 478
 Kisch, Egon Erwin 396
 Kisfaludy 32
 Kisfaludy Károly 32, 193, 224, 226
 Kisfaludy Sándor 226
 Kisfaludyak 191
 Kisfaragó → Faragó Miklós
 Kiss Antal 510
 Kiss Cecil 452
 Kiss Ferenc 190
 Kiss István 160
 Kiss István 486
 Kiss József 379, 385
 Kiss József Mihály 421
 Kiss Lajos 455
 Kiss László 516
 Kiss Sebestyén 510
 Kitionich János 329
 Kivimäe, Jüri 410
 Klaniczay Gábor 509
 Klaniczay Tibor 213, 218, 351, 403
 Klauzál Gábor 43
 Klee, Georg 354
 Klein, Hugó 247
 Klement János Mihály 511
 Klementini János 266
 Kleža, Miroslav [!] 506
 Klič, Karl 387
 Klimius Miklós 155
 Klinda Mária 509
 Klinghammer István 513, 514
 Klobusiczky Antal 109, 113
 Klos, Friderike 369
 Kmetty János, 316, 318 311
 Knapp Éva 18–41, 18, 21, 39, 41, 108, 149–165, 150, 154–156, 158, 423, 512–514
 Knaus, Johann Jacob 207, 209–211
 Knauz Nándor 482
 Kner Albert 127
 Kner Imre 513
 Kner Izidor 482
 Kner-család 395
 Knight, Eric 294
 Knotik Mária, T. 516
 Koch, Rudolf 482
 Kocsi Sebestyén István 190
 Kocsis Lajos 518
 Kocsy Anikó 515, 516
 Koell, Johann 410
 Kogutowitz Manó 513
 Kokas Károly 205, 206
 Kókay György 18, 42, 158, 305, 382, 459, 459–464, 524–525
 Kolba Judit, H. 76
 Kollányi Ferenc 264–266
 Kollár Béla 491
 Kollarics Joakim 109, 114
 Kollárová, Ivona 325
 Kollega Tarsoly István 514
 Koller József 426
 Kollonich Lipót 111
 Kollonicz → Kollonich Lipót
 Kollonitz László, Kollegrádi 154
 Kolovrat, Franz Anton 524
 Kolozs Jenő 480
 Koltai András 206, 210
 Komáromi Csipkés György 143, 426
 Komáromi György 90
 Komáromy Gizi 454, 455
 Komáromy János 426
 Komáromy, Edmund 78
 Koncz Erika 253
 Koncz Sándor 273

- Konecsni György 512
 Konkoly-Thege Emília, T. 454
 Konody, Max 242, 243
 Konstantin (szláv apostol) 505
 Konzul, Stjepan 505
 Kopácsy József 190, 363
 Kopócsy Anna 510
 Koppán Margit, B. 451
 Koppányi Júlia 188–202
 Korabinszky, Matthias 431, 441
 Korda Sándor 455, 456
 Kornis Gyula 59, 482
 Kornmann, Johann 207
 Kornrumpf, Gisela 366–368
 Kornya László 521
 Korompai Gáborné 522
 Koronkay Rózsi 455
 Kos, Koraljka 506
 Kosáry Domokos 42, 43, 107, 177, 182, 274, 464, 471, 473
 Kosch, Martin 207
 Kosić, Ivan 501, 504
 Kossuth Ferenc 42, 442
 Kossuth Lajos 42–49, 51–55, 59–61, 63, 65, 66, 226, 234, 236, 237, 240, 274, 316, 378, 466–468, 472, 473, 481, 510, 516, 527
 Koszta László 7
 Kosztolánczy Tibor 516
 Kosztolányi Dezső 294
 Kosztolnyik Zoltán 9
 Koszyk, Kurt 389
 Kotek, Eduard 375
 Kottje, Raymund 15
 Kotzebue, August Friedrich von 461, 462
 Kovács Bálint 511
 Kovács Dénes 127, 129
 Kovács Dénes, id. 126
 Kovács Eszter 433
 Kovács György 309, 315
 Kovács Györgyné 520
 Kovács Gyula 511
 Kovács Imre 454
 Kovács Kálmán 191
 Kovács Kis Gyöngy 140
 Kovács Kis György 140
 Kovács Pál 361
 V. Kovács Sándor 203
 Kovács Zoltán 253
 Kovács Zsuzsa 510
 Kovacsóczy Farkas 330
 Kovacsóczy → Kovacsóczy Farkas
 Kovásznai Sándor 142
 Kováts Antal 190
 Kováts Ferentzné, özvegy 27
 Kováts József → Háló Kováts József
 Kováts Mátyás 356
 Kováts Pál 361, 366
 Kováts Tamás 363, 3674
 Kováts Tamás József 363
 Kozma Andor 253
 Kozma Imre 238
 Kozocsa Sándor 522
 Kőbányai János 517
 Köhalmi Béla 482
 Köhler, Johann 410
 Köiv, Lea 409
 Kölcsy Ferenc 224
 Kölzer, P. Aalen 261
 König Stephan → István, I., Szent, magyar király
 Köntös László 254
 Kőpeczi Béla 511
 Köpff, Johann Georg 166–187, 459
 Körizs Imre 2
 Körmendi János 266
 Körmendy Ila 455
 Körmendy Kinga 253–255, 260, 260–263, 264–267
 Körmöczy Katalin 235
 Körnerinn, Mme 438
 Körösi Csoma Sándor 402 521
 Körtvélyesi Pap János 90
 Kőszegfalvi Ferenc 289–303, 290, 296, 299
 Kővágó József 317
 Köves József 305
 Krämer, Peter 371
 Krémer Jenő 456
 Krémer Sándor 453
 Kreskay Imre 116
 Kresznerics Ferenc 227
 Krieg Margit 458
 Kristó Gyula 2, 7
 Kristóf, württembergi herceg 208
 Krón Jenő 513
 Kroner, Franz 379
 Kröll, Leonard 207
 Krucsay Miklós 426
 Krúdy Gyula 392

- Krug, Wilhelm Traugott 230
 Kruzslicz István Gábor 521
 Kubinyi Ágoston 268
 Kubinyi Mária 71
 Kulcsár István 225
 Kulcsár Miklós 127
 Kulcsár Péter 402–404
 Kulcsár-Szabó Ernő 401
 Kulin Miklós 161
 Kultsár István 522
 Kun Istvánné 520
 Kuncze Leó 423
 Kunigunda, Szent 85
 Kunz, Harald 431
 Kuppitsch, Matthias 371–374
 Kurbély György 190
 Kurczbeck, Joseph Edlen von 167
 Kurtz, Hans 207
 Kuthy Lajos 48, 234, 235
 Kutor Beáta, R. 513
 Kuyper, Frans 95, 97, 103–105
 Kühler, Wilhelmus Johannes 96, 102
 Külley János 190
- La Harpe, Jean-François de 179
 Labiche, Eugene 129
 Labocher, Andreas 207
 Lackó Györgyné 520
 Ladiszlay József 450
 Lafite, Caroline 62
 Lajos, württembergi herceg 208
 Lajos, XVI., francia király 282
 Lakatos Éva 384, 397, 515
 Lakits György 107
 Lám Frigyes 235
 Lamberg család 206
 Lamberg, Franz Philipp 470
 Lambour, R.C. 99
 Lamy, Bernardus 108, 112
 Landau, Peter 261, 262
 Landerer Anna 38, 40, 41
 Landerer Ferenc 39
 Landerer Katalin, özvegy 38
 Landerer Lajos 42, 223
 Landerer Mihály 25, 28, 38, 159, 160, 162
 Landerer-család 39
 Lang, Wilhelm Helmut von 369
 Lange, Johann Peter 109, 113
 Lányi Edit, T. 450
- Lara, Castillo Rosalius Iosephus 261
 Laschitzer, S. 368–370, 373
 László Ferencz 455
 László Fülöp 394
 László Gézáné Szarka Ágota 510
 László Irén 457
 László József 19
 László Pál 420, 425
 László Péter 254
 László, I., Szent, magyar király 11, 154, 413, 417, 420, 513
 Latinovics Pál 442
 Latin, Harriet Pratt 3
 Latzke, Walter 367
 Laube, Heinrich 249
 Laudes, Joseph 438
 Laurens, Jean-Paul 527
 Laurentii Orczy → Orczy Lőrinc
 Law, Vivien 5
 Lázár György 269
 Lázár János 138, 139
 Lázár Jenőné 291
 Lazius, Wolfgang 513
 Leclercq, Jean 9, 15
 Lederer, Ignaz 469, 474
 Leedham-Green, Elizabeth 222
 Lehmann, Edgar 12
 Lehmann, Paul 14, 15
 Lele Ferenc 520
 Leleszy Béla 131
 Lemmerman, Abraham 104
 Lénárt Béla 521
 Lénárt Iván 313
 Lenau, Nikolaus 249
 Lengyel András 512, 517
 Lengyel Lajos 127
 Lenkei Hedvig 450
 Lente Zsuzsanna 513
 Leo, X., pápa 406
 Leonard, Claudio 8, 16
 Leontius canonicus 265
 Leorinus Leobergensis → Peter Neubert
 Lerch, Johann Martin 513
 Lessing, Gotthold Ephraim 228, 438, 460, 462, 464, 522
 Lestyán Sándor 308, 479
 Leszik, budapesti könyvkötő 269
 Lesznicskova Liljana 515
 Lévai Berta, H. 450

- Levin, Saul 1
 Levita, Elija 211
 Lewis, Sinclair 484, 488
 Lex, varsói könyvkereskedő 176
 Lichner Magda 527
 Lichtnekkert Béla 457
 Ligethy Angela 452
 Ligeti Margit 456
 Limborch, Philippus van 104
 Lindau, Marquard von 366
 Lindenberger János 415, 422
 Lindfors, Axel Heinrich 410
 Lindsay, Wallace Martin 10
 Linek Lajos 393
 Linguet, Simon Nicolas Henri 177, 179, 180
 Lintzy János 63
 Lipót, I., német-római császár, magyar király 277, 281
 Lipót, II., német-római császár, magyar király 284, 285, 459
 Lipovniczky István 415
 Lippai Mihály 264, 265
 Lipphardt, Walther 352
 Lipták Dorottya 383, 384, 387, 388–398, 395, 398–401, 516
 Lisznyai Kovács Pál 426
 Lisznyai Pál 107, 115
 Liszt Ferenc 527
 Lisztes Edit 275
 Literáti Nemes Sámuel 76, 78–81, 88
 Livius, Titus, Patavinus 3, 7, 8, 258
 Lobacevszkij, Nyikolaj Ivanovics 254
 Lobkovicz család 206
 Lobkovicz Poppel Éva 206
 Lóbvaszer Ambrós → Lobwasser, Ambrosius
 Lobwasser, Ambrosius 330–332, 349, 351, 355
 Lobwasser, Fabianus 332
 Locher Philomuse, Jacob 406
 Locke, John 105
 London, Jack 488
 Lónyai Gábor 43
 Lónyay Gábor 26
 Loos, Anita 484
 Lóránth László 309
 Losontzi Hányoki István 275, 277, 278, 280–282, 287
 Losontzi István → Losontzi Hányoki István 275
 Lott, Mare 409
 Lotz Károly 394
 Lovász Márton 129, 131, 309
 Löbl Dezső 480, 482
 Löffler, Margarete 518
 Löw, Heinrich 473
 Löwe, Antonius 463
 Lubieniecki, Stanislaw 99–101, 103–105
 Lubomirsky, Stanislaw 110
 Luby István 425
 Lucan → Lucanus, Marcus Annaeus
 Lucanus, Marcus Annaeus 11, 13, 14, 17
 Lucas Coronensis 138
 Lucianus → Lukianosz 325
 Lucretius Carus, Titus 10
 Lugossy József 91, 333
 Lukács György 311, 322
 Lukács László 501
 Lukács Sándor 234–237
 Lukácsy Sándor 234
 Lukáts János 522
 Lukátsy József 161
 Lukinich Imre 405
 Luther, Martin 70, 139, 335–340, 354, 355,
 Luuk, Mare 409
 Luzenszky → Luzsénszky Joachim
 Luzsénszky Joachim 419
 Lübek J. Károly 230
 Lyka Károly 394
 Lytle, Guy Fitch 261
 M. Tótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Macaulay, Rose 488
 Machar, Josef Svatopluk 391
 MacKinney, Loren C. 3
 Macrobius, Ambrosius Aurelius Theodosius 11,
 14
 Maczó Péter 512
 Madách Imre 378
 Madarassi Ferenc 35
 Madarassy Ferenc 160
 Madas Edit 1, 510
 Madl, Matthias 206
 Magas Béla 451
 Magdeburgi Mechtild → Mechtild von Magdeburg
 Magistrale, Francesco 15
 Magliabechi, Antonio 271
 Magvasy Károly 52
 Magyar Arnold 205
 Magyar Erzsébet 515

- Magyar Miklós 317
 Magyar Beck Anna 53
 Magyarországi György barát → Georgius de Hungaria
 Mahler, Philippus 463
 Maierbrugger, Matthias 367
 Maimonides 211
 Mairoid, Maria 74, 368, 369
 Májer József 35, 190, 360
 Májo (?) 379
 Major Jenő 42
 Majtényi György 426
 Mak, Joannus 212
 Makai Katalin 92
 Malatyinszki József 512
 Malloth, Hans 373
 Málnási László 138
 Málnási Ödön 413, 414, 418–421
 Mályusz Elemér 312, 322
 Mandl Erika, N. 515
 Manguel, Alberto 521
 Manitius, Max 13, 14
 Mannelli Goggioli, Maria 270–271
 Mansfeld-család 206
 Maréchal, Sylvain 177, 179
 Márffy István 426
 Margitai Láni Péter 92
 Margitay Tihamér 394
 Mária Krisztina főhercegnő 429, 431, 438
 Mária Lujza, francia császárné 39
 Mária Terézia, magyar királynő, 28, 120, 229, 275, 278, 281, 282, 284, 285, 378, 421, 429–441
 Mária, magyar királyné 340
 Marie Christine → Mária Krisztina főhercegnő 441
 Márk Lajos 394
 Márki Sándor 377
 Markstein Károly 254
 Márkus Angela, V. 451, 452
 Márkus Emília 450
 Marlianus, Ambrosius 110
 Marmi, Anton Francesco 271
 Marmontel, Jean-François 178, 179
 Maróthi György 332, 426
 Maróti Egon 10
 Marsigli, Luigi 264, 266, 267
 Marti, Berthe Marie 13
 Martin, Henri-Jean 168, 169, 175, 176
 Martinkó András 235
 Marton Erzsé, B. 455–457
 Marton Jenő 520
 Martos Ferenc 452
 Marucelli, Francesco 271
 Marulić, Marko 503–507
 Marulus, Marcus → Marulić, Marko
 Mârza, Eva 138, 495
 Mârza, Iacob 139
 Masai, François 12
 Masotto, Olimpio 115
 Máthé Gyula 457
 Matits Lajos 314
 Mátraházi Zsuzsa 519, 520
 Mátrai László 318
 Mátray Gábor 19, 268, 522
 Matter, Jacques 232
 Matthias Corvinus → Mátyás, I., magyar király
 Matthias rex → Mátyás, I., magyar király
 Matusek András 426
 Mátyás, I., magyar király 138, 203, 205, 256–259, 280, 327, 329, 377, 402, 403, 481, 511
 Mátyás, II., magyar király 280
 Maugham, Somersert 294, 488
 Mauriac, François 488
 Maurois, André 486, 488
 Mautner Ede 247
 Maximilian → Miksa, II., német-római császár
 Maximus 112
 Mayer, Mathias 137
 Mayer-Wyde, A. 375
 Mazal Otto 137, 514
 Mazarin, Jules 121
 McKitterick, Rosamond 12
 Mechtild von Magdeburg 366, 367
 Medgyessy Erzsé 452
 Medici, Cosimo de' 270
 Medici, Paolo 110, 112
 Mediciek 256
 Mednyánszky Alajos 67–70, 77, 88
 Mednyánszky Ferenc 171
 Mednyánszky Ferenc László 426
 Mednyánszky László 394
 Mednyánszky Sándor 467, 468
 Megyeri Dezső 451
 Megyery Sári 491
 Méhes István 162
 Melanchthon, Philipp 210, 325
 Melius Juhász Péter 211, 344, 348

- Mellár Tamás 517
 Memmo, Tribuno 9
 Menhardt, Hermann 74, 368–374
 Mercier, Louis Sebastien 175, 178–180
 Merényi Hajnalka 521
 Mérey Mihály 426
 Mergenthaler, Ottmar 395
 Mesterházy Jenő 53
 Mészáros Ede 6
 Mészáros Erzsébet 520
 Mészáros Eszter 521
 Mészáros György 40
 Mészáros István 5, 274, 275
 Mészáros István, zombori színész 454
 Mészáros kanonok 32, 162
 Mészárosné Stenger Katalin 520
 Method (szláv apostol) 505
 Méthy, Stephan 242
 Metternich, Klemens Lothar Wenzeslaus 237, 467, 471, 472
 Metzberg, Gottfried Freiherr von 373
 Meyer, Johann Baptist 375
 Meyer, Lodewijk 105
 Mezei Andor 451–454
 Mezei Béla 451–453
 Mezei Margit 450, 452
 Mezei Zsolt 254
 Mezey Andor → Mezei Andor
 Mezey Béla → Mezei Béla
 Mezey László 3
 Michael de Hungaria 402, 514
 Michael episcopus Moldaviensis 266
 Michael Taxoni → Taksonyi Mihály
 Micraelius, Johannes 95
 Migazzi Kristóf 177, 493–500
 Migazzi, Christoph Anton → Migazzi, Kristóf
 Migne, Jacques-Paul 4, 415
 Mihály Illés 518
 Mihályfi Ernő 316
 Miklós Ödön 102
 Miklósi-Sikes Csaba 518
 Mikó Árpád 256, 325, 519
 Mikó Imre 135
 Mikoviny Sámuel 513
 Miksa, II., német-római császár 141, 280
 Mikszáth Kálmán 483
 Milano, Ernesto 256, 257
 Milde, Wolfgang 12, 522
 Milkovics, Michael 111
 Millók Sándor 317
 Millot, Claude François Xavier 178, 229
 Milne, Alan Alexander 488
 Milotai Nyilas István 92, 342
 Milotay Nóra 515
 Milton, John 105
 Mirabeau, Honoré-Gabriel de Riquetti, comte de 460, 464
 Miskolczy Péter 452
 Miszótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Miticzky Miklós 426
 Mittendorfer, Konstanze 369
 Modrach, Elisa 252
 Mokry Benjámin 284–286
 Moldoványi István 377
 Molitor → Müller, Jakob
 Molnár Ákos 489, 492
 Molnár Albert → Szenci Molnár Albert
 Molnár András 222–233, 231, 510, 516
 Molnár Antal 502, 510
 Molnár Borbála 160
 Molnár Dénes 131
 Molnár Ferenc 294
 A. Molnár Ferenc 510
 Molnár János 108, 109, 111, 114
 Molnár József 511
 Molnár József, teológiai tanár 194
 Molnár Szűts Mihály 161
 V. Molnár Zoltán 520
 Monai János 218
 Monok István 106, 107, 138, 143–144, 205, 205–211, 206, 212, 253, 267, 270–271, 325–327, 407, 407–409, 409–410, 500–507, 501, 518
 Montesquieu, Charles de Sécondat 179, 232
 Mónus Illés 488
 Mónus Imre 297, 300
 Moravesik Gyula 9
 Morellet, André 179
 Móricz Pál 480
 Móricz Zsigmond 486, 488, 491, 520
 Mortensen, Lars Boje 8
 Morton, Thomas Durham 439
 Morvai Zsuzsanna 516
 Mostert, Marco 2, 12
 Motta, Giuseppe 261
 Möldre, Aile 409
 Muckenhaupt Erzsébet 138
 Muharay Elemér 522

- Muharay György 522
 Munk Olsen, Birger 1, 11, 13, 16
 Munkácsy Mihály 394
 Munteanu, Carmen 137
 Muratori, Lodovico Antonio 105, 106, 108, 110, 112, 113
 Murger, Henri 129
 Murhard, Friedrich Wilhelm August 232
 Müller (Molitor), Jakob 207, 209
 Müller Dávid 490
 Müller Gabriella 518
 Müller János 457, 458
 Müller Pál 490
 Müller, szentpétervári könyvkereskedő 176
 Müller, Wolfgang Peter 8
 Münster, Sebastian 211–215, 217

 Nádasdy Ferenc 284
 Nádas Károlyné 309
 Naeranus, Johannes 97–104
 Naeranus, Samuel 97
 Nagy Anikó 522
 Nagy Antal, cenzor 193
 Nagy Balázs 509
 Nagy Csaba 518
 Sz. Nagy Imre 452
 Nagy István 77, 91, 269
 Nagy Kálózi Balázs 341
 Nagy Lajos 492
 Nagy Mária 509, 518
 Nagy Márta 367, 508
 Nagy Pál 450
 Nagy Sándor 79
 Nagy Zoltán 513
 Nagyar Benedek 220
 Nagyfalvy Gergely 426
 Nagylucsei Orbán 258, 511, 513
 Nagyné Szegvári Katalin 59
 Naldi, Naldo 257
 Naldus → Naldi, Naldo
 Nánási László 394
 Nancy, Antoine de 184
 Naogeorgius, Thomas 210
 Napóleon, I., francia császár 35, 39, 154, 228, 231
 Nátyi Róbert 512
 Návay János 425
 Názó → Ovidius Naso, Publius
 Nazor, Anca 504

 Nazor, Anica 505
 Necker, Jacques 172, 179
 Nedeczky Károly 190
 Nedetzki Anna 27
 Nemerkenyi Előd 1–17, 9
 Nemes Antal 480
 Nemes Balázs 67–88, 81, 366–374
 Nemes Júlia 138
 Németh G. Béla 386, 393, 398
 Németh István 367
 Németh László 294, 302
 Németh Nándor 513
 Németh Noémi 210
 Németh S. Katalin 404–407
 Németh Tibor 522
 Némethy Károly 307, 317
 Németi Pál 34
 Némety István 161
 Neogrády Antal 393
 Neranus → Naeranus
 Neruda, Jan 396
 Neubert, Peter 207, 209
 Neubert, Peter, iun. 208
 Neubert, Peter, sen. 208
 Neugebauer László 379
 Neuhauser, Walter 270
 Neumann Ede 244, 247
 Neumann, Hans 366, 367
 Névery Pál 425
 Newton, Francis 16
 Newton, Isaac 105
 Ney Ferenc 45, 57
 Néző István 512
 Niccoli, Niccolo 270
 Nichols, Beverley 491
 Nichols, Beverley John 491
 Nichols, Stephen G. 13
 Niczkyné Ilona 450
 Niemayer, Ágoston Hermann 195
 Nieremberg, Johann Eusebius 110
 Nikolasch, Franz 368, 369
 Nouffer, Jean-Abram 172, 177, 180, 183
 Novák (Nowak) Miklós 426
 Novák László 308
 Novak, horvát fejedelem (1368) 506
 Novakovics, Stephanus 109

 Nyárai Rezső 456
 Nyáry Pál 235

- Nyéki Vörös Mátyás 108
 Nyigri Imre 492
 Nyíri István 279
 Nypoort, Justus van der 513
- Ó Cróinín, Dáibhí 14
 Obernyik Károly 43
 Ochs und Geymüller cég 183
 Ochs, Peter 181, 183
 Ochse, Pierre → Ochs, Peter
 Ochsenbein, Peter 16
 Odor Mihály 161
 Ódorné Gracza Tünde 522
 Oeter, Ludwig 335
 Ogris, Alfred 368
 Ojtozi Eszter 521
 Okolicsányi János 112
 Oláh Péter 122
 Opsopoeus, Vincentius 204
 Orbán Balázs 135
 Orbán, Franciscus Xaverius 116
 Orczy József 124, 125
 Orczy László 408
 Orczy Lőrinc 27, 116, 117, 123–126, 408,
 Orczy-család 171
 Orosz Beáta 521
 Orosz József 464–465
 Orosz Lajos 52, 59, 65
 Oroszlánné Mészáros Ágnes 520
 Ortutay Gyula 316, 479
 Osiander, Lucas 208, 209
 Ostervald, Frédéric-Samuel 182
 Ostervald, Jean-Frédéric 181, 182
 Ostervald, Jean-Rodolphe 182
 Oszterhieber Józsefné 226
 Othmar, Szent, Hitvalló 85
 Ott, Norbert H. 371
 Ottó, III., német-római császár 7
 Oudaan, Joachim 104, 105
 Ovidia, Mesarosz 137
 Ovidius Naso, Publius 4, 14, 107, 115, 149, 460,
 461
 Ozsváth Judit 517
- Örkény István 323, 324
 Ósz Ferenc 333
 Ötvös Péter 205, 206, 208
- P. Haus → Haus, Paul
 Paál László 394
 Paap János, szárdobosi és márkói 159
 Paczolay Gyula 514
 Pagninus, Sanctus 213
 Pajkossy Gábor 43, 53
 Pákh Albert 43, 63, 392
 Paksi István 92
 Pál József 12, 516
 Pál, Szent, apostol 197
 Pál, Szent, Remete 110, 112
 Pál, V., pápa 115
 Palaeologus, Iacobus 139
 Palásthy Ödön 444
 Pálffy Albert 43
 Pálffy János 281
 Pálffyak 431
 Pálóczy Horváth György 128
 Palóczy László 274
 Palotai Mária 515
 Panaccione, Andrea 517
 Pánczél Dániel 225
 Pándi Pál 42
 Panka Károly 228–230, 232
 Pap Sámuel 161
 Pápai Páriz Ferenc 511, 522
 Pápóczy Imre 329
 Papp Dezső 516
 Papp Gábor 519
 Papp Júlia 513
 Papp László 418
 Papp Margit 291
 Papp Zsuzsanna 510
 Pareus, David 91, 93, 348
 Parlagi Béla 455, 456
 Parlagi Margit 455
 Parrott, Ursula 484–486, 488, 490
 Pascher, Peter Hans 368
 Passalacqua, Marina 3
 Passuth László 488, 490
 Pásztor Ferike 452
 Patachich Ádám 143, 414, 415, 420, 421, 426
 Patachich Gábor 418
 Pataj Sándor 442–446, 448–458
 Pataki Ferenc 456
 Pataki Fűsüs János 91
 Pataki Sámuel 142

- Pataky László 393
 Pataky Vilma 450
 Patricius, Sanctus → Patrik, Szent
 Patrik, Szent 85
 Pauerfeindt a Schönborn, Joannes Melchior 419
 Paulay Ede 378
 Paulhart, Herbert 13
 Paulus, Sanctus, Eremita → Pál, Szent, Remete
 Pável Ágoston 522
 Pável Melinda 517
 Pavercsik Ilona 162, 167, 176, 177, 433, 514
 Pavich Imre 109
 Pazma → Pázmány Péter
 Pázmándi Horvát Endre 226
 Pázmány Péter 108, 110, 113, 116, 121, 122,
 344, 359, 514
 Peck építőmester 358
 Péczeli József 192
 Pécselyi Király Imre 90, 339, 340, 344, 351
 Pécskai Vilmos 452
 Pedežami, Julius 250
 Peisner Ignác 480
 Pekér Mihály 522
 Pellengriesser, Fridericus 367, 368
 Percius, Benedictus 109
 Perényi Imre 31
 Pererius, Benedictus 109
 Pererius, Benedictus 114
 Perger Péter 509, 508–522, 511
 Perl, Gerhard 4
 Perles, Ernst 391
 Pernovszky Hanna 521
 Persius Flaccus, Aulus 4,5
 Persovits József 511–513, 516
 Pertz, Georg Heinrich 67, 69, 88
 Pestalozzi, Johann Heinrich 63, 64
 Pesti Gábor 139
 Péter apostol, Szent, 87
 Péter Katalin 521
 Péter László 19, 381, 512
 Péter, I., (Nagy) orosz cár 520
 Peterdi Etelka 450
 Péterffy Károly 497
 Petes András 426
 Pethes Imre 447
 Pethő Zsoltné Németh Erika 509
 Petina, Larissa 409
 Petőfi Sándor 249, 254, 255, 316, 379
 Petrarca, Francesco 109, 249
 Petreius, Johannes 204
 Petrik Géza 156
 Petróczi Éva 511
 Petrus Diaconus 85
 Petrus, beatus apostolus → Péter, Szent, apostol
 Petyke Mihály 129, 133
 Peucer, Caspar 210
 Pidansat de Mairobert, Mathieu François 179,
 180
 Pietro Lombardi, Paola di 259
 Pilinyi Péter 511, 512
 Pilissy Lajos 451
 Pillersdorf, Franz Xaver 473
 Pinamonti, Giovanni 115
 Pintér László 520
 Pintér Márta Zsuzsanna 429, 430
 Pioppo (Poppius) Dénes 426
 Pitigrilli → Segre, Dino
 Pius, VI., pápa 283
 Plachi Helena 154
 Platon 204
 Plautus, Titus Maccius 107, 115, 210, 216
 Plinius Secundus, Caius 4, 107, 111
 Ploeszteanu, Grigore 139
 Plutarkhosz 203
 Pócs Dániel 510
 Podmaniczky Frigyes 234
 Podmaniczky László 162
 Poelenburg, Arnold 100–102, 104
 Pogány Béla, M. 492
 Pogány György 127, 304–323, 305, 308, 482,
 514–516, 521
 Pogány János 513
 Pogány Károly 447
 Pogány Péter 21
 Pogányné Rózsa Gabriella 519, 522
 Póka Benjámín 139
 Polačkova, Dagmar 513
 Polentáry Ferenc 421
 Polgár Alfréd 396
 Polgár Ella 452
 Polgár Éva 309
 Polgár Károly 449–454
 Poliander → Gramann, Johann
 Pollio, Symphorianus 336
 Pomogáts Béla 510
 Pongrácz Anna 379
 Ponson du Terrail, Pierre Alexis de 252
 Pontano, Giovanni Gioviano 209

- Pontanus, Isaac, 100–102, 104
 Poór, zombori színész 457
 Popp, Vasilie 139
 Porkoláb Tibor 517
 Porphüriosz 3
 Porter, Pamela 372
 Postma Ferenc 136, 511
 Pottornyai Boldizsár 426
 Powys, John Cowper 475
 Pölitznék, Karl Heinrich Ludwig 232
 Prágai András 91
 Pray György 415
 Pražák, Richard 523, 524
 Preussius, Joannes 105
 Price, Evadne 484
 Prickler, Harald 205
 Priebisch, Robert 372
 Priscianus 2–5, 14
 Pritanius, Lamindus 113
 Prókai Margit 512, 516
 Prónay József 289
 Pruys, Karl Hugo 389
 Przykowski, Samuel 94, 96–104
 Pseudo-Phalaris 499
 Puffendorf, Samuel 110
 Pukánszky Béla 405
 Pukánszky Kádár Jolán 269, 431–433
 Pulszky Ferenc 43, 228, 232, 249, 378, 467, 469, 527
 Pumm, Liesbeth 205
 Pusztai Ferenc 512
 Putanec, Valentin 501
 Püski Sándor 305
 Püspöki József Ádám 419, 425
 Pyber János 426
 Pyrker László 156, 363, 364

 Quintilianus, Marcus Fabius 7, 10, 233

 Rabe, Christof 332
 Raby, Samuel 110
 Rački, Franjo 15
 Rác Edit 309
 Rác Jenő 457
 Rác Sámuel 116
 Radákovics József → Vas Gereben
 Ráday (IV.) Gedeon 234
 Ráday Gedeonné Teleki Borbála 61
 Ráday I., Gedeon 183, 518, 519

 Radek Tünde 404, 407
 Radisich Elemér 477
 Radkespurge, Jakob 206
 Radnai József 510
 Radnóti Sándor 385, 395, 398
 Radó Richárd 480
 Radóc, zombori színész 457
 Radványi Dezső 450
 Ragázy, Alexander 26, 33
 Raisl, Heinrich 110
 Rajcsány János 108, 110, 114
 Rajnai Judit 518
 Rájnis József 160
 Rákóczi Ferenc, I., 541
 Rákóczi Ferenc, II., 274, 281, 282, 287, 288, 419, 465
 Rákóczi György, I., 102, 219, 221
 Rákóczi-család 142
 Rákóczy Rozália 510
 Rákosi Jenő 396
 Rákosi Viktor 483
 Ransanus, Petrus 73
 Rásó Ida 456
 Ráth Mór 402, 515
 Ráth-Végh István 520
 Ratibor grófok 370, 371
 Ravasz János 44, 525
 Ravegnani, Giorgio 9
 Raynal, Guillaume Thomas 176, 177, 179
 Raynal, Guillaume Thomas François 229
 Rázmán Péter 98
 Rechnitz, H. 243
 Rédeyné Hoffmann Mária 269
 Reeve, Michael D. 13
 Reichhold, Anselm 327
 Reichle Hilda, B. 457
 Reiffenstein, Ingo 77, 368
 Reiffenstuel, Analectus 110
 Reimo, Tiiu 409, 410
 Reisach, Johannes Adam von 69, 70, 88
 Reissner, Adam 335
 Reisz T. Csaba 514
 Rejtő Jenő 131, 133, 490
 Rekvény, könyvbizományos 161
 Remarque, Erich Maria 294
 Remboldt, Johann Jacob 209
 Remellay Gusztáv 468
 Remete Géza 448, 450, 452
 Rémiás Tibor 521

- Renner, Felician 367
 Restif de la Bretonne, Nicolas-Edmé 179
 Rétfálvi Gábor 518
 Reusner, Christoph 410
 Reusner, Nicolaus 107, 112
 Révai Miklós 125
 Révai Sándor 356–358, 361
 Révay Elek 114
 Révay Ferenc 114
 Révay László 143, 426
 Révész Mihály 312
 Révész T. Mihály 384
 Rexa Dezső 479
 Reynolds, Leighton Durham 13, 16
 Reynolds, Suzanne 13
 Rhietaller, Matthias → Riethaller, Matthias
 Ribay György 524
 Ribény Kamilló 316
 Ricci, Milena 259
 Richelieu, Armand Jean Du Plessis, duc de 121
 Richter, Michael 1
 Ricseli → Richelieu, Armand Jean Du Plessis,
 duc de
 Rideg Sándor 293
 Rieberer, Matthias 368, 369
 Riedl Frigyes 378
 Rier Ferenc Xavér 142, 421, 422, 425
 Ries István 320
 Riethaller, Matthias 33, 460, 462, 463
 Rigler, Johannes 107, 113
 Rimai János 335
 Ring Éva 395
 Riou, Yves-François 2
 Ritkay Vilma 452
 Ritoókné Szalay Ágnes 265
 Ritter Aladár 131
 Ritter Vitezovic, Pavao 506
 Rodecker von Rotteck, Karl Wenzeslaus 232
 Róder Alajos 360
 Rogers, John 219–221
 Rogers, Nehemiah 219, 221
 Rohrachner, Franz 270
 Romagnosi, Giovanni Domenico 231
 Rómer Flóris 414, 421
 Rónay Imre 451, 452
 Rónay Mária 484
 Rosegger, Peter Kettenfeier 250, 251
 Rosenberg Leó 243
 Rosenberg-testvérek 395
 Rossini Domonkos 458
 Rosti Miklós 110, 112
 Róth kapitány 32
 Rothe, Hans 502
 Rouse, Richard Hunter 13
 Rousseau, Jean-Jacques 178–180, 462, 464
 Rózsa Ferenc 422, 425
 Rózsa Gábor 513
 Rózsa György 255, 513, 514
 Rózsa Mária 375–379, 464–475, 517
 Rózsavölgyiné Fried Margit → Ego
 Rózsavölgyiné Fried Margit 484
 Rozsondai Marianne 138, 267–270, 402, 508,
 511, 513, 526–528
 Röszlerné Böhm Ágnes 62
 Röttig, Gustav 375
 Ruar, Martin 96, 97, 102
 Rudnay Sándor 35, 151, 156, 160
 Rudnyánszky báró 25
 Rudolf, II., magyar király 213
 Rudolf, I., magyar király 281
 Ruf, Paul 4, 14
 Rumbach Sebestyén 28
 Rusdorf, Johann Joachim von 144
 Rüdiger, moszkvai könyvkereskedő 176
 Saavedra, Fajardo Diego 110
 Sacelléry Pál 480
 Sacher-Masoch, Leopold von 250
 Sadler, John 220, 222
 Sáfírov, Pjotr Pavlovics 520
 Ságghi Ferentz 31
 Sailer József 196
 Saint Étienne → István, I., Szent, magyar ki-
 rály
 Sakcinski, Ivan Kukuljević 15
 Salamon Ferenc 306, 312
 Salgó Ágnes, W. 135–140, 139, 141–142, 514
 Sallai István 296
 Sallustius, Caius Crispus 5, 7, 8, 14
 Salm, Hugo Franz 524
 Salomon, Ludwig 391
 Sambucus, Ioannes → Zsámboki János
 Sanicroft, William 218–222
 Sancti Gerardi → Gellért, Szent
 Sanctus Stephanus → István, I., Szent, magyar
 király
 Sand, George 249
 Sandcorf → Sandicroft

- Sandius, Christophorus 95–97, 99
 Sándor (Slavnyiczai) László 426
 Sándor Antal 456
 Sándor császár → Sándor, I., orosz cár
 Sándor József 161
 Sándor Lipót nádor 24, 25, 31
 Sándor Pál 223, 224, 228, 231, 232
 Sándor, I., orosz cár 199
 Sándorffy József 516
 Sanford, Eva Matthews 14
 Sant Anselmo → Anselm, Luccai Szent 261
 Sára Balázs 404, 407
 Sári Szabó Katalin 518
 Sarbak Gábor 74, 370
 Sárdi Margit, S. 519
 Sardou, Victorien 249
 Sarkadi Vilmos 452
 Sárkány Oszkár 524
 Sárközi János 89
 Sártory, bécsi könyvrevizor igazgató 35, 36
 Sárvári Anna 450
 Scaglione, Aldo 1
 Scarneo, A. 252
 Schachtner, Martin 209
 Schaffer Andrea 210
 Schaidler, Paulus Craemnicianus canonicus
 Strigoniensis 265, 266
 Schamburg Pálné Gerő Rózsa 129
 Schatz, Elena-Maria 408
 Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
 Schedel, Hartmann 499
 Scheib Károly dr. 458
 Scheichart, Theophil 210
 Schellenberg, Johann 109
 Schemmel, Bernhard 372
 Scheurlius, Adam 207
 Schieb Baba 457
 Schlauch Lőrinc 415
 Schlegel, August Wilhelm von 228
 Schlesinger, Miksa 247
 Schlintingius, Jonas 95, 97–103, 105
 Schlitter, Hans 378
 Schmal Károly 259
 Schmall Lajos 480
 Schmidt Etel 455
 Schmidt József 458
 Schmidt, Paul Gerhard 10
 Schmück, Johannes 207
 Schneider, Karin 69
 Schniczler → Faragó Miklós
 Schnitzer, I. 247
 Schnitzer, Ignaz 242–244, 247
 Schor, Anton 208
 Schreger, Odilo 109, 113
 Schridde Éva 42
 Schroll, Beda 367
 Schröder, Friedrich Ludwig 438, 439
 Schrötter, Friedrich 207
 Schulz, Ferdinand 392
 Schulz-Grobert, Jürgen 372
 Schupanzigh, Andrea Fridericus 112
 Schütz Antal 525, 526
 Schwägerlin, Abraham 207, 209
 Schwaiger, pozsonyi könyvkereskedő 459,
 462–464
 Schwandtner Johann Georg 107, 112
 Schwartzius, Joannes 111
 Schwarzer, Ernst von 466, 472, 473
 Schwicker János Henrik 376–378
 Scitovszky János 80, 364
 Scolari, Andrea 417
 Scott, Walter 228
 Scribe, Eugene 129
 Scudder, Henry 221
 Scultetus, Abraham 341
 Scupoli, Lorenzo 108, 110, 114, 115
 Sebestyén Irén 269
 Sebestyén Istvánné 52
 Sebestyén Jenő 457
 Sebestyén Rózi 455
 Sebestyén-Spielmann Mihály 135, 137
 Sedaine, Michel-Jean
 Segesdy László 127
 Segesváry Viktor 183
 Segneri, Paulo 109, 115
 Segre, Dino 484, 490, 492
 Seidler, Andrea 432, 516
 Seidler, Wolfram 432
 Seilerin, Mme → Hensel, Friederike Sophie
 Seilern-Aspang-család 371, 373, 374
 Selnecker, Nicolaus 354
 Seltenreich Károly 63
 Semjén Rezső 452
 Semsey Viktória 513
 Seneca, Lucius Annaeus 87, 95, 109, 115, 208,
 216
 Sennett, Richard 383, 400
 Sennowitz Adolf 514

- Sepp, Christian 96
 Seralbus Erimanticus → Hannulik János
 Seres Tünde 520
 Serfőző Etel, H. 450
 Serintius, Petrus → Szerencsi
 Servius, Maurus Honoratus 4, 10
 Seuse, Heinrich 366
 Sevilai Izidor → Isidorus, Sevilai
 Shailor, Barbara A. 13
 Shakespeare, William 228, 438
 Sharpe, Richard 12
 Siderius, János 347
 Sièyes, Emanuel Joseph 232
 Sigel, Christian 207–209
 Sigel, Christoph 210
 Sikaláné Sánta Ildikó 512
 Silagi, Gabriel 9, 10, 327
 Silberstein, Adolf 247
 Sildre, Urve 409
 Simándi István 426
 Simon István 296
 Simon Zoltán 131
 Simon, Adolph 410
 Sinclair, Upton 4910
 Sinkay József 190
 Sinkovics István 467
 Sipos Balázs 517
 Sipos Gábor 135
 Sipos Kamilló 42
 Sivert, Johann 210
 Skaricza Máté 336, 339, 341, 351
 Skultéty Béla 456
 Skuteczky Döme 394
 Slavnyiczai → Sándor László
 Slee, Jacob Cornelis van 96
 Sleidanus, Johannes 208
 Smalley, Breyl 8
 Smilde, Bernhard 332
 Smith, Adam 230
 Smith, Margaret 2
 Snischek Károly Gáspár 20, 35, 40, 150
 Soarez, Cyprianus 107, 114
 Socinus, Faustus 95, 97
 Solt Pál 129
 Soltész Zoltánné 405, 406
 Solymosi László 260, 264–267, 511
 Solymosi Sándor 450
 Somjai János 161
 Somkuti Gabriella 79, 135, 267, 269, 519
 Somló Dezső 491
 Somlyai Miklós 138
 Somogyi Emmi 455
 Somogyi Erzsi 452
 Somogyi Ferenc 426
 Somogyi János 105–111
 Somogyi József 109, 110
 Somogyi Károly 452
 Somorjai Ádám 12
 Somorjai Olga 433
 Soós István 519
 Sovári Soós Kristóf 426
 Söptei István 511
 Sörös Pongrác 356, 362–364
 Söveges Dávid 366
 Spengler, Lazarus 339
 Speratus, Paulus 335, 339
 Spet, Andreas → Spethe, Andreas
 Spethe, Andreas 332, 337, 350
 Spielhagen, Friedrich 249
 Spiess, Christian Heinrich 439
 Spinoza, Baruch 103, 105
 Splényi Ferenc 25
 Spohn, Fridericus Augustus Gulielmus 70
 Spreitzenbart János 194, 200
 Sradler, Philip A. 270
 St. Stephen, King of Hungary → István, I., Szent, magyar király
 Staar Gyula 517
 Stahel, Joseph 167, 169
 Stamm, Willy 389
 Stanihurstus, Guillelmus 110
 Starke, Karl 439
 Statius, Publius Papinius 5
 Statorius János → Stoiński, Jan
 Staud Géza 430, 431
 Staud Imre 28
 Stayder, Körmöci, P. 266
 Stein Aurél 520
 Steinbach Gusztáv 376
 Steinmann Judith 513
 Stephanie, Gottlieb, ifj. 438, 439
 Stephanus de Bathor → Báthory István, Ecsedi
 Stephanus P. Varsányi → Varsányi István
 Sternberg, František 524
 Sternberg, Kašpar 524
 Stettner György 222, 224–226, 228–230
 Stickler, Anzelm M. 260
 Stifter, Adalbert 250

- Stilling, Johann Heinrich 461
 Stilting, Johannes 108, 111
 Stipanov, Josip 504, 507
 Stockné Horváth Mária 519
 Stoiński, Jan 102
 Stoll Béla 330, 350, 351, 379–381
 Stoppa, Jean-Baptiste 95
 Stoughton, John 219
 Stoupe → Stoppa
 Strasser Lajos 446
 Strauss, Oscar 450
 Streibig Lipót 223
 Sturm, Albert 247, 249
 Sturm, Johann 143
 Suard, Jean-Baptiste Antoine 179
 Sugár István 423
 Sugár József 456
 Suicilia, Francesco 256
 Sunkó Attila 522
 Sükei Imre 136
 Süvegh Veronika 515
 Svandner, Joannes Georgius → Schwandtner,
 Joannes Georgius
 Svensson, Lars G. 143, 144

 Szabad György 42
 Szabadi István 514
 Szabó Ágnes 519
 Szabó András 91, 218
 Szabó Béla 329
 Szabó Ervin 312, 313
 Szabó Gizella 510
 Szabó Henriette 509
 Szabó István 255
 Szabó István, zombori műkedvelő színész 457
 Szabó Lőrinc 322, 324
 Szabó Miklós 136, 220
 Szabó Nepomucenus 114
 Szabó Pál 296
 Szabó Románus 22, 23, 36, 37
 Szabolcs Éva 509, 518
 Szabóné Fehér Erzsébet 276
 Szacs vay Sándor 154
 Szalay László 43
 Szalay Teréz 452
 Szállási Árpád 516
 Szalóki Zoltán 451
 Szammer Klára, nyomdász 191
 Szana Tamás 483

 Szántó (Arator) István 414
 Szántó György Tibor 43, 308
 Szántó János 454
 Száraz Antal 426
 Szarka Anita 513
 Szarvady Frigyes 467, 474
 Szász Anna 452
 Szathmáry Károly, P. 53
 Szatmári Gizella 527
 Szatmári György 265, 417
 Szatmárnémeti Mihály 520
 Szauder József 109, 116, 117, 123
 Szebeni Margit 455
 Széchényi Ferenc 29, 135, 267, 268, 270, 495,
 518, 523, 524
 Széchenyi György 122
 Széchenyi István 42, 47–49, 54–56, 225, 228,
 233, 403, 469
 Széchy család 206
 Széchy Magda 452
 Szécsényi → Széchenyi György
 Szécsi Emma 454
 Szécsi Ferenc 454
 Szécskay Árpád 456
 Szecskó Károly 520
 Szécsy Ferenc 452
 Szeder Fábrián 225, 357–360
 Szederkényi Anna 294
 Szegedi Gergely 334, 335, 338, 351
 Szegedi Kis István 335, 339, 512
 Szegedi Pál 70, 71
 Szegedy Ella 452
 Szegedy Mici 452
 Szegfű László 9, 10
 Székely Bertalan 394
 Székely György 15
 Székely János 298
 Székely Tibor 131
 Szekfű Gyula 402
 Szeleczky Márton 426
 Szelephény, Gabriel 113
 Seleztei N. László 105–116, 106, 108, 109,
 514
 Széll Kálmán 396
 Széll Kálmáné Vörösmarty Ilona 233
 Szelle Béla 509
 Szemere Bertalan 238, 274
 Szénási Zsófia 514, 515
 Szenci Kertész Ábrahám 138

- Szenci Molnár Albert 90–93, 139, 330–349, 349–356
 Szenczi Molnár Albert → Szenci Molnár Albert
 Szenczy Ferenc 359, 360, 362, 363
 Szenczy István 422, 425
 Szender Józsefné 70
 Szendrei Janka 511
 Szendy Károly 480
 Szent Ágoston → Ágoston, Szent
 Szent Gellért → Gellért, Szent
 Szent István → István, I., Szent, magyar király
 Szent István király → István, I., Szent, magyar király
 Szent Jeromos → Jeromos, Szent
 Szent László → László, I., Szent, magyar király
 Szentgyörgyi Lenke 451
 Szentiványi János 425
 Szentiványi Márkos Dániel 98
 Szentiványi Márton 110
 Szentiványi Róbert 496, 498
 Szentkirályi Móric 43, 60
 Szentkúthy (Drescher) Pál 482
 Szép Ernő 491
 Szépe Helena Katalin 511
 Szepesy Ignác 362–364
 Szepsi Benjámin Pál 90
 Szepsi Korocz György 90
 Szepsi W. András 91
 Szerb Antal 488, 526
 Szerday 133
 Szeremlei Samu 18, 20, 22, 28, 39
 Szerencsi N. Péter 218–222
 Szerentsi → Szerencsi
 Szétsény → Széchenyi György
 Szétsényi Ferenc → Széchenyi Ferenc
 Szigethy Annus 455
 N. Szigethy Mihály 40, 41
 Szigeti Irén 455
 Szigeti József 450
 Szigety Bandi 451
 Szigligeti Ede 249
 Szij Rezső 515
 Szikszai György 347
 Szilády Áron 264
 Szilágyi Gábor 385
 Szilágyi István 276, 280
 Szilágyi István, könyvbizományos 162
 Szilágyi János György 258
 Szilágyi Sámuel 115
 Szilágyi Sándor 43
 Szilágyi-Sylvanus György 521
 Szilasi László 209
 Szilvásújfalvi Anderkó Imre 337
 Szinainé László Zsuzsa 513
 Szinyei Farkas András → Berei Farkas András
 Szinyei Gerzson 279
 Szinyei József 157, 193, 235, 247, 281, 284, 467
 Szinyei József, id. 268, 509, 516, 521, 522
 Sziráki Balázs 340
 Szirmay Antal 153
 Sztinyai Zoltán 486
 Szkalka Kandid (János) 360
 Szlavejkov, Petko 515
 Szmidá Viktor 35, 188, 191, 193
 Szokolay István 49
 Szombathi János 279, 286
 Szomolnokoy 212
 Szomory Dezső 486, 491
 Szontágh család 408
 Szörényi Sándor 109, 114
 Sztálin, Joszif Visszárionovics 289
 Sztárai Mihály 171, 335, 336, 351
 Szuromi Szabolcs Anzelm 260–263
 Szücs Jenő 6
 Tabernigg, Theodor 205
 Tabi László 126, 131
 Tábori Imre 454
 Tábori Pál 484
 Tacitus, Publius Cornelius 229
 Tahmasp, I., perzsa sah 402
 Takács Imre 12
 Takács Marianna, M. 480
 Takács Miklós 519
 Takács Péter 514
 Takács Pirooska 455
 Takáts Sándor 479, 481
 Takáts, Martinus 26
 Takó Edit 513, 522
 Taksonyi Mihály 93
 Tallas Pál 161
 Tályai T. Márton 89
 Tamás András 140
 Tamás caieto(!)-i bíboros pápai küldött 406
 Tamás István 131, 491
 Tamási Áron 293

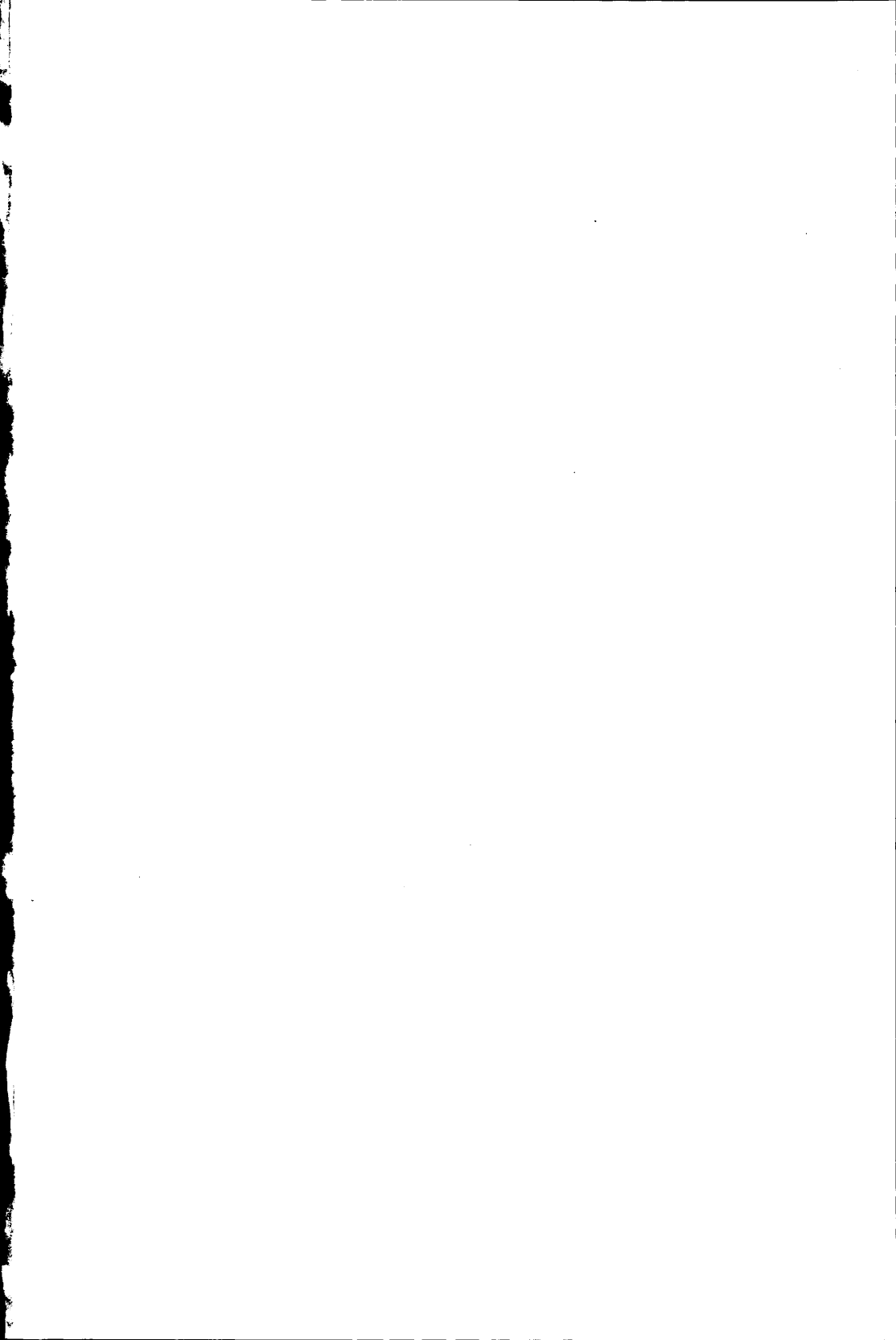
- Táncsics Mihály 46, 237, 239–241
 Tarnai Andor 116
 Tarnai István 457
 Tasi József 379, 381
 Tasnádi Kincses Imre 90
 Tatai-Baltă, Cornel 512
 Tausanus, Johannes Andreas 89, 90
 Taxner-Tóth Ernő 223–231
 Tefner Zoltán 518
 Teichengräber Lajos 64
 Telegdi János 265
 Telekán Valér 450
 Telekessy Adrian 114
 Teleki Blanka 55, 60, 61, 521
 Teleki család 136, 140
 Teleki József 138
 Teleki Mihály 100
 Teleki Pál 526
 Teleki Sámuel 24, 25, 135–137, 140–142
 Telekiek 521
 Teleki-Mészáros Johanna 62
 Temesi, Alfréd 70
 Terentius Afer, Publius 5, 7, 10, 12, 14
 Terentius Maurus 367
 Terestyéni Ferenc 42
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 357
 Tetzl, Johannes 461
 Thaler, Franz 137
 Than Mór 394
 Thangmar, hildesheimi 6
 Thezárovics Gábor 422, 425
 Thienemann Tivadar 405
 Thirring Gusztáv 377
 Thomas Cardinal zu Caietano 406
 Thomas de Vio Caietano 406
 Thompson, James Westfall 2
 Thomson, Rodney Malcolm 15
 Thököly Imre 282
 Thuller, Joannes Baptista 111
 Thuróczi János 259
 Thuróczi László 107
 Thury Elemér 447
 Thury Etele 90
 Thurzó Zsigmond 265, 417
 Thymus → Klee, Georg
 Tihanyi Béla 450
 Tildy Zoltán 320
 Tímár Árpád 518
 Timkó György 510, 512
 Tissot, Samuel Auguste 178
 Tisza Karola 452
 Tiszta Pál 126
 Toepke, Gustav 90, 91
 Tófeus Mihály 100
 Toldy Ferenc 60, 222, 225, 227, 249, 356, 364, 365
 Toldy István 247
 Tolnai Dáli János 220
 Tolnai Gábor 311, 312, 314, 316
 Tolnai József 476–478
 Tolnay Julia 451
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 293
 Tomasović, Mirko 504, 506
 Tombor Aladár 454
 Tombor Olga 455
 Tomka-Szászky János 275
 Tommaso de Vio Caietano 406
 Tompa Mihály 378
 Tonk Sándor 135, 220
 Tonner, Emmanuel 392
 Tormásy János 161
 Toroczka Máté 139
 Toronyi Gyula 450
 Tótfalusi Kis Miklós 100, 138, 482, 511, 512, 514
 Tóth Ágnes 305
 Tóth Béla 275
 Tóth Ede 249
 Tóth Ferenc 518
 Tóth Ilona, H. 517
 Tóth István 136
 Tóth József 452
 Tóth László 445, 446
 Tóth Péter 522
 I. Tóth Zoltán 280
 Tóthné Kurán Julianna 520
 Tóth-Orowan Lóránt 511
 Tóthpál Sándor 291
 Toxita, Michael 325
 Tozzetti, Giovan Luigi 271
 Tóltényi Miklós 467–473, 475
 Tóltényi Szaniszló 467
 Tömördy György 426
 Török Gyöngyi 511
 Török József 10
 Török Rezső 491
 Török Sándor 456
 Tőry Klára 385

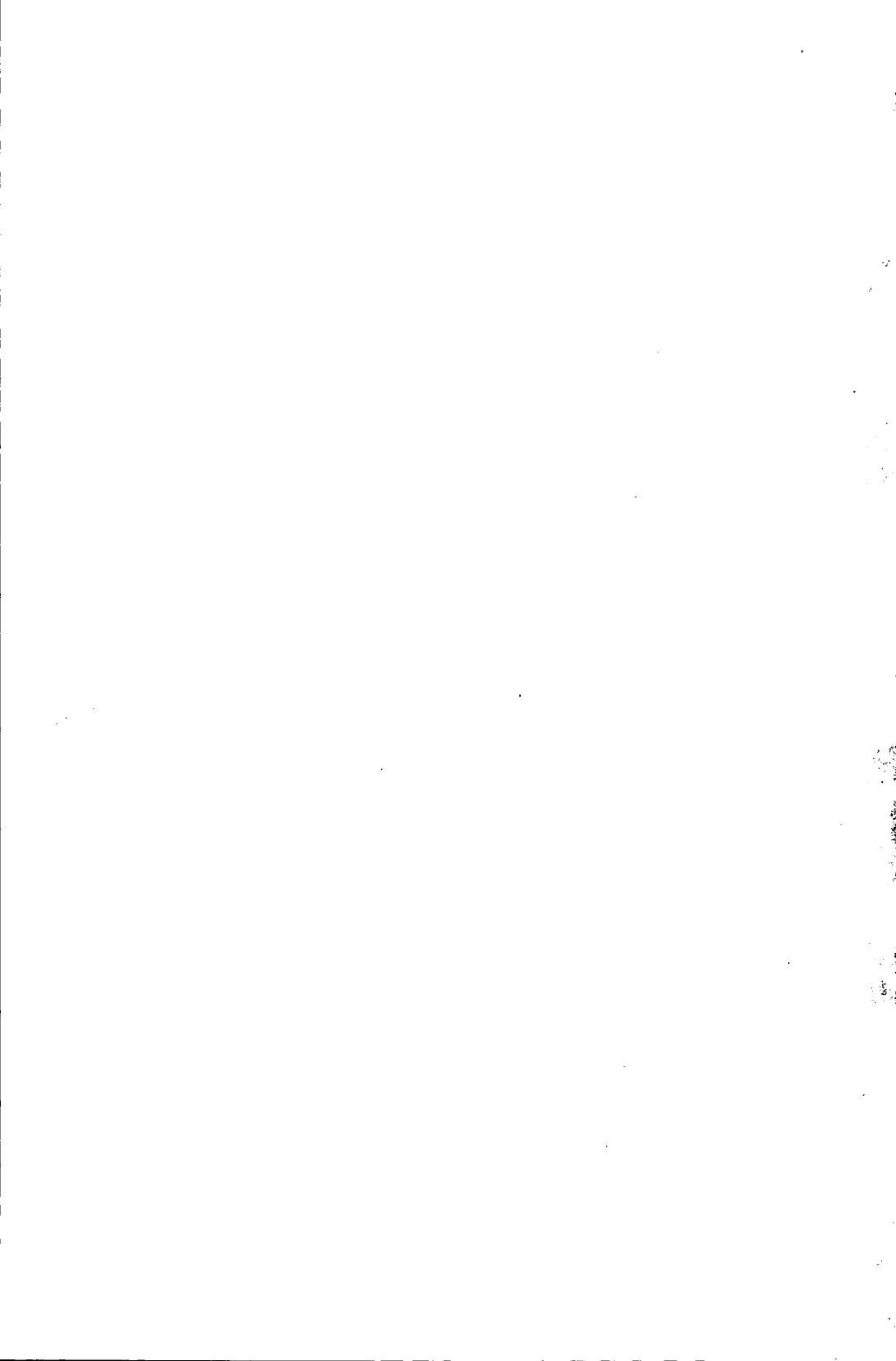
- Törzs Jenő 456
 Trapman, Johannes 96, 97, 103
 Trattner János Tamás, id. 169
 Trattner Károly 225
 Trattner Mátvás 39, 223
 Traube, Ludwig 5
 Trefort Ágoston 43–45, 49, 52, 65, 66, 268
 Trencsényi-Waldapfel Imre 480
 Trenka, Michael Aloysius 36, 193
 Treuer Dániel 63
 Trischler Nelli 457
 Tristram Shandis 461, 462
 Trócsányi Zoltán 117
 Tsányi Mátvás 29
 Tschernigoy, Ignaz 370
 Tuboly Mihály 228
 Tungli Gyula 255
 Turai Antal 450
 Turányi Alajos 455
 Turay B. 235
 Turo, Tulvi-Hanneli 409
 Turóczy János 423
 Turóczy József 110
 Turóczy-Trostler József 312, 316, 319
 Turóczy, Ladislaus 111
 Turoni Mihály 266
 Tümpel, Wilhelm 354
 Tüskés Gábor 513
- Udalricus, abbas calustri Campiliorum 87
 Udvardy László 421
 Udvarhelyi Károly 275
 Ugrai János 273–288, 273
 Ugrin Gáborné 521
 Újfalvi Imre → Szilvásújfalvi Anderkó Imre
 Újfalvi Katona Imre 336
 Újvári Hedvig 241–252
 Újváry Ferenc 421
 Újváry Sándor 126
 Ulászló, II., magyar király 393
 Ullmann, Berthold Louis 270
 Ulnér, Hermann 208
 Ulrich, Szent, Hitvalló 85, 86
 Undset, Sigrid 486
 Ungnád-család 505
 Ungvári Miklós 452
 Unterkircher, Franz 368
 Urbán Aladár 234–241
 Urbán László 511
- Urošević, Danilo 510
 Utassy Bella 452
 Utassy Miklós 520
 Uytendogaert, Johannes 102
 Uz Bálint 340
- Ürményi József országbíró 29
 Ürmös Péter 513
- Vacano, Emile Marco 250
 Váczy János 232
 Vadasi Jankovics Miklós → Jankovics Miklós
 Vadász Veronika 211–218, 213
 Vág Ottó 52
 Vágó Pál 393
 Vahot Imre 43
 Vajda Amália 62
 Vajda János 379
 Vajda Kornél 525, 526
 Vajda Péter 56, 57
 Vajjkovits Imre 26
 Vakarcs Szilárd 135, 139
 Valeriáni Ede 426
 Váli Béla 235
 Valla, Lorenzo 208
 Vámosy Zoltán 521
 Van de Graaf, Henk 99
 Van Slee → Slee, Jacob Cornelis van
 Van Swieten, Gerard 285
 Vándory Géza 452
 Vándory Lajos 451
 Vangheluwe, Michel 145
 Vánossi Antal 109, 114
 Váradai Antal 481
 Várady Antal 51
 Várady Izsó 452
 Várady Károly 51
 Várdai Imre 122
 Várdaj → Várdai Imre
 Varga Árpád 417
 Varga Béla 291
 Varga Imre 430
 Varga János 234
 Varga László, dr. 522
 Varga Nándor Lajos 483
 S. Varga Pál 516
 Varga Sándor 305, 310, 320
 Varga Virág 518
 Varga Zita 519

- Vargáné Sipos Terézia 520
 Vári Éva 520
 Vári József 161
 Varju Elemér 423, 495, 496
 Várkonyi Ágnes, R. 405
 Varry, Dominique 182, 185
 Varsányi András 92
 Varsányi család 93
 Varsányi Dániel 89–92
 Varsányi István 89–92
 Varsányi Pál 89, 90, 92
 Varsányi Pap István 91, 92
 Varsányi Pap Pál 93
 Várterész Cecília 519
 Vas Gereben 234–241
 Vas István 296
 Vas Zoltán 308
 Vásárhelyi János 408
 Vásárhelyi Judit, P. 139, 144, 344, 508, 511, 514
 Vasoli, Cesare 10
 Vass Klára 481
 Vastagh József 291, 294
 Vaszary Gábor 491
 Vay Ábrahám 22, 23
 Vay József 36
 Vay Judit 36
 Vay Miklós 161
 Vay Sándor v. Sarolta 479
 Vázsonyi Endre 309, 310, 322
 Vécsey Ilona 451
 Vécsey Mihály 421
 Vedelius, Nicolaus 218
 Végh Gyula 132, 526–528
 Véghelyi Iza 457
 Vekerdi László 514
 Vékony Sándor 299
 Venn, Archibald John 220
 Venn, John 220
 Verber József 230
 Verbőczi → Werbőczy István
 Vercruysse, Jeroom 95–98
 Verdes Pál 133
 Verebi Végh Gyula → Végh Gyula 526
 Veres Péter 296
 Veress Endre 264, 265
 Vergilius Maro, Publius 4, 8–10, 14, 114, 503
 Verina, Guido da 487
 Vermes Alice 456
 Verseghy Ferenc 116, 188, 190, 193, 194, 196,
 200, 202, 356
 Vértes István 42
 Vértes László 521
 Vértessy, Arnold 247
 Vértesy Miklós 5
 Verwey, H. De la Fontaine 96
 Vesalius, Andreas 423
 Veszely Károly 495, 496
 Vészi Margit 488
 Veszprémy László 4, 12
 Vetsei Sámuel 161
 Vetulani, Adam 5
 Viczay-könyvtár 171
 Vida Géza 309
 Vidéky János 512
 Viejo-Ximénez, José Miguel 262, 263
 Vig Károly 527
 Vig Márta 520
 Vigyázó Ferenc 270
 Villa, Claudia 10
 Villányi Andor 456
 Villemain, Abel François 229
 Virág Benedek 188, 356
 Virág Jenő 517
 Virányi Sándor 450
 Visi Lakatos Mária 517
 Viskolcz Noémi 511
 Visser, Piet 95–97, 103–105
 Viszota Gyula 42, 233
 Vitéz János 204, 205, 265, 417
 Vitezović, Pavao Ritter 505
 Vizkelety András 67, 69, 74, 76, 78, 366–368,
 370, 371, 511, 522
 Vlad Tepes 515
 Voetius, Gisbertus 94, 102
 Vogter, Heinrich 335, 336
 Voit Krisztina 305, 515
 Volkelius, Joannes 96
 Vollmann-Profe, Gisela 367
 Voltaire 177, 179, 180, 249, 438, 460, 462, 464
 Vončina, Josip 501
 Vörös család, faradi 408
 Vörös Ferenc 408
 Vörös Géza 292
 Vörös Imre 182
 Vörös Károly 274
 Vörös Mihály 302, 303

- Vörösmarty Mihály 48, 60, 61, 191, 223–227, 230, 233
 Vurum József 362
 Wackernagel, Philipp 354
 Wadl, Wilhelm. 368, 373
 Wagner dr. 241
 Wagner, Anne 14
 Wagner, David Leslie 11
 Waha-Baillonville, Guillaume de 109
 Wahr, Karl 431–433, 438, 440, 441
 Walburga, Szent 85
 Walther, Hans 10
 Waltherr László 520
 Wanradt, Simon 410
 Ward, John O. 9
 Warga János 515
 Wéber Simon 223
 Weber, Anton 367
 Webster, Charles 220
 Wechsler Lajos 379
 Wegelin, Matthäus I. 207
 Wehli Tünde 511
 Weidler, Paul 209
 Weidmann, Paul 439
 Weigand, Rudolf 262
 Weigel, Valentin 210
 Weingand, Johann Michael 166–187
 Weinzierl-Fischer, Erika 367
 Weiss, Adolf 250
 Weiss, Johannes 340
 Weisse, Christian Felix 439
 Weisenthaler, pozsonyi könyvkereskedő 459, 461, 463, 464
 Wellmann Imre 307
 Wenckheim Béla 396
 Wenzel, Siegfried 13
 Weöres Sándor 296
 Werbőczy István 107, 116, 223, 329, 407
 Werfel, Franz 486, 487
 Werner, Shirley 13
 Wessel, Johann 402
 Wesselényi Ferenc 282, 379
 Wesselényi Miklós 231, 232
 Wesselényi Miklós, hadadi 25, 27, 43
 Wesseling, Petrus 136
 Westphal, Heinrich 410
 Whistler, James McNeill 527
 Wiegand, Johann 209
 Wigand, Otto 230
 Wilbur, Earl Morse 94, 97
 Wild, F. 252
 Wilderspin, Samuel 53, 58
 Wilson, Nigel Guy 16
 Wimpffen Mária 528
 Windisch Éva, V. 476
 Windisch, Karl Gottlieb 431
 Windisch, Theophilus 463
 Windischgrätz, Alfred 464
 Winkelbauer, Walter 367
 Winkler Pál 418
 Wirth, Johann Georg 58
 Wisse, Michael 339
 Wiszowaty, Andrzej 95–97, 99, 105
 Wix Györgyné 80 476
 Wlassics Gyula 43, 233, 269
 Wlislöcki, Heinrich 377–379
 Wobeser, Wilhelmine Karoline von 38
 Woerl, Leo 391
 Wojtilla Gyula 521
 Wolf, Adam 370
 Wolf, Jürgen 75, 371
 Wolfgang, zweibrücken-neuburgi herceg 143
 Wurzbach, Alfred von 467
 Xenophón 203
 Xenopol, Alexandru Dimitrie 407
 Zaberdi Mátyás 413
 Záborszky Alajos 48
 Zádor György → Stettner György
 Zakariás G. Sándor 308, 318
 Záró Gizi 456
 Zechmeister, Gustav 433
 Zelk Zoltán 296
 Zenker, Ernst Viktor 376, 390, 466, 467, 471–474
 Zerendzi → Szerencsi
 Zeyk Dániel 60
 Zibolen Endre 52, 525
 Zichy Géza 249
 Zichy Jenő 470
 Zichy Julianna 117
 Zichy Mihály 519
 Zichy Nándor 403
 Zichy Ottó 234
 Zilahi, Pál 244
 Zilahy Lajos 486
 Zilverberg, Siegfried Boudewijn Johan 104

- Zlinszky János 327–330, 327, 329, 330
Zolnay Vilmos, id. 475–483
Zoltvány L. Irén 356, 357, 362–364
Zordrager, Cornelius Gijbsbertsz 498
Zoványi Jenő 90–92
Zöldy Elza 457
Zöldy Hermina 457
Zöldy Vilma 457
Zöllner, Erich 370
Zrednai Borbála 205
Zrednai János → Vitéz János
Zrinski, Petar → Zrínyi Péter
Zrínyi Miklós 269, 403, 471, 506
Zrínyi Péter 506
Zvara Edina 206, 208, 509
Zweig, Stefan 486
Zwick, Johannes 338, 354
Zwicker, Daniel 99
Zsámbéky Monika 526, 528
Zsámboki László 520
Zsámboky János 325, 327
Zsedényi Ede 467, 468
Zsigmond Irma 137
Zsigmond, I., lengyel király 393
Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár
327, 329, 481
Zsoldos Benő 107, 446
Zsoldos István 28
Zsoldos János 515
Zsoldos, szombathelyi könyvkötő 226
Zsolt Béla 381

NEMERKÉNYI ELŐD

Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században¹

A középkori latin nyelv és a klasszikus hagyomány középkori továbbélésének kutatói gyakran alkalmazzák a középkori könyvtárakkal foglalkozó szakirodalom eredményeit. Legtöbbször azonban külön meg kell magyarázni, mi indokolja azt, hogy a latin klasszikusokat önálló csoportként kezeljük középkori környezetükben. Azokat az auctorokat, akiket ma klasszikusoknak nevezünk, egyáltalán nem tartották klasszikusoknak a humanizmus előtt – középkori kéziratok gyakran tartalmaznak patrisztikus vagy középkori szövegeket latin klasszikusokkal együtt. Ezek mégis önálló csoportot alkottak a középkorban éppúgy, mint a modern klasszika-filológia és középkortudomány területén, beleértve Magyarországot is.² Egy középkorkutató meghatározása szerint latin klasszikusoknak számítanak azok a szövegek, amelyek latinul íródtak, irodalmi értékkel bírnak, az antikvitásból szár-

¹ A téma néhány vonatkozását következő tanulmányaimban tárgyaltam: *The Parts and the Whole: The Classical Parallels of the „Institutio” of King Saint Stephen of Hungary.* = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (34–35.) 1998–1999. 81–90., *Latin klasszikusok Pannónhalmán a 11. században.* Ókortudományi Értesítő (4.) 1999. 25–31., *Latin Classics in Medieval Hungary: Problems and Perspectives.* In: *Tradita et Inventa: Beiträge zur Rezeption der Antike.* Ed. Manuel BAUMBACH. Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 2000. 37–58., *The Medieval Rome Idea in the „Institutio” of King Stephen of Hungary.* = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (36.) 2000. 187–201., *Fictive Audience: The Second Person Singular in the „Deliberatio” of Bishop Gerard of Csanád.* In: *Oral History of the Middle Ages: The Spoken Word in Context.* Ed. Gerhard JARITZ – Michael RICHTER. Krems, Medium Aevum Quotidianum – Budapest (továbbiakban: Bp.), Central European University, 2001. 39–48., *The Seven Liberal Arts in the „Deliberatio” of Bishop Gerard of Csanád.* = Studi Veneziani (42.) 2001. 215–223., *The Representation of the Bishops in the „Institutio” of King Stephen of Hungary.* = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (37.) 2001. 79–86.

² Lásd MUNK OLSEN, Birger: *La popularité des textes classiques entre le IXe et le XIIe siècle.* = Revue d'Histoire des Textes (14–15.) 1984–1985. 169–181., SCAGLIONE, Aldo: *The Classics in Medieval Education.* In: *The Classics in the Middle Ages.* Ed. Aldo S. BERNARD – Saul LEVIN. Binghamton, NY, Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1990. 343–362., MUNK OLSEN, Birger: *I classici nel canone scolastico altomedievale.* Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1991. Lásd még MADAS Edit: *Említett és idézett klasszikus auctorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 3. 277–286.

maznak és a pogány, vagyis görög-római vallást képviselik.³ Ezt szem előtt tartva a középkori latin írásbeliség egy fontos vonatkozásának, a klasszikus hagyomány hatásának tanulmányozása sok mindent elárul a középkori könyvtárak anyagáról és gyakorlatáról. A 11. századi Magyarország ide kapcsolódó töredékes forrás- anyaga különböző kérdésekkel szembesít, amelyek akkor merülnek fel, ha megkíséreljük rekonstruálni a középkori könyvtárak klasszikus anyagát közvetlen és közvetett források segítségével – annál is inkább, mivel a 11. századi Magyarországon meglévő kódexek többsége mára elveszett.⁴ A következő elemzés nem foglalkozik a 11. századi Magyarország okleveleivel, törvénykönyveivel, gesta-irodalmával és hagiográfiai műveivel, mert ezek egy-egy olyan hosszabb hagyomány kiindulópontjai, amelyeket a magyar középkor egészén végig kell követni. Ehelyett négy forrás értelmezését kínálja: ezek Fulbert chartres-i püspök Bonipert pécsi püspöknek írt levele, Szent István király Intelmei, Szent Gellért csanádi püspök *Deliberatio*-ja és a pannonhalmi apátság összeírása. Ezek egymástól elszigetelt források, mégis összekapcsolja őket egy mesterséges egység: az tudniillik, hogy mindegyikük jelentős mértékben utal arra, milyen szerepet játszottak a könyvtárak a 11. századi Magyarországon a klasszikus tanulmányok bizonyos szintjének megindításában és megőrzésében. Ez egyúttal abban is segít, hogy a latin klasszikusok középkori könyvtárakban való jelenléte forrásainak értelmezési problémáit vizsgáljuk.

Fulbert chartres-i püspök Bonipert pécsi püspöknek írt, 1023-ra datált levele említi Priscianus latin nyelvtanát, amit Chartres-ből Pécsre küld:

„Azt jelentette nekünk fiunk, a te híved, Hilduin, irántunk való szereteted jeleinek hűséges közvetítője, hogy szeretnél egyet Priscianusainkból: ezt szívesen küldjük el általa. Bármit kívánj is a miénkből, a legboldogabban fogjuk, ha lehetséges, elküldeni...”⁵

Noha ez a Priscianus-kézirat elveszett, ebből a középkori könyvtárközi kölcsönzésre vonatkozó forrásból kiindulva megvizsgálható, milyen szerepet játszott egy

³ MOSTERT, Marco: *The Tradition of Classical Texts in the Manuscripts of Fleury*. In: *Medieval Manuscripts of the Latin Classics: Production and Use*. Ed. Claudine A. CHAVANNES-MAZEL – Margaret M. SMITH. Los Altos Hills, CA, Anderson – Lovelace – London. Red Gull Press, 1996. 23–24. Lásd még MOSTERT, Marco: *Colette Jeaudy – Yves-François Riou: Manuscripts classiques latins des bibliothèques publiques de France. Vol. 1. Agen – Evreux*. = *Quaerendo* (21.) 1991. 2. 139–140.

⁴ Lásd CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Vol. 3. *Adatok elveszett kötetekről*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1994.

⁵ BEHRENS, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, Clarendon Press, 1976. 148–149. Kőríz Imre fordítása, lásd KRISTÓ Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 102–104. Lásd még THOMPSON, James Westfall: *The Medieval Library*. New York – London, Hafner Publishing Company, 1967. 236.

Priscianus-kézirat egy székesegyházi iskolában a 11. században.⁶ Fulbert püspök szavaival: „unum de nostris Priscianis” – az ‚unum’ utalhat arra, hogy ‚codicem’, ‚librum’, ‚volumen’ vagy egyszerűen ‚Priscianum’. Könnyen lehet, hogy az *Institutiones*ről vagy egy másik szövegről van szó, amit a hírvívő Hilduin jelölt meg, de lehetett ez egy olyan kódex is, amely Priscianus több művét tartalmazta a *De figuris numerorum*, a *De metris fabularum Terentii*, a *De praeexercitamentis rhetoricis*, az *Institutio de nomine et pronomine et verbo* és a *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium* közül.⁷ Noha Fulbert püspök egy másik levelében elismerte, hogy nem mindig volt gondos könyvtáros („a római egyház tiszteletreméltó kiváltságai közül van néhány, amit nem lehet egykönnyen megtalálni könyvszekrényeinkben”), levelezésében és költészetében számos nyoma van klasszikus műveltségének: utal Arisztotelészre, Porphyriusra, Ciceróra, Liviusra és Donatusra.⁸ Pusztán a levelei alapján nem világos azonban, hogy ezek az auctorok vajon részei voltak-e egy könyvtári gyűjteménynek Chartres-ban – és ha igen, vajon Fulbert magánkönyvtárához tartoztak-e avagy a székesegyházi könyvtárhoz.⁹ Tovább bonyolítja a helyzetet az, hogy a chartres-i Szent Péter-kolostor szintén rendelkezett Priscianus egy példányával a 11. században.¹⁰ Az a példány, amit Bonipert pécsi püspök kért, nem az egyetlen keletre tartó Priscianus-kézirat volt, amely elhagyta Chartres-ot Fulbert püspök idején: a szerzetes Hartvik, aki diákéveit Fulbert irányítása alatt töltötte Chartres-ban, tucatnyi kéziratot vitt vissza anyakolostorába, a regensburgi Szent Emmerámba. Ezek egyike a hét szabad művészettel foglalkozó szöveget, valamint Cicerót és Priscianus *De constructione* nyelvtanának egy részét tartalmazta (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14272) – első folióján a következő felirat olvasható: „Dominus Fulbertus episcopus”.¹¹ A Szent Emmerám-kolostor és Magyarország közötti szoros 11. századi szálak ismeretében Fulbert levele Bonipertnek további

⁶ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Vol. 3. *Adatok elveszett kötetekről*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1994. 15.

⁷ Lásd MEZEY László: *Deáktség és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 107.

⁸ BEHREND, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, Clarendon Press, 1976. 160–161. Lásd még 158–159, 224–225, 266–267.

⁹ Lásd MACKINNEY, Loren C.: *Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Medieval Institute, 1957. 59–60.

¹⁰ BECKER, Gustav (ed.): *Catalogi bibliothecarum antiqui*. Bonn, Cohen, 1885. 144.

¹¹ Lásd BISCHOFF, Bernhard: *Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters*. In: *Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*. Vol. 2. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1967. 80–81., PASSALACQUA, Marina: *I codici di Prisciano*. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1978. 176–178. Lásd még LATTIN, Harriet Pratt: *The Eleventh Century MS Munich 14436: Its Contribution to the History of Coordinates, of Logic, of German Studies in France*. = *Isis* (38.) 1948. 3–4. 205–225.

adalékkal szolgál egy jól bejáratott kapcsolathoz.¹² Priscianus *Institutiones grammaticae*ja, amelynek tizennyolc könyve a *Priscianus maior (De octo partibus)* és a *Priscianus minor (De constructione)* szövegéből áll, rendkívül gazdag középkori kézirati hagyománnyal rendelkezik. Kiadója szerint olyan gyakran másolták a középkorban, sokszor külön kódexekben, hogy egyetlen ‚bibliotheca’ sem nélkülözötte és sűrűn kommentálták – ‚magistellis scholasticis’.¹³ Alcuin szintén megemlékezett Priscianus nyelvtanáról York székesegyházi könyvtára klasszikus állományának dicséretében.¹⁴ A latin klasszikusokra építve, nyelvtani részletek példaanyagául és magyarázatául szolgáló idézetek bőségével Priscianus nyelvtana a római auctorok közvetett ismeretét terjesztette a középkorban és ezáltal a klasszikus antikvitás egyik jelentős közvetítőjévé vált. Ahogyan a hét szabad művészet középkori kultúrára gyakorolt hatásának egyik szakértője csaknem egy évszázaddal ezelőtt megfogalmazta:

„Ez a számos idézet Priscianus nyelvtanát értékes antológiává is tette. Vajon a tudós idézeteket, amelyekben bővelkednek a középkori szerzők, mennyivel inkább másolták Priscianusból, mint az eredetiből?”¹⁵

Valóban, Priscianus viszonylag pontos klasszikus idézeteinek száma tíz-ezer körül van.¹⁶ A Priscianus nyelvtanára mutató igény azonban arra utal, hogy más latin klasszikusok és kezdő latin nyelvtanok is voltak a pécsi székesegyházi könyvtárban. Ahogyan Priscianus két példányának megléte mutatja olyan latin klasszikusok között mint Horatius, Vergilius, Servius és Plinius, amint azt a bambergi székesegyház könyvtári katalógusa rögzítette 1100 körül, a nyelvtanokat és a klasszikus auctorokat hasonlóképpen kezelték a középkori könyvtárakban.¹⁷ Ugyanez vonatkozik a krakkói székesegyház könyvtári katalógusára 1110-ből: szerepel benne egy latin nyelvtan *Regule grammatice* néven, továbbá Ovidius, Per-

¹² Lásd VESZPRÉMY László: *Anastadius esztergomi érsek műveltségéről*. = Magyar Könyvszemle (101.) 1985. 2. 137–141.

¹³ HERTZ, Martin (ed.): *Grammatici Latini*. Vol. 2. Leipzig, Teubner, 1855. XIII. Lásd még BUTENWIESER, Hilda: *Popular Authors of the Middle Ages: The Testimony of the Manuscripts*. = *Speculum* (17.) 1942. 1. 53., HUYGENS, R.B.C.: *Accessus ad auctores*, 2. = *Latomus* (12.) 1953. 4. 479., GIBSON, Margaret: *Priscian, «Institutiones grammaticae»: A Handlist of Manuscripts*. = *Scriptorium* (26.) 1972. 1. 105.

¹⁴ ALCUIN: *Poema de pontificibus et sanctis ecclesiae Eboracensis*. In: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Ed. Jacques-Paul Migne. Vol. 101. Paris, Migne, 1851. 844.

¹⁵ ABELSON, Paul: *The Seven Liberal Arts: A Study in Mediaeval Culture*. New York, Columbia University, 1906. 39.

¹⁶ BUCK, August: *Gab es einen Humanismus im Mittelalter?* = *Romanische Forschungen* (75.) 1963. 3–4. 219., PERL, Gerhard: *Die Zuverlässigkeit der Buchangaben in den Zitaten Priscians*. = *Philologus* (111.) 1967. 3–4. 283–288.

¹⁷ RUF, Paul (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge*. Vol. 3.3. *Bistum Bamberg*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1939. 340. Lásd még IRVINE, Martin: *The Making of Textual Culture: 'Grammatica' and Literary Theory 350–1100*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 334–344.

sius, Sallustius, Stadius és Terentius példányai is.¹⁸ Következésképpen Priscianus nyelvtanának a középkori könyvtárakban játszott szerepe jobban megérthető az antik római irodalom háttérének figyelembevételével. Magas színvonala azt jelentette, hogy sokkal több volt, mint egyszerű latin nyelvkönyv vagy 'Schulgrammatik' – „a latin alakok olyan részletes leírását nyújtotta, hogy a legmagabiztosabbak kivételével mindenki belefulladt”.¹⁹ A középkori nyelvtanok szakirodalmában régóta közhely, hogy a Donatus és Priscianus nyelvtanaihoz készített kommentárok legalább olyan fontosak voltak, mint maguk a nagy művek.²⁰ Másrészt a 11. század elején Magyarországon az is a püspök felelőssége volt, hogy gondoskodjék a székesegyházi és más egyházi könyvtárakról. Amint István király törvénykönyve elrendelte: „Ruhákról pedig és terítőkről a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspökök.” Feltételezhető, hogy a királyi rendelet nem kizárólag liturgikus kódexekre vonatkozott.²¹ Noha van olyan vélemény, miszerint Bonipert azért kérte a chartres-i kéziratot, hogy annak alapján ellenőrizhesse azokat a Priscianus-példányokat, amelyek már korábban is hozzáférhetőek voltak a pécsi székesegyházi könyvtárban, a vonatkozó kodikológiai forrásanyag természete csupán egy szerényebb feltételezést enged meg: ez a kézirat a számos 'exemplaria' egyike volt, amelyeket székesegyházi és kolostori iskolák importáltak külföldről kölcsön vagy ajándék formájában.²² Egy sor további kérdés azonban még mindig válaszra vár. Vajon Bonipert püspök lombard vagy francia származású volt? Ismerte-e személyesen a chartres-i könyvtárat? Könyvkérése a székesegyházi iskola szükségleteit elégítette ki a trivium művészeti ágainak oktatásában vagy egyszerűen személyes kérés volt? Végül pedig Priscianus középkori magyarországi jelenlétének egy másik korai nyomát is érdemes figyelembe venni: Hartvik püspök 1112–1116 körül készített Szent István-legendáját, amelyben a szerző említést tesz Priscianusról – „Priscianus auctor artis grammaticae, medullitus mihi notus

¹⁸ BIELOWSKI, August (ed.): *Monumenta Poloniae historica*. Vol. 1. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960. 377. VETULANI, Adam: *La Bibliothèque de l'Église Cathédrale de Cracovie d'après le catalogue de 1110*. In: *Mélanges Joseph de Ghellinck, S.J.* Vol. 2. *Moyn Age – Époques moderne et contemporaine*. Gembloux, Éditions J. Duculot, 1951. 489–507.

¹⁹ LAW, Vivien: *The Study of Grammar under the Carolingians*. In: *Grammar and Grammars in the Early Middle Ages*. London–New York, Longman, 1997. 130–131.

²⁰ TRAUBE, Ludwig: *Die lateinische Grammatik des Mittelalters*. In: *Vorlesungen und Abhandlungen*. Vol. 2. *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung – Oskar Beck, 1911. 98.

²¹ Bartoniek Emma fordítása, lásd GYÖRFFY György – BARTONIEK Emma (ed.): *Szent István törvényeinek XII. századi kézirat az Admonti kódexben (Hasonmás kiadás)*. Bp., Helikon Kiadó, 1988. 66, 84.

²² MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1981. 32. CSAPODI Csaba: *A középkori könyvkultúra kibontakozása Magyarországon (1000–1400)*. In: *Magyar könyvtártörténet*. Ed. VÉRTESY Miklós. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1987. 11–12.

olim...” Ezt viszont fenntartással kell kezelni, mert Hartvik tanulóéveit nagy valószínűséggel nem befolyásolta magyarországi iskolázás.²³

A Szent Istvánnak tulajdonított királytükör, az Intelmek névtelen nyugati szerzőjének klasszikus hivatkozásai azt mutatják, hogy a nyugati könyvtárak klasszikus auctorai és florilegiumai milyen hatást fejtettek ki egy újonnan keresztény hitre térített országban. A szöveg két késő középkori kódexben maradt fenn: a Thuróczi-kódexben (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 407, fol. 73r–79v) és az Ilosvay-kódexben (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 4023, fol. 9r–11v).²⁴ A szerző számára hozzáférhető könyvtárak klasszikus állományának közvetett forrásaként a mű nyelve, szókincse és idézetei alkalmasint a latin klasszikusok hatását is mutatja. Ezek azonosítása után a kérdés az, hogy az adott klasszikus auctorok megvoltak-e ezekben a könyvtárakban, avagy az idézetek csupán florilegiumokból, illetve latin nyelvtanok példaanyagából származnak-e. Bizonyára közelebb vinne a szerzőség rejtélyének megoldásához, ha az Intelmek nyelve és idézetei segítenének annak megállapításában, hogy a szöveg egy Magyarországon kívüli könyvtár anyagát tükrözi-e, vagy egy magyarországi könyvtárat, ahol egy külföldi szerző dolgozhatott. Az a tény, hogy a mű a karoling reneszánsz latinsága szerint íródott, e tekintetben nem sokat segít.²⁵ A lehetséges szerzők között Gellért csanádi püspök és a hildesheimi Thangmar merült fel jelöltként a magyar szakirodalomban.²⁶ Akárhogyis, e külföldi szerzők könyvtárainak néhány darabja felbukkanhatott Magyarországon és befolyásolhatta az Intelmek keletkezését. Eddig nem került azonban bemutatásra olyan perdöntő bizonyíték, amely kétség nélkül alátámasztaná Gellért vagy Thangmar szerzőségét. Mégis, ha a szerzőség kérdése még mindig nem is eldöntött, a szöveg egyes részei azt mutatják, hogy a névtelen szerző hozzáfért latin klasszikusokhoz is. A harmadik fejezet a főpapoknak kijáró tiszteletről következőesen a klasszikus ‚pontifex’ kifejezést használja a püspökök megjelölésére – az ‚episcopus’ és a ‚praesul’ kifejezések helyett.²⁷ A hatodik fejezet a vendégek marasztalásáról és ellátásáról a következőket mondja:

²³ HARTVIK: *Legenda sancti Stephani regis*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. BARTONIEK Emma. Vol. 2. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. 401.

²⁴ *Libellus de institutione morum*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. BALOGH József. Vol. 2. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. 611–627 (a továbbiakban: SRH 2.). Lásd SZÜCS Jenő: *König Stephan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung*. = *Südost-Forschungen* (31.) 1972. 17–40.

²⁵ MÉSZÁROS Ede: *De cultu litterarum et de lingua Latina Hungariae medii aevi*. Roma, Istituto di Studi Romani, 1940. 6–7.

²⁶ BÉKEFI Remig: *Szent István király intelmei*. = *Századok* (35.) 1901. 10. 922–990., CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 9–96.

²⁷ SRH 2. 622–623.

„A vendégek és a külhonból érkezők oly nagy hasznot hajthatnak, hogy méltán tarthatjuk számon őket a királyi méltóság hatodik helyén. Kezdetben azért növekedett a Római Birodalom, attól váltak nagygyá és dicsővé a római királyok, hogy különböző égtájokról sok nemes és bölcs férfiú sereglett össze náluk. Róma bizony még ma is szolgálja volna, ha Aeneasék fel nem szabadítják. Mert a vendégek, minthogy különféle tájakról és országokból jönnek, ennek megfelelően különféle nyelveket, különféle ismereteket és fegyveres erőt hoznak magukkal, s mindezek díszére válnak a királyságnak, emelik az udvar tekintélyét, és elriasztják a külföldiek pökhendiségét. Mert az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törekeny. Éppen ezért felszólítalak, fiam, jóakarattal vedd gondjaidba és tartsd tiszteltemben őket, hogy szívesebben maradjanak nálad, mint hogy máshol lakjanak. Ha ugyanis arra fogsz törekedni, hogy lerombold, amit felépítettem, vagy szétszórd, amit egybegyűjtöttem, egészen biztosan óriási kárt szenved majd királyságod. Hogy ez ne következék be, napról napra gyarapítsd királyságodat, hogy koronádat fenségesnek tartsák az emberek.”²⁸

A kritikai szöveg kiadója szerint ez a fejezet Sallustius *De coniuratione Catilinae*-jét utánozza – más történészek azonban úgy érveltek, hogy ez a klasszikus párhuzam túlzott és a fejezet legjobb esetben is csupán távoli visszhangja Sallustiusnak.²⁹ A nyolcadik fejezet a gyermekek engedelmisségéről a következőt tartalmazza:

„Hiszen melyik görög kormányozhatná a latinokat görög szokások szerint, vagy melyik latin kormányozhatná a görögöket latin szokások szerint? Semelyik.”³⁰

Ebben a fejezetben a kutatók lehetséges utalásokat fedeztek fel III. Ottó császár római kapcsolataira, illetve további nyomokat Sallustius hatására nézve.³¹ Bizonyos kifejezések, amelyek rendelkeznek klasszikus párhuzamokkal, de nincsenek biblikus latin előképek, olyan klasszikus auctorokra emlékeztetnek mint Caesar, Cicero, Livius, Quintilianus, Terentius, továbbá Justinianus *Digestája*.³²

²⁸ SRH 2. 624–625. Bollók János fordítása, lásd KRISTÓ Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 135–136.

²⁹ SALLUSTIUS: *De coniuratione Catilinae* 6. 1–2. Lásd BALOGH József: *Szent István és a «Róma-eszme»*. = Budapesti Szemle (599.) 1927. 92. Lásd még GUOTH Kálmán: *Egy forrás két történelemszemlélet tükrében*. = Századok (76.) 1942. 1–3. 56., DEÉR József: *A szentistváni Intelmek kérdéséhez*. = Századok (76.) 1942. 9–10. 449–450.

³⁰ SRH 2. 626. Bollók János fordítása, lásd KRISTÓ Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 138.

³¹ BALOGH József: *The Political Testament of St. Stephen, King of Hungary*. = *Hungarian Quarterly* (4.) 1938. 3. 396., ÉRSZEGI Géza: *Executio maiorum – executio filiorum*. In: *Kelet és nyugat között: Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Ed. KOSZTA László. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1995. 161–168.

³² SRH 2. 620: meam totam contrivi etatem – TERENTIUS: *Adelphoe* 869: contrivi in querundo vitam atque aetatem meam, SRH 2. 621: minuere sive augere – CICERO: *De inventione* 2.115.7: facultates augere, non minuere oportere – LIVIUS: *Ab urbe condita* 10.26.1.3: nec augere nec minuere – QUINTILIANUS: *Institutio oratoria* 3.4.15.5: augere minuere – JUSTINIANUS: *Digesta* 15.1.4.3: vel augere vel minuere, SRH 2. 623: ordinem servabis – CAESAR: *De bello Gallico* 4.26.1–2: ordines servare – CICERO: *De inventione* 1.59.8: ordinem servant – LIVIUS: *Ab urbe condita* 3.60.9.2:

Ezek a klasszikus párhuzamok két kérdést vetnek fel. Először is miként dönthető el, hogy egy párhuzam közvetett vagy közvetlen kölcsönzés eredménye, avagy pusztán véletlen egybeesés? Másodsor pedig, ismerve a vegyes tartalmú kéziratok és a florilegiumok természetét, mennyiben utalnak a bizonyítottan klasszikus párhuzamok egy-egy adott könyvtár anyagára? Az alapvető nehézség Justinianus lehetséges hatásával kapcsolatban például az, hogy a *Digesta* felfedezése csak a 11. század közepe utáni időszakra tehető.³³ Livius közvetlen ismerete szintén ritka volt a középkorban. Másrészt viszont Livius, valamint Caesar és Sallustius jelenléte a karoling könyvtárakban inkább nyelvük és stílusuk tanulmányozására szolgált, mint a történeti érdeklődés kielégítésére.³⁴ Sallustius továbbá a középkorban moralistaként és rhetorként fontosabb volt, mint történetíróként.³⁵ A közelmúltban a magyar klasszika-filológia latin klasszikusok további hatását fedezte fel az Intelmekben, nevezetesen Florus nyomait és néhány Horatius-flosculust.³⁶ A klasszikus párhuzamok jól értelmezhetők a karoling királytűkrök és még inkább a „renovatio imperii Romanorum” Ottó-kori eszméje, illetve annak közép-európai változatai történeti hátterének ismeretében is.³⁷ A latin klasszikusok jelenléte a helyi könyvtárakban és a névtelen szerző által hozzáférhető könyvtárakban nehezen igazolható pusztán az antik római szövegek másodkézből vett ismerete alapján, de semmiképpen nem is zárható ki. Ez a kettősség igen jól megmutatkozik Orléans-i Jónás karoling királytűkrében, aki Vergilius *Aeneis*ének egyik híres sorát idézte („parcere

servabant ordinem, *SRH* 2. 624: Romanum crevit imperium – LIVIUS: *Ab urbe condita* 4.3.13.2: crevit imperium Romanum, *SRH* 2. 625: inbecille et fragile – CICERO: *Tusculanae disputationes* 5.3.4: imbecillitatem fragilitatemque, *SRH* 2. 625: auge regnum – LIVIUS: *Ab urbe condita* 38.48.4.5: regna augetis, *SRH* 2. 626: Grecis moribus – CICERO: *In Verrem* 2.1.66.4: Graeco more – LIVIUS: *Ab urbe condita* 10.47.4.1: e Graeco more.

³³ Lásd MÜLLER, Wolfgang P.: *The Recovery of Justinian's Digest in the Middle Ages*. = *Bulletin of Medieval Canon Law* (20.) 1990. 1–29.

³⁴ Lásd MORTENSEN, Lars Boje: *Working with Ancient Roman History: A Comparison of Carolingian and Twelfth-Century Scholarly Endeavours*. In: *Gli umanesimi medievali*. Ed. Claudio LEONARDI. Firenze, Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino, 1998. 415.

³⁵ Lásd SMALLEY, Beryl: *Sallust in the Middle Ages*. In *Classical Influences on European Culture a.d. 500–1500*. Ed. Robert Ralph BOLGAR. Cambridge, Cambridge University Press, 1971. 175.

³⁶ Lásd HAVAS László: *À propos des sources de la première théorie d'état en Hongrie (L'Admonition de Saint Étienne à son fils, Émeric)*. = *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* (33.) 1997. 175–187., BORZSÁK István: *Horatius Magyarországon*. In: *Dragma: Válogatott tanulmányok*. Vol. 3. Bp., Telosz Kiadó, 1997. 130., HAVAS László: *A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdeteire. (Adalékok a Kr.u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez.)* = *Irodalomtörténeti Közlemények* (104.) 2000. 5–6. 560.

³⁷ Lásd BAK János: *Some Recent Thoughts of Historians about Central Europe in 1000 A.D.* = *Hortus Artium Medievalium* (6.) 2000. 65–71.

subiectis et debellare superbos”) – ez valószínűleg egy közvetett idézet Szent Ágoston *De civitate Dei*jén keresztül.³⁸

A hét szabad művészet szerepeltetése és a latin klasszikusokra való közvetett hivatkozások a *Deliberatió*ban, Szent Gellért csanádi püspök exegetikai értekezésében, tükrözi a szerző által elérhető könyvtárak használatát: a velencei kolostori könyvtárét, a csanádi székesegyházi könyvtárét és a szerző magánkönyvtárát. A mű egyetlen 11. századi kéziratban maradt fenn (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 6211) és három kiadásban jelent meg.³⁹ A szerző a velencei San Giorgio Maggiore kolostor szerzetese volt, aki Magyarországra utazott, csanádi püspök lett és az 1046-os pogánylázadás mártírjaként halt meg.⁴⁰ Az 1790-es editio princeps előszava síkraszáll a „paucitas librorum” gondolata ellen és úgy érvel, hogy a 11. században virágzó könyvtári kultúra létezett.⁴¹ Ezt azonban nem sok forrás támasztja alá Gellért közvetlen környezetében. Tribuno Memmo dózse 982-es adománylevele a velencei San Giorgio Maggiore kolostor számára csupán liturgikus könyveket említ: „cum toto edificio, libris, thesauro”.⁴² Semmilyen közvetlen forrás nem áll rendelkezésre a csanádi székesegyházi könyvtár anyagára sem, jóllehet görög kéziratok valószínűsíthető jelenléte a marosvári görög kolostorban a csanádi egyházmegye területén, illetve a *Deliberatio* utalásai a *Corpus Areopagiticum*ra még Gellért püspök görög nyelvtudásának kérdését is felvetették.⁴³ Vannak feltételezések a magánkönyvtárát illetően is, amely olyan

³⁸ ORLÉANS-I JÓNÁS: *De institutione regia*. In: *Sources Chrésiennes*. Ed. Alain DUBREUCQ. Vol. 407. Paris, Les Éditions du Cerf, 1995. 208. – VERGILIUS: *Aeneis* 6.853. – ÁGOSTON, Szent: *De civitate Dei* 1.6.

³⁹ BATTHYÁNY Ignác (ed.): *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium*. Karlsburg, Typis Episcopalibus, 1790. 1–297., *Gerardi Moresanae aeccliesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. In: *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*. Ed. Gabriel SILAGI. Vol. 49. Turnhout, Brepols, 1978. (továbbiakban: CCCM 49.), ismerteti WARD, John O. = *Speculum* (55.) 1980. 2. 361–362., KARÁCSONYI Béla – SZEGFÜ László (ed.): *Deliberatio Gerardi Moresanae aeccliesiae episcopi supra hymnum trium puerorum*. Szeged, Scriptum Kiadó, 1999., ismerteti NEMERKÉNYI Előd = *Budapesti Könyvszemle* (12.) 2000. 4. 402–405.

⁴⁰ Lásd KOSZTOLNYIK Zoltán: *The Importance of Gerard of Csanád as the First Author in Hungary*. = *Traditio* (25.) 1969. 376–386., LECLERCQ, Jean: *Saint Gérard de Csanád et le monachisme*. = *Studia Monastica* (13.) 1971. 1. 13–30., SZEGFÜ László: *La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria*. In: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Ed. Vittore BRANCA. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1973. 23–36.

⁴¹ BATTHYÁNY Ignác (ed.): *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium*. Karlsburg, Typis Episcopalibus, 1790. XIX–XXV.

⁴² DAMERINI, Gino: *L’isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*. Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 1969. 239. Lásd még RAVEGNANI, Giorgio: *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore*. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1976. 11.

⁴³ Lásd IVÁNKA Endre: *Das ’Corpus Areopagiticum’ bei Gerhard von Csanád (†1046)*. = *Traditio* (15.) 1959. 205–222., MORAVCSIK Gyula: *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*. In: *Studia Byzantina*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 330–333.

kézikönyvek személyes gyűjteménye lehetett, amiket Itáliából hozott magával Magyarországra.⁴⁴ Mindent egybevéve a *Deliberatio*hoz kell fordulni annak megvizsgálására, hogy Gellért milyen klasszikus latin szövegekhez juthatott hozzá. Már kimutatták, hogy fő forrása Sevillai Izidor *Etymologiae*ja volt, amikor a pogány örökséghez tartozó témákat tárgyalt, mint a filozófia felosztását, az asztrológiát és a retorikát. Noha főleg liturgikus, biblikus és patrisztikus szövegeket használt, Gellért jellegzetes nyelve és stílusa messze áll forrásai nyelvi fegyelmettségétől – nem is beszélve a klasszikus latinságról.⁴⁵ Annál inkább meglepő kimutatni klasszikus idézeteit, amelyek megintcsak Izidor *Etymologiae*ján alapulnak: idézi Lucretiust⁴⁶ és Terentiust. Az utóbbitól származó idézet („veritas odium parit”) a középkori himnuszköltészetben és proverbiumokban is megjelenik.⁴⁷ Terentius középkori könyvtárakban való népszerűségét bizonyítja egy Terentius-kommentárt tartalmazó kézirat is, amely része volt San Faustino kolostori könyvtárának az észak-itáliai Bresciában és később a regensburgi Szent Emmerám kolostori könyvtárába került (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14420).⁴⁸ Szerepel továbbá a *Deliberatio*ban egy Horatius-reminiszcencia is, megintcsak az *Etymo-*

⁴⁴ Lásd SZEGFÜ László: *Néhány XI. századi «liber portabilis» nyomában. (Gellért püspök kézikönyvei.)* = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Bibliothecaria (8.) 1979. 1. 3–60.

⁴⁵ Lásd BODOR András: *Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása.* = Századok (77.) 1943. 4–6. 173–227., SILAGI, Gabriel: *Untersuchungen zur 'Deliberatio supra hymnum trium puerorum' des Gerhard von Csanád.* München, Argeo-Gesellschaft, 1967., 51–78., DÉRI Balázs: *Szent Gellért-szövegproblémák.* In: *Egyházak a változó világban.* Ed. BÁRDOS István – BEKE Margit. Esztergom, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, 1991. 387–389., TÖRÖK József: *Gerardus de Venetis auctor et monachus? (Une clerc médiéval et la Bible).* In: *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo.* Ed. Sante GRACIOTTI – Cesare VASOLI. Firenze, Leo S. Olschki, 1995. 203–209.

⁴⁶ CCCM 49. 23: celum quod dicitur aer – LUCRETIUS: *De rerum natura* 4. 133: caelo qui dicitur aer – LINDSAY, W.M. (ed.): *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX.* Oxford, Clarendon Press, 1911. 13.4.3 (a továbbiakban: *Etymologiae*), idézi még CICERO: *De natura deorum* 2.91, SERVIUS: *In Vergilii Aeneidos libros* 1.51, 1.58, 5.18, 9.20, 10.899.

⁴⁷ CCCM 49. 158: Veritas, ait, odium parit – TERENTIUS: *Andria* 68: obsequium amicos, veritas odium parit – *Etymologiae* 1.36.3, 2.9.12, 12.11.1, 2.21.14, idézi még CICERO: *Laelius de amicitia* 89.3, QUINTILIANUS: *Institutio oratoria* 8.5.4. Lásd még DREVES, Guido Maria (ed.): *Analecta hymnica medii aevi.* Vol. 21.2. *Cantiones et metuti: Cantiones festivae, morales, variae.* Leipzig, O.R. Reisland, 1895. 125., WALTHER, Hans – SCHMIDT, Paul Gerhard (ed.): *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi.* Vol. 9. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 784.

⁴⁸ Lásd BISCHOFF, Bernhard: *Das Güterverzeichnis des Klosters SS. Faustino e Giovita in Brescia aus dem Jahre 964.* = Italia Medioevale e Umanistica (15.) 1972. 53–54., VILLA, Claudia: *«Denique Terenti dultia legimus acta...»: Una «lectura Terenti» a S. Faustino di Brescia nel secolo IX.* = Italia Medioevale e Umanistica (22.) 1979. 1–44. Lásd még MARÓTI Egon: *Terenz in Ungarn.* = Altertum (8.) 1962. 4. 243.

logiaeból, amit eddig még nem azonosítottak.⁴⁹ Gellért emellett utal Ciceróra és Macrobiusra is.⁵⁰ A hét szabad művészet ábrázolása és az antik görög és római filozófusokra vonatkozó bíráló megjegyzései látszólag az antidialektikusok és a világi műveltség ellenzőinek színeben tüntetik fel, nagyon hasonlóan Petrus Damianihoz. Ez azonban csak egy irodalmi konvenció – alapvetően patrisztikus képzettsége mellett nagyon is tudatában kellett lennie a klasszikus auctorok jelentőségének, ami csak a klasszikus műveltség legalább egy bizonyos szintjének birtokában volt lehetséges. A kérdés az, hogy mit jelent mindez a könyvtárak szempontjából, amelyeket használt. Petrus Damiani, akit gyakran neveznek antidialektikusnak, szintén rendelkezett klasszikus auctorokkal avellanai könyvtárában és nagyon jól ismerte is őket.⁵¹ A könyvtáaira vonatkozó közvetlen források hiánya ellenére, ez alapjaiban Gellért püspökre is igaz. A hét szabad művészet és a klasszikus műveltség közötti szoros középkori kapcsolat arra utal, hogy hozzájuthatott legalább néhány klasszikus auctorhoz a velencei kolostorban, a csanádi székesegyházban vagy éppen magánkönyvtárában.⁵²

A pannonhalmi bencés kolostor 11. század végi könyvjegyzéke egy Szent László által kibocsátott oklevélben maradt fenn (Pannonhalma, Bencés Főapátsági Levéltár, Capsa 2A).⁵³ A könyvjegyzék összesen nyolcvan kötetet rögzít, amelyek mintegy kétszáz, javarészt liturgikus és patrisztikus szöveget tartalmazhattak. Szerepelnek azonban klasszikus tételek is a felsorolásban: „Invective Ciceronis, Lucanus, II Donati... III Catones.” E pannonhalmi kéziratok közül egy sem maradt fenn, de ezen klasszikus szövegek említése mutatja, hogy szerepük volt a latin nyelv oktatásában és tanulásában a kolostori iskolában. Középkori könyvtárak rekonstruálásakor szem előtt kell tartani, hogy egy könyvtár megalapítása régi könyvek összegyűjtésével és újak beszerzésével járt.⁵⁴ Mivel a pannonhalmi oklevél a kolostor javainak teljes összeírása, valószínűleg az összes könyvet tartalmazza, amelyek elérhetőek voltak az összeállítás során. Noha fontos hangsúlyozni, hogy ez a könyvjegyzék nem igazi könyvtári katalógus, nem követi az osztályozás ka-

⁴⁹ CCCM 49. 49: non Epicurii, illius coessentes, qui porcus a stultis sapientibus nuncupatus est – HORATIUS: *Epistulae* 1.4.16: cum ridere voles, Epicuri de grege porcum – *Etymologiae* 8.6.15: Epicuro... quem etiam ipsi philosophi porcum nominaverunt.

⁵⁰ CCCM 49. 5, 38, 83.

⁵¹ Lásd DRESSLER, Fridolin: *Petrus Damiani: Leben und Werk*. Roma, Pontificium Institutum S. Anselmi, 1954. 186–188, HOLOPAINEN, Toivo J.: *Dialectic and Theology in the Eleventh Century*. Leiden – New York – Köln, E.J. Brill, 1996. 6–43.

⁵² Lásd WAGNER, David L.: *The Seven Liberal Arts and Classical Scholarship*. In: *The Seven Liberal Arts in the Middle Ages*. Ed. David L. WAGNER. Bloomington, Indiana University Press, 1983. 1–31.

⁵³ GYÖRFFY György (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima*. Vol. 1. *Ab anno 1000 usque ad annum 1131*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1992. 295–301. Lásd még MUNK OLSEN, Birger: *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*. Vol. 3.1. *Les classiques dans les bibliothèques médiévales*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1987. 179–180.

⁵⁴ Lásd BABCOCK, Robert G.: *Reconstructing a Medieval Library: Fragments from Lambach*. New Haven, CT, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, 1993. 35–49.

roling mintáját és a könyvekre mint értékes tárgyakra utal ahelyett, hogy „bibliográfiái” leírást adna, mégis mutatja a könyvek fizikai elhelyezését a liturgikus, személyes és iskolai olvasmányok szerint – akár egy „Standortsregister”. Ebben az értelemben ez a leltár tükrözi a kolostor javait összeíró oklevél rendeltetését. A klasszikus szövegeket tartalmazó kötetek oktatási célokat szolgáltak és ott voltak elhelyezve, ahol ténylegesen használták őket, vagyis az iskolában. A 11. század végére a pannonhalmi könyvek közül néhány már a helyi scriptorium másoló tevékenységének terméke lehetett.⁵⁵ Bár a könyvjegyzék műfajok szerint nem tesz különbséget, könnyen lehet, hogy összeállítására egy korábbi könyvtári katalógus vagy egy másik könyvjegyzék alapján került sor. Mire a korábbi katalógust vagy jegyzéket belefoglalták a királyi oklevél általános leltárába, a gyűjteményben történhetek változások új szerzemények és áthelyezések tekintetében.⁵⁶ Egy ideális középkori kolostorban könyvszekrények voltak a templomban, a sekrestyében, a refektóriumban, a kórházban és az iskolában – a liturgia, a magánáhítat és az oktatás könyvhasználati céljainak megfelelően. A különböző könyvek ugyanabban a scriptoriumban készültek, különböző helyeken használták őket, de végül kicserélésük után ugyanabba a könyvtárba kerültek. Következésképpen a régi könyveket többé-kevésbé hasonló módon kezelték a könyvtári katalógusokban.⁵⁷ Ez igaz lehet egy nagyobb monasztikus kultúrközpontra, de valószínűleg nem igaz Pannonhalmára, ahol a könyveknek a kolostorok és székesegyházak között zajló területi forgalma és cirkulációja kiegészíthette a helyi

⁵⁵ Lásd CSAPODI Csaba: *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. (Pannonhalma a XI. században.)* = Magyar Könyvszemle (73.) 1957. 1. 14–24., *Die Aufstellung der Klosterbibliothek Pannonhalma (St. Martinsberg, Ungarn) im 11. Jahrhundert.* = Gutenberg Jahrbuch (44.) 1969. 308–312., *Le catalogue de Pannonhalma, reflet de la vie intellectuelle des Bénédictines du XIe siècle en Hongrie.* In: *Miscellanea codicologica F. Masai dicata.* Ed. Pierre COCKSHAW – Monique-Cécile GARAND – Pierre JODOGNE. Vol. 1. Gand, Éditions Scientifiques E. Story – Scientia S.P.R.L., 1979. 165–173. Lásd még MCKITTERICK, Rosamond: *The Carolingians and the Written Word.* Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 178–196., SHARPE, Richard: *Reconstructing Medieval Libraries.* In: *Bilan et perspectives des études médiévales en Europe.* Ed. Jacqueline HAMESSE. Louvain-la-Neuve, Fédération Internationale des Instituts d’Études Médiévales, 1995. 399–408., MILDE, Wolfgang: *Über Anordnung und Verzeichnung von Büchern in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen.* = Scriptorium (50.) 1996. 2. 269–278.

⁵⁶ Lásd VESZPRÉMY László: *A pannonhalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján.* In: *Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve.* Ed. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 1996. 327–332., *La biblioteca nell’inventario della fine del secolo undicesimo (1093–1095).* In: *Mille anni di storia dell’Arciabazia di Pannonhalma.* Ed. PÁL József – SOMORJAI Ádám. Roma, Accademia d’Ungheria in Roma, 1997. 83–99. Lásd még BÁNHÉGY B. Miksa: *Magyar bencés könyvtárak a középkorban.* In: *Paradisum plantavit: Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Ed. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001. 76.

⁵⁷ Lásd LEHMANN, Edgar: *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter.* Berlin, Akademie-Verlag, 1957. 2–7., MOSTERT, Marco: *The Library of Fleury: A Provisional List of Manuscripts.* Hilversum, Verloren Publishers, 1989. 34.

scriptorium tevékenységét a korai időszakban.⁵⁸ A klasszikus auctoroknak a tanrendben betöltött szerepe befolyásolta a latin klasszikusok megjelenésének kodológiai vetületét. Egy könyvjegyzékben említett tétel nem feltétlenül az egyetlen darabja egy vegyes tartalmú kódexnek. Kremsmünster kolostorának 11. századi könyvtári katalógusa például Terentius, Avianus, Cato és Arator nevét mint egyetlen kötet tartalmát rögzíti.⁵⁹ A vegyes tartalmú kódexeket nem véletlenszerűen állították össze – még ha egy kódex klasszikus és patrisztikus szövegeket tartalmazott, amint az gyakran elő is fordult, a kézirat mégis rendelkezett egy belső egységgel, ami rendszerint attól függött, milyen célra készítették a könyvet. Ez az egység hatással volt a különböző műfajok közötti középkori különbségtételre és ezáltal befolyásolta a könyvtári osztályozást is.⁶⁰ Ez van a klasszikus szövegek pannonhalmi könyvjegyzékben való megjelenésének hátterében. A 11. századi könyvtári katalógusok tanúsága szerint az „Invective Ciceronis”-nak nevezett tétel a Catilina elleni beszédekre utal a hatalmas mennyiségű Cicero-kézirat között.⁶¹ A „Lucanus” tétel Lucanus *Pharsaliájára* utal, arra a népszerű eposzra, amit igen gyakran másoltak, idéztek és kommentáltak a középkorban.⁶² A „II Donati” a Donatus-féle *Ars minor* és *Ars maior*. A kéziratok általában az *Ars minor*t tartalmazták első helyen és utána az *Ars maior*t. Noha „a karolingok számára” például „Donatus a nyelvtant jelentette és nem az embert”, ezek nem kezdő nyelvtanok voltak. Középkori tudósok azért írtak hozzájuk kommentárokat, mert az olvasók önmagukban nem teljesen értették meg őket. Amiből a tanulók a kezdő latin nyelvtant tényle-

⁵⁸ Lásd CENCETTI, Giorgio: *Scritture e circolazione libraria nei monasteri benedettini*. In: *Libri e lettori nel medioevo: Guida storica e critica*. Ed. Guglielmo CAVALLO. Roma – Bari, Editori Laterza, 1977. 73–97.

⁵⁹ PAULHART, Herbert (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*. Vol. 5. *Oberösterreich*. Wien – Köln – Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1971. 34. Lásd még REYNOLDS, Suzanne: *Medieval Reading: Grammar, Rhetoric and the Classical Text*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 7–16.

⁶⁰ Lásd SHAILOR, Barbara A.: *A Cataloger's View*. In: *The Whole Book: Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Ed. Stephen G. NICHOLS – Siegfried WENZEL. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996. 153–167.

⁶¹ ROUSE, R. H. – REEVE, M. D.: *Cicero: Speeches*. In: *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*. Ed. L. D. REYNOLDS. Oxford, Clarendon Press, 1983. 64–65. Lásd még MUNK OLSEN, Birger: *L'étude des auteurs classiques latins au XIe et XIIe siècle: Apicius – Juvénal*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1982. 99–350.

⁶² Lásd MANITIUS, Max: *Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter*. = *Philologus* (51.) 1892. 4. 704–719., MARTI, Berthe Marie: *Literary Criticism in the Mediaeval Commentaries on Lucan*. = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (72.) 1941. 245–254., JENNINGS, Margaret: *Lucan's Medieval Popularity: The Exemplum Tradition*. = *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* (16.) 1974. 2–3. 215–233., WERNER, Shirley: *The Transmission and Scholia to Lucan's Bellum civile*. Hamburg, Lit Verlag, 1998.

gesen tanulták, talán nem is volt felsorolva a pannonthalmi leltárban.⁶³ A „III Catones” a *Disticha Catonis* példányai, ami a gyakorlati pogány etika gyűjteményeként a középkor számára egy karoling átdolgozásban volt elérhető. A kommentárok révén Cato keresztény moralistává vált és a latin nyelvtanulás bevett olvasókönyveként szolgált. Ezáltal sokan idézték ezt a szöveget is a középkorban és beolvastották olyan kézikönyvekbe, amelyek patrisztikus szövegeket tartalmaztak és olyan klasszikusokat, mint Cicero, Horatius, Lucanus, Macrobius, Ovidius, Terentius, Vergilius és Priscianus.⁶⁴ A Pannonthalmán jegyzékbe vett klasszikus szövegek által képviselt műveltségi szint értékeléséhez össze kell hasonlítani ezt a forrásanyagot egyéb 11. századi könyvtári katalógusokkal. A jeles példák egyike a latin kereszténység túlsó széléről Ripoll kolostora, ahol Cicero, Lucanus, Donatus és a *Disticha Catonis* másolatai éppúgy megtalálhatók voltak, mint Juvenalis, Macrobius, Terentius, Vergilius és Priscianus.⁶⁵ Tegernsee és Gorze kolostora szintén sokkal jobban el volt látva klasszikusokkal a 11. században, mint Pannonthalma.⁶⁶ Kisebb házak, mint Blaubeuren, Michelsberg, Weißenstephan és Füssen szintén viszonylag gazdag klasszikus állományt mondhattak magukénak. Az utóbbi például a 11. század végén Donatus négy és a *Cato* két másolatával rendelkezett, továbbá Sallustius, Vergilius és Priscianus példányaival.⁶⁷ Saját kategóriájában

⁶³ Lásd KEIL, Heinrich (ed.): *Grammatici Latini*. Vol. 4. Leipzig, Teubner, 1864. XXXV. Lásd még HOLTZ, Louis: *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical: Étude sur l'ars Donati et sa diffusion (IVe-IXe siècle) et édition critique*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1981. 217–326., ismerteti Ó CRÓINÍN, Dáibhí = Peritia (2.) 1983. 307–311.

⁶⁴ Lásd MANITIUS, Max: *Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter*. = *Philologus* (51.) 1892. 1. 164–171., CHASE, Wayland Johnson: *The Distichs of Cato: A Famous Medieval Textbook*. Madison, WI, University of Wisconsin, 1922., SANFORD, Eva Matthews: *The Use of Classical Latin Authors in the Libri Manuales*. = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (55.) 1924. 190–248., HAZELTON, Richard: *The Christianization of «Cato»: The Disticha Catonis in the Light of Late Mediaeval Commentaries*. = *Mediaeval Studies* (19.) 1957. 157–173., DUFF, J. Wight – DUFF, Arnold M. (ed.): *Minor Latin Poets*. Vol. 2. Cambridge, MA, Harvard University Press – London, William Heinemann Ltd., 1982. 585–586.

⁶⁵ BEER, Rudolf: *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll, I.* = *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien: Philosophisch-Historische Klasse* (155.) 1907. 3. 106–109.

⁶⁶ EDER, Christine Elisabeth: *Die Schule des Klosters Tegernsee im frühen Mittelalter im Spiegel der Tegernseer Handschriften*. = *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* (83.) 1972. 1–2. 52–135., WAGNER, Anne: *Gorze au XIe siècle: Contribution à l'histoire du monachisme bénédictin dans l'Empire*. Turnhout, Brepols, 1996. 101–190.

⁶⁷ LEHMANN, Paul (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 1. *Die Bistümer Konstanz und Chur*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung – Oskar Beck, 1918. 19–20., RUF, Paul (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 3.1. *Bistum Augsburg*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1932. 112–118., GLAUCHE, Günter (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 4.2. *Bistum Freising*. München C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1979., 645–649., DENGLER-SCHREIBER, Karin: *Scriptorium und Bibliothek des Klosters Michelsberg in Bamberg*. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1979. 150–205. Lásd még CSAPODI Csaba: *A középkori*

azonban Pannonhalma meglehetősen színvonalas átlagot képvisel. Bury Saint Edmunds vagy Spalato könyvtárai például egyáltalán semmilyen klasszikus auctorral nem rendelkeztek a 11. században.⁶⁸ Általában véve tehát a pannonhalmi kolostornak is volt egy szerény része abban, amit a középletin filológia úgy nevez, mint a bencés rend szerepét az antik Róma irodalmának középkori átörökítésében.⁶⁹

Összefoglalásul megállapítható, hogy Fulbert chartres-i püspök Bonipert pécsi püspöknek írt levele, Szent István Intelmei, Szent Gellért *Deliberatiója* és a pannonhalmi könyvjegyzék által nyújtott töredékes forrásanyag alapján a kolostori és székesegyházi könyvtárak állományának típusait nem lehet elkülöníteni. Ennek ellenére az iskolai auctorok latin klasszikusok voltak a 11. századi Magyarországon is.⁷⁰ Áttételes forrásként a szövegek nyelve, azaz az Intelmek úgynevezett „kristálytisza latinsága” és a *Deliberatio* kevésbé tagolt, rendhagyó latinja szintén segít annak megállapításában, hogy megfogalmazásukat mennyiben befolyásolták a klasszikus auctorok.⁷¹ A nehézség abban áll, hogy különbséget kell tenni egyrészt a szerzők által külföldön, külföldi könyvtárak használata során szerzett klasszikus műveltség, másrészt a számukra már Magyarországon is hozzáférhető olvasmányok között. Ez annál is inkább összetett feladat, mivel a klasszikus kánon a középkorban a patrisztikus tekintélyek közvetítése révén élt tovább. A 11. századi Magyarország összefüggésében rendelkezésre álló ismeretanyag alapján kialakított kép igen szerény a karoling könyvtárak klasszikus állományához és az olyan gazdag székesegyházi és kolostori gyűjteményekhez viszonyítva, mint

könyvtári katalógusok eszmetörténeti tükröződése. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Ed. SZÉKELY György. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984. 55–69.

⁶⁸ Lásd THOMSON, R.M.: *The Library of Bury St Edmunds Abbey in the Eleventh and Twelfth Centuries*. = *Speculum* (47.) 1972. 4. 617–645., RAČKI, Franjo (ed.): *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. Vol. 7. *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*. Zagreb, Academia Scientiarum et Artium, 1877. 182. Lásd még SAKCINSKI, Ivan Kukuljević (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. 1. *Ab anno 503 usque ad annum 1102*. Zagreb, Dragutin Albrecht, 1874. 111–112, 152–153, 170–176, 189.

⁶⁹ Lásd LEHMANN, Paul: *The Benedictine Order and the Transmission of the Literature of Ancient Rome in the Middle Ages*. In: *Erforschung des Mittelalters: Ausgewählte Aufsätze*. Vol. 3. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1960. 173–183., LECLERCQ, Jean: *The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture*. New York, Fordham University Press, 1961. 116–151., KOTTJE, Raymond: *Klosterbibliotheken und monastische Kultur in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts*. = *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (80.) 1969. 2. 145–162., BISCHOFF, Bernhard: *Das benediktinische Mönchtum und die Überlieferung der klassischen Literatur*. = *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* (92.) 1981. 3–4. 165–190., MAGISTRALE, Francesco: *La scuola monastica: Dall'istruzione elementare alla lettura dei classici*. In: *Virgilio e il Chiostro: Manoscritti di autori classici e civiltà monastica*. Ed. Mariano DELL'OMO. Roma, Fratelli Palombi Editori, 1996. 17–24.

⁷⁰ Lásd GLAUCHE, Günter: *Die Rolle der Schulautoren im Unterricht von 800 bis 1100*. = *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* (19.) 1972. 2. 617–636.

⁷¹ Lásd HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1954. 31.

Chartres, Cluny, Monte Cassino vagy Sankt Gallen.⁷² Ez azonban olyan kezdet, amit érdemes tanulmányozni annak érdekében, hogy történetileg érthetővé váljék a latin írásbeliség fejlődése a középkori Magyarországon és hogy némi szerény adalékkal hozzájárulhassunk a klasszikus hagyomány középkori továbbélését vizsgáló kutatás jelenlegi állásához.⁷³ A néhány latin klasszikus megléte a 11. századi Magyarország könyvtáraiban azért jelentős, mert fényt vet az importált nyugati kultúra meghonosítására egy újonnan keresztény hitre térített országban. A vizsgált források módszeres elemzése azt bizonyítja, hogy a középkori könyvtárak történetének részletei hozzájárulnak a klasszikus hagyomány középkori továbbélésének tanulmányozásához és hogy a 11. századi Magyarország elveszett latin klasszikusait legjobban saját összefüggésükben lehet értelmezni: a középkori könyvtárakban.

⁷² Lásd BEDDIE, James Stuart: *The Ancient Classics in the Mediaeval Libraries*. = *Speculum* (5.) 1930. 1. 3–20., REYNOLDS, L. D. – WILSON, N. G.: *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford, Clarendon Press, 1974. 86–90., NEWTON, Francis: *The Scriptorium and Library at Monte Cassino, 1058–1105*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 96–118., OCHSENBEIN, Peter: *Die St. Galler Klosterschule*. In: *Das Kloster St. Gallen im Mittelalter: Die kulturelle Blüte vom 8. bis zum 12. Jahrhundert*. Ed. Peter OCHSENBEIN. Stuttgart, Theiss, 1999. 95–107.

⁷³ Lásd MUNK OLSEN, Birger: *Etat présent des études sur la réception de la littérature classique au Moyen Age et à la Renaissance (Conclusion)*. In: *The Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance*. Ed. Claudio LEONARDI – Birger MUNK OLSEN. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1995. 185–196.

ELŐD NEMERKÉNYI

Latin classics in medieval libraries: Hungary in the eleventh century

The study of Medieval Latin and the classical tradition in the Middle Ages often adapts the results of the historiography of medieval libraries. The relevant fragmentary evidence on eleventh-century Hungary presents various problems that emerge while reconstructing the classical holdings of medieval libraries – all the more so because the majority of the codices extant in eleventh-century Hungary are now lost.

The present discussion offers an interpretation of four sources: a letter of Bishop Fulbert of Chartres to Bishop Bonipert of Pécs concerning a copy of Priscian's Latin grammar to be sent from France to Hungary; the Admonitions of King Saint Stephen of Hungary with numerous classical references and allusions to the medieval idea of Rome; the *Deliberatio* of Bishop Saint Gerard of Csanád, an exegetical treatise also influenced by the classical tradition in general and the seven liberal arts in particular; and the late eleventh-century book list from the Benedictine abbey of Pannonhalma which enlists such classical Latin works as the grammar of Donatus, the *Disticha Catonis*, as well as Cicero and Lucan.

These sources are connected by their value of referring to the role of libraries in enhancing and preserving some level of classical learning in eleventh-century Hungary. This also helps to outline the major problems of interpreting the evidence on the presence of the Latin classics in medieval libraries. The beginning of the classical tradition is a subject worth studying in order to historically understand the development of Latin literacy in medieval Hungary and thus provide a modest contribution to the present state of research into the classical tradition in the Middle Ages.

A systematic analysis of the sources discussed proves that the issues of the history of medieval libraries contribute to the study of the classical tradition in the Middle Ages and that the lost classics of eleventh-century Hungary can be best interpreted in their proper context: the medieval libraries.

KNAPP ÉVA

**Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján:
Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége* . I.**

A XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmadának egyik kevésbé ismert vándorköltőjeként és alkalmi versszerzőként számon tartott Berei Farkas András sajátos írói „létmódját” kezdettől fogva kiegészítette költői és prózai munkái kiadásának és terjesztésének programjával.¹ A kiadás és terjesztés folyamatában egyéni elképzelés mozgatta: amit megírt, igyekezett nyomtatásban megjelentetni, kiadott munkáit el akarta adni, a bevételből pedig nem csupán megélni kívánt, hanem újabb munkákat is létrehozni. Ebben az újra és újra ismétlődő folyamatban szenvedélye éppúgy irányította, mint a megélhetési kényszer. Kortársai közül sokan értetlenül figyelték; egyszerűen munkakerülőnek, „korhel és bitang ember”-nek tartották, aki könnyen akart élni. Más egykorú vélemény szerint Farkas „a könyvek kiadásában szorgalmatoskodó” ember volt.² Saját műveit kiadó és terjesztő tevékenységének vizsgálata jó alkalmat ad a mesterkedő költészet, az alkalmazott irodalom és a ponyvairodalom határán mozgó alkotások kiadási folyamatának és a nyomdatermékek forgalmazásának tanulmányozására, egy a korban korántsem egyedülálló, eddig kevésbé ismert irodalmi jelenség bemutatására.

Farkas András elszegényedett kismemesi családból származott, nagyapja református pap volt, s szülei taníttatni kívánták, éppúgy, mint apját a nagyapja.³ A befejezetlen tanulmányok után több lehetőség kínálkozott életvitele kialakítására: lehetett volna házi tanító, esetleg egy jó nősülés után szabad emberként, nem jobbágyi sorban gazdálkodhatott volna. Farkast azonban nem vonzotta sem a tanítás, sem a családalapítás. Szeretett az emberek között forogni, szórakozni és szóra-koztatni, s – mint debreceni kollégiumi éveinek forrásai mutatják⁴ – jól élni, s közben verselni. Célját – több hasonló szemléletű, másod-, harmad-vonalbeli író, alkal-

* Részlet egy készülő monográfiából.

¹ L. még: KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp. 1997.; KNAPP Éva: *Egy „ótska poeta” a felvilágosodás és a reformkor határán: Berei Farkas András*. Kézirat, megjelenés alatt.

² SZEREMLEI Samu: *Farkas András Hódmezővásárhely pusztulásáról*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (2.) 1892. 398–400.

³ L. még: KNAPP Éva: „Kis Trója szült engem a Hóldnak mezején” Berei Farkas András élet-pályája (1770–1832). Kézirat.

⁴ *Acta sedis Scholasticae Judiciaria ab Anno 1792–1797*. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (= TtREL), Debrecen. II. 10. a). 9. 1792. 16. Junii, Causa 6. 4–5.

mi költő kortársa példájára – viszonylag könnyen megvalósíthatta volna, ha nem nincstelen.

Nem tudjuk biztosan, hogy mikor lett Pest-Budán – mint maga állítja – „a M[a-gyar]. Országí T[ekintetes]. Kir[ályi]. Táb[la]. Hites Nótáriussa”⁵ (juratus notarius). Egyik munkája szerint 1810-ben „már 8. esztendeje” élt Budán, de a nyarakat – alkatának megfelelően – vándorlással töltötte:

„Pesten, és Budán van rend szerént lakásom
De sok felé esik Nyárban utazásom
Mint a Hóld el fogyok én is meg meg telek,
Mihelyst ki telelek Pestel is be telek.”⁶

A feltehetően az 1810-es évek elejéig betöltött írnoki állás viszonylag szerény, de biztos megélhetést nyújthatott számára, amivel összhangba tudta hozni költői elképzeléseit. Tudomásom szerint ennél komolyabb, állandó megélhetési forrása nem volt egész életében. Vagyont nem sikerült gyűjtenie és sem tehetsége, sem sikere nem volt akkora, hogy egy nyomdával vagy kiadóval kialakított, hosszabb távú együttműködés biztosította volna megélhetését.

Vándor alkata és rövid távú írói tervei ezért elsősorban kisebb munkák elkészítésére ösztönözték. Nyomatványainak terjedelme ritkán emelkedett száz oldal fölé, túlnyomó többségük füzetes kiadvány. A kiadványok viszonylagos igénytelensége, jellegzetes külseje, formai és tartalmi sajátosságai eredményezhették, hogy Mátray Gábor kéziratos visszaemlékezésében nyomdászként mutatta be Farkast: „verses fércz műveit [...] többnyire saját kis kézi sajtóján nyomtatta, s ő maga kötötte be”.⁷ Ezt a minden tárgyi alapot nélkülöző megjegyzést később többen is átvették, s a „vándornyomdász” legendája bekerült a legfrissebb lexikonokba⁸ is.

Farkas András – bár gyakran vallott önmagáról – egyetlen munkájában sem említette, hogy bármiféle nyomdai felszerelése, tipográfusi gyakorlata, megfelelő szakmai tudása lenne vagy hogy akár egyetlen munkáját is saját kezűleg nyomtatta volna ki. Következetes szóhasználata azt bizonyítja, hogy mindig másokkal nyomtatattott („nyomtatásban ki botsáttattak”, „nyomtatás alá adandó darabok”).⁹ Önmagáról sohasem írt nyomdászként, annál többször kiadóként. Életművében mindössze egyszer tett rövid említést a könyvnyomtatásról. A Kassán 1810-ben

⁵ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme [...] – –, A M. Országí T. Kir. Táb. Hites Nótáriussa*. Budán 1800. Nyom. Özvegy Landerer Katalin betűivel.

⁶ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje*. Kassán [1810.] Fűskúti Landerer Ferentz betűivel. 42, [1]_{6r}.

⁷ MÁTRAY Gábor: *Rövid jegyzemények Farkas András életiratahoz. 1869*. In: *A Hód vize partján született Holdmezei Berei Farkas András népköltész arczképe és kisebb versezetei*. H. n. [1829 körül]. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzK K) Quart. H. 2693. 1. f.

⁸ Így pl.: L(ÁSZLÓ) J(ózsef): *Farkas András*. In: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. 1. 556.

⁹ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje*. Kassán [1810.] Fűskúti Landerer Ferentz betűivel. 2_{1r-v}.

megjelent *Apolló kis Rózsáskertje* című munkája olvasói előszavában, második műjegyzéke előtt dicsérte a „Typográfia”, e „szép, és igen hasznos, nemes Mesterségnek” feltalálását.¹⁰ Célja ezzel nem lehetett más, mint olvasói figyelmének felkeltése a kiadói jegyzékként közölt autobibliográfiára. Ennek ellenére ismerhette a nyomdai munkát is. 1808 októberében ugyanis egyik beadványában leírta, hogy Grün Orbán szegedi nyomdájában *A kis Trója pusztulása* első kinyomatásakor „mellette” vigyázott, „egy füst alatt más speciesű írásomat nyomtatás alá adván”.¹¹

A XIX. század elején a legszerényebb nyomda működtetéséhez is olyan felszerelés kellett, melynek fenntartása, mozgatása és tárolása nehezen képzelhető el a vándorló életmód mellett.¹² Farkasnak nem volt lova, kocsija, többnyire gyalog járt, s előszeretettel bízta magát mások szívességére (például ingyen helyet kért az úti alkalmatosságokon). Valószínű, hogy mindössze egy kisméretű rézmetszetek készítésére alkalmas nyomtató eszköze volt, amint arra az élete utolsó éveiből nagyobb számban fennmaradt önálló rézmetszetek utalnak.

Kiadói tevékenység

Farkas kizárólag saját munkáit jelentette meg. Magán megrendelőként ő fizette ki a nyomdaköltséget; mint írta: „költségemet is a szegedi könyvnyomtatónak fizettem”. Esetenként adós is maradt: „azt ki sem tudtam fizetni, hanem 55 Rfrtokkal maradtam adós Grün Orbán typografusnak”.¹³

Saját műveire korlátozódó kiadói módszere nem nevezhető olyan változatosnak, mint alkotómódszere. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy szegény volt. Elegendő vagyon hiányában nem tudott kidolgozni önálló kiadói koncepciót. Csak akkor tudott megjelentetni egy könyvet vagy füzetet, ha volt rá pénze vagy hitele. A külső anyagi körülmények egész életében körforgásszerűen ismétlődnek: anyagi lehetőség hiánya – a mecénások megnyerése, illetve hitel (zálog vagy „előpénz”) szerzése – az adósság törlesztése.

A kisebb előállítási költség és a nagyobb haszon reményében Farkas igyekezett tömegcikként megjelentetni munkáit. Ezt – néhány nyomtatvány kivételével – az igénytelen külső mellett a tervezett példányszámok bizonyítják: „Munkáim ki nyomtatására ha csak öt száz Exemplárookban akarnám is ki adni [...]”, írta 1808-ban.¹⁴ A törekvés a minél alacsonyabb kiadási költségek biztosítására és fenntartására eredményezte a ponyvanyomtatványokra emlékeztető kezdetleges

¹⁰ Uo. I_{gr-v}.

¹¹ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 399.

¹² A vándornyomdász fogalomról l. pl.: V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800*. Bp. 1999.

¹³ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 399–400.

¹⁴ FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta [...] Avvagy [...] Poétai virágok [...]*. Szeged, 1808. Grün Orbán betűivel. IX.

technikájú, olcsó megjelentetést, a viszonylag rövid terjedelmet, a kis formátumok kedvelését és a vásári kiadványként való terjesztést.¹⁵

A jelenleg ismert kiadványok háromféleképpen jelentek meg: szabályos impresszummal, hiányos impresszummal (legtöbbször a nyomdahely elhallgatásával) és impresszum nélkül.¹⁶ A két utóbbi forma rokon a ponyvák megjelentetésének gyakorlatával. A hiányos megjelenésű kiadványokról ugyanis a nyomdáknak nem kellett elszámolniuk, s előállításuk jóval olcsóbb volt.¹⁷

Kiadói múltjára visszatekintve Farkas 1827-ben így foglalta össze e tevékenységének lényegét:

„Poeták az időt heverve nem töltik,
A mi kis pénzt kapnak a Köz-jóra költik.
A Könyvnyomtatásra adják a mít kapnak;
(Igy erszénnyek meg nem telik mint a Papnak).”¹⁸

Ennél többet vagy mást nem árult el kiadói tevékenysége céljáról. Az újabb és újabb művek megjelentetése „a nyelvén szóllóknak kedvéért” történt. 1794-ben a kiadás egyik további szándéka saját rossz hírbe keveredett személyének, becsületének tisztára mosása volt:

„[...] a róllam rosszszúl itélni tapasztalt Világ előtt ez által magamat menthessem [...] és hogy a gonosz Informátorokat szándékjokban meg gátoljam, kiket Helyeken lenni szaglok.”¹⁹

A közjó Farkasnál azonos a magyar közönséggel. Egy másik megfogalmazás szerint célja, hogy a művet:

„[...] a mulatságos versekbe gyönyörködő Magyar Közönségnek kiadhassam, sok jeles esmerős Uraimnak kértekre.”²⁰

A morális és szórakoztató indíttatás mellett irodalmi szándék is ösztönözte művei kiadására:

„A Böltsesség, a fedhetetlen Erkölcök, a Gyermekek jó Nevelése Réguláinak terjesztése, s a Magyar Literáturának némi-némű elősegéllése – azok a fő szempontok, mellyeket magam előtt tartottam; és azok a nemes indító okok, mellyek engemet

¹⁵ 1812-ben például azt ígérte egyik munkájáról, hogy „el-készül József napi Pesti Vásárra”. FARKAS András, Berei: *Diétai elmélkedések*. (Pozsony, 1812.) [Snischek Károly Gáspár]. 15–16.

¹⁶ KNAPP Éva: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

¹⁷ POGÁNY Péter: *Folklór és irodalom kölcsönhatása. A régi Váci Nyomda működése nyomán (1770–1823) I. Vásári ponyvairatok*. Bp. 1959. Irodalomtörténeti Füzetek 24./ 61–102.; Uő.: *A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978. 293–349.

¹⁸ FARKAS András: *Tekintetes Vas Vármegye ditsérete a vas hasznáról, és Ennek Fő Kormányán ülő [...] Bathyhányi Battyán Fülöp Bekisérése pompája [...]*. H. n. [1827.] ny. n. [1]_{3v}.

¹⁹ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása [...] ki-botsátott az Author [...] a nyelvén szóllóknak kedvéért*. Pesten, 1794. [Füskúti Landerer Mihály]. Elő Szóllás.

²⁰ Uo. Ajánlás.

e Munkátskának Magyar nyelvre való fordítására, és Világ eleibe való botsátára bírtanak.”²¹

Több művében nem a megszokott versszerző, poéta kifejezésekkel jelölte, hanem egyszerűen kiadóként tüntette fel magát. 1804-ben például az ajánlás végén a „H. M. B. F. A. A *Ki-adó*.”, 1808-ban a címlapon a „ki adó Farkas András” aláírás olvasható.²² A 'kiadó' megjelölés elsősorban az egyes művek megjelentetésének elősegítésére, s nem egy könyvkiadó vállalkozásra vonatkozott. Farkas számára a füzet- és könyvkiadás csak annyiban jelentett célt, hogy amit megírt, azt megjelentesse, azaz a kiadás része volt a művek létrehozásának.

Amíg írnokként dolgozott, kiadási tevékenységét megpróbálta összekapcsolni a hivatalából adódó feladatokkal, az egy-egy újabb kiadáshoz szükséges pénz megszerzésével és új művek megírásával. Így például az 1808 őszén a hódmezővásárhelyi „Beccsületes Tanács”-hoz intézett beadványából megtudjuk, hogy Farkas, miután megírta művét a tűzvészről, annak „kinyomattatása két hetek alatt készülvén, ide értvén az utazást és a mellette való vigyázást, *koszt, kvártét* [!], *elme-törést, időtöltést*”.²³

Később egyre fontosabbá válhatott a munkák gyors megjelentetése, mert azok eladásából – egyre több adóssága miatt – pénzt remélt. E folyamatban jelentősen megnőtt a 'hír', a mű aktualitásának értéke. Példaként a valószínűleg 1825-ben Miskolcon, két változatban megjelent, *Tekintetes Nemes Borsod Vármegye tiszt-választó és Tek. Bihar Vármegye beiktató Gyűlése Szent György Hava 26-dik, 27-dik és 28-dik napjaiban 1825-ben* című kiadványt választottam. A két változat címe eltérő, s egyik címoldalán sincs szerzői név. A szerző neve csak a második kiadásban, ott is csak az utolsó nyomtatott lapon kapott helyet: „Készítette Farkas András, Miskólcz. A fent nevezett napokon, és Esztendőben.”²⁴

A két, közel azonos terjedelmű, de eltérő ívjelzésű nyomtatványból²⁵ az első, bibliográfiailag eddig ismeretlen változat (1^v lapján olvasható: „A Sajtó alá botsátatik Sz. György Hava 20-dikán, 1825.”, azaz a megverselt esemény előtt hat nappal. Vajon igaz-e ez a megjegyzés? A dátum hitelesítésére a közvetlenül ez alá nyomtatott, a második kiadásban már nem ismétlődő „Szabó Románus m. k. Könyv-visgáló” kitétel szolgálhatott. Az egymást követő versezetek pontosan jelzett kronológiája (1810, 1811, 1824, 1825 Szent György hava 19.) azt bizo-

²¹ FARKAS András (Ford.): *Eltsa testamentoma a maga kedves leányához* [...] *elől-adatnak*. Posonyban és Pesten, 1803. Füskúti Landerer Mihály költségével és betűivel. Elő-beszéd.

²² FARKAS András, Berei: *Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének*. Szegeden, 1804. Nyomtat. Grün Orbánnál. [15]; Uő.: *A mecénás és a poéta [...] jegyzékei A ki adó Farkas Andrásnak*. H. n. [1808.] ny. n. Címlap.

²³ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 398–400.

²⁴ 1. kiadás: H. n. [1825] ny. n.; 2. kiadás: (FARKAS András): *Tekintetes Nemes Borsod Vármegyei tiszt-választó Gyűlés. és be kíséző nemes bandérium*. Második kiadás. Az első kiadásban esett hibától megtisztítva. Fő-Ispán Úr Ő Excellenciája és a Megyebéli Első Al-Ispán M. Vay Abrahám Úr Arany Kultsos Vitéz előre fizetett szíves költségeken. 1825. H. n. [1825.] ny. n.

²⁵ 1. kiadás:)(⁸, 2¹,)(2¹, []¹ = 11 levél – 8°; 2. kiadás:)(⁸,)(2⁶ = 14 levél – 8°

nyítja, hogy Szabó Románus csak a munka egy részét, az első hét és fél levél kéziratát láthatta és engedélyezhette. A kinyomtatáskor azonban a kézirat kibővült az 1825. május 2-i, az 1825. április 26-i és az azt követő napok eseményeiről írt versekkel. Ez a gyorsaság azért lehetett fontos, hogy a munka szerzője, aki egyben a sajtó alól kikerülő példányok tulajdonosa volt, pénzhez juthasson. A csak az első kiadásban megjelent vers szerint:

„Mint Könyv áros hát itt bátran bótot nyitok
 És ha hasznos vásárt Miskóltzon indítok
 Az ótska versekből sokat eladhatok,
 Az árán újjabbatt frisset nyomtattatok.
 A kiknek már Músám megnyeré kedveket
 A két Haza előtt neveli Híreket
 Örökössé teszi ez által neveket.
 Úgy fizeti vissza az ő költsönöket,
 Ha lesz verseimnek jó kelete ára,
 Nem kérek senkitől úgy pénzt usorára.”²⁶

Az első változat két utolsó verse Vay Ábrahámot, az új „első-Vitzispány”-t, illetve Fodor Pált, a korábbi alispánt köszöntötte. Kettőjük közül Vay Ábrahámnak szól, a cenzúrázás adatait már nem közlő, a „Felsőbbek engedelméből” megjelent második kiadás ajánlása. Ő volt az, akinek „előre fizetett szíves költség”-ével 1825-ben ki lehetett egyenlíteni a nyomdaköltséget.

A két változat szöveganyaga közel sem azonos; az ismétlődő szövegek terjedelme mindössze nyolc lap, ami az első kiadás teljes terjedelmének 36, a másodikéénak 27%-a. Azaz a két, címe alapján közel azonos kiadvány könyvészetileg valójában két új művet takar, részben ismétlődő szövegekkel. Ugyanakkor az első változat utolsó három levelének²⁷ nyomdai kivitelezése azonos a második változat három közbenső levelével,²⁸ ami csak úgy lehetséges, hogy a nyomdában a második változat készítésekor még rendelkezésre állt az első változat megfelelő részeinek szedése, vagyis a két nyomtatvány gyorsan, egymás után készült. A gyorsaság mindkét esetben fontos lehetett: az első változat a []_{1v} lapon („T. Paló”) őrszóval végződik, a másodikban pedig ugyanennek a)(2_{2v} lapon található őrszónak nincs folytatása a következő lapon. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a megvizsgált példányok egyike sem hiányos. A szerző eredetileg valószínűleg másként akarta folytatni a munkát; a „T. Paló”-val kezdődő szövegrész azonban vagy nem készült el vagy kimaradt a kéziratból. Az első változat a tisztújítás előtörténetét és néhány részletét, a második magát az eseményt és annak hatását örökítette meg. A sikeresen kihasznált és kamatoztatott ’újság’, az aktuális hír két eladható nyomtatványt eredményezett. A példa egyúttal érzékelteti, hogy az örökös pénziánnyal

²⁶ [FARKAS András]: *Tekintetes Nemes Borsod Vármegye tiszt-választó és Tek. Bihar Vármegye beiktató Gyűlése Szent György Hava 26-dik, 27-dik és 28-dik napjaiban 1825-ben.* H. n. [1825.] ny. n.)(8v.

²⁷ 2¹,)(2¹, []¹

²⁸)(2_{1r-3v}

küzdő Farkas András több évtizedes tapasztalatszerzés után hogyan kamatoztatta a hír, az újdonság természetét és erejét, s számára mi volt a versírói és kiadói tevékenység tényleges célja.

A nyomdaköltségek biztosítása

Az alkotás folyamatossága, a művek megjelentetése és saját megélhetése biztosítására Farkas – néhány munkájától eltekintve – maga vállalta a kiadási költségek összegyűjtését. Ebben az a tapasztalat vezethette, hogy e nélkül munkái nagyobb része soha nem látott volna nyomdafestéket. A Farkas műveit is támogató mecénatúra hosszú utat járt be a XVII–XVIII. század mecénási gyakorlatától a megjelenés előtt álló munkák előfizetőit és a nyomtatványok vásárlóit egyaránt mecénásnak tekintő sajátos elképzelésig és követte a társadalmi ízlés megváltozását. A kiadási költségek előteremtésének formái időben is jól elválaszthatók egymástól.

I. A hagyományos gyakorlatot követő mecénáskeresés, majd a nekik szóló dedikációval megjelentetett munkák száma viszonylag kevés. A sajtó alól 1794–1804 között kikerült nyomtatványok többsége ide sorolható. Farkas eleinte ritkán használta a mecénás kifejezést, jóllehet már első nyomtatott munkájában szerepel a fogalom rokon értelmű változata gróf Teleki Sámuelre vonatkoztatva:

„Grátziád énnékem vólt bástya s erős vár,
Meg-sebhedett szívem mellyet óltalmúl vár.”²⁹

Ugyanitt a mecénás fogalomtól elkülönítette a patrónusság gondolatát. A patrónus közelebb áll a baráthoz, s nem csupán anyagi segítséget adhat, hanem ösztönzést is:

„Szárnyakat készítesz nékem, hogy repüljék,
A jó szerentsének halmára hogy üljék.”³⁰

Farkasnál mindenki kiérdemelte a mecénás megnevezést, aki pénzt vagy segítséget adott neki szorult helyzetében. Így például amikor 1792. szeptember 25-én nem volt úti okmánya, a budai várban bekéretőzött Sándor Lipót nádorhoz, aki ellátta a megfelelő iratokkal, s ezért megkapta Farkastól a mecénás nevet.³¹ Az 1792 őszen Pozsonyban Battyhány József főkancellár és esztergomi érsek tiszteletére szerzett versekért hat aranyat kapott, s hálából így verselte meg jótévőjét:

²⁹ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása*. Pesten, 1794. [Füskúti Landerer Mihály]. 5.

³⁰ Uo. 10.

³¹ Uo. 28–29.

„Tsalhatatlan Attya Hazánkknak e Jósef,
Vagy Te nagy Mecénás mert valóba Jósef”³²

Mecénásának nevezte gróf Splényi váci püspököt is, akit 1793-ban Báró Rudnyánszkyhoz Dukára menet „megtisztelt”, s ezért két pár tallért kapott tőle. 1793. szeptember 26-án a nádori udvarban Budán tisztújítás volt, Farkas latin köszöntőt mondott Sándor Lipótnak, s nyolc aranyat kapott érte.³³

1800 körül e „mecénási gazdagság”, bőkezűség csökkenhetett, mivel a mecenatúra római példája után a jelenkor megfogyatkozott mecénásairól olvashatunk műveiben. A „Músáknak különös Pártfogói”-t Farkas 1803-ban az ország földrajzi bontása szerint közli, s a három oldal terjedelemben felsorolt „mecénások” ekkor összesen hat munkájára adtak „előpénzt”.³⁴

Gróf Teleki Sámuel, Hadadi Wesselényi Miklós és felesége, Cserey Heléna első nyomtatott munkáinak voltak mecénásai, akik a XVII–XVIII. században bevett gyakorlat szerint kifizették egy-egy mű teljes nyomdaköltségét.³⁵ Az először 1800-ban megjelent *Pannónia öröme* kiadására azonban már nem volt elegendő egyetlen mecénás adománya. Ennek nyomdaköltségét Alexandra Pavlovna, a megverselt menyasszony öt, név szerint megnevezett „Hof Dámája” fizette, s a munka ajánlása rajtuk kívül minden magyar dámának szól.³⁶

Az *Elisa testamentoma* című fordítás Landerer Mihály, a nyomdász költséggel jelent meg, ezért nincs mecénási ajánlása, s a fordító előbeszédében a munka lehetséges olvasóinak ajánlja a művet:

„Tulajdonképpen a Szép Nemnek van ez a Munka szentelve, a mint a tizmjé mutatja. De minthogy a Böltsesség és a Virtus közönséges Réguláit, nem tsak az Aszszonyoknak, hanem a Férjfiaknak-is egyaránt szükséges tudni [...] ajánlom [...] Férjfiaknak és Atyáknak-is.”³⁷

A *Lói-Tanáts* című munkáját Babartzi Imre, Csongrád vármegye „vice-notáriussa” és „tábla-bírája”, valamint Kardos György, „Szathmár vármegye leveles tárnokja” mecénálta, mindketten külön dedikációt kaptak Farkastól.³⁸ Babartzi később megtagadhatta egy másik mű támogatását, sommás véleményt alkotva a költő tehetőségéről. Erről szerzőnk így írt:

³² Uo. 43–45.

³³ Uo. 96., 97.

³⁴ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Szegeden ²1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. [110–112].

³⁵ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása*. Pesten, 1794. [Füskúti Landerer Mihály]; Uő.: *Páratlan és példát nem esmérő [...] N. Károlyi szék építő gyűlés*. Kolosvárat, 1794. Ref. Kol. Bet.

³⁶ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Budán, 1800. Nyom. Özvegy Landerer Katalin betűivel.

³⁷ FARKAS András (Ford.): *Elisa testamentoma a maga kedves leányához [...] elől-adatainak*. Posonyban és Pesten, 1803. Füskúti Landerer Mihály költséggel és betűivel. Elő-beszéd.

³⁸ FARKAS András, Berei: *A Lói-Tanáts*. Szegeden, [1804.] Nyomt. Grün Orbánnál.

„Hogy légyek Mecénás a ki azon kértél
 Meg vallom hogy bennem jó véget nem értél
 [...]
 Mit ér e hasztalan gyülvész, írka, firka
 Itt s amott harapta mint füvet a Birka
 [...]
 Ha nem ír is az én dítséreteimre
 Én azért maradok tsak Babartzi Imre.”³⁹

A hagyományos értelemben vett mecénáskereséssel többször sikertelenül próbálkozhatott. Így például sokáig nem talált mecénást az 1804-ben megjelent *Menny-Ország felé-való útazása* című műve kéziratára. Az „Alexander Ragázzy” császári királyi cenzortól 1798. július 30-án megkapott engedély után csak hat évvel megjelent munka költségeinek biztosításához sok fáradozás kellett. A könyv első, szatirikus ajánlása „Vajjkovits Imre” kalocsai püspöknek és nagyprépostnak szól, aki humort sem nélkülöző, Farkas által idézett levélben utasította el a mecénásságot:

„Én alább írt, a Mennyei Jerusálem felé magam-is útaozok, és ahoz napról napra jobban közelgetek, – nem-is akarok már semmit hallani a földi Jerusálemrül. (a hol mostanába még a Pokolból ki-szabadúlt Izével bújdosok) Azért keressen az Író magának olly Mece-nást, a kivel tovább kíván a földi Jerusálemba múlatozni. Vajjkovits m. p.”⁴⁰

A második ajánlás a nevét közölni nem kívánó „T. M.” kalocsai kanonoknak szól, aki azonos lehet a Farkas egy másik munkáját 1808-ban 54 forinttal támogató „Martinus Takáts” kalocsai nagypréposttal.⁴¹ A kanonok szintén nem vállalta a teljes nyomdaköltség kifizetését; s verses „Felelet”-ben tudatta a szerzővel, keressen magának másutt „igazi” mecénást:

„Azért a Szerzője más érdemesebbet;
 Keressen magának! Bőltsebb s híresebbet!
 Könyve őltalmára Felsőbb s erősebbet!
 Nyomatása végett pedig pénzesebbet!
 *
 Hogy pedig az Író eztet fősvénységnek,
 Ne ítélje, se ne tartsa kevélységnek,
 [...]
 Maga a Vers íróat mint lehet segíti,
 Egy tutzet [!] arannyal zatskóját bőviti,
 Ezen ajándékkal könyvét ékesíti,
 Annak nyomtatását együtt könyebbíti.
 T. M.
 Kalotsai Canonok.”⁴²

³⁹ FARKAS András: *A mecénás és a poéta*. H. n. [1808.] ny. n. 22.

⁴⁰ FARKAS András, Berei: *Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének*. Szegeden, 1804. Nyomtat. Grün Orbánnál.

⁴¹ FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta*. Szegeden, 1808. Grün Orbán betűivel. 53.

⁴² FARKAS András, Berei: *Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének*. Szegeden, 1804. Nyomtat. Grün Orbánnál.

A könyv végül a szerző több helyről összegyűjtött költségén jelent meg, a *Pannónia öröme Tóldalékja* szerint öt további munkával együtt. Budáról és Pestről huszan, köztük „Báró Orczi Lőrintz, Músáknak különös Pártfogója”, a költő unokája, „külömb külömbféle helyekről és vármegyékből elegeesen” tizenkilencen, „Györbül” tizenketten, „Ketskemétrül” négyen, „Szegedről” tizenketten, „Szentserül” hatan és végül Hódmezővásárhelyről huszonegyen támogatták az összesen hat mű megjelenését. Farkas nem közölte a kapott összegek nagyságát, a „mecénások” társadalmi állapotát azonban feltüntette. A névsorban a grófoktól a pesti polgárokig, „Méltos. Nedetzki Anna Aszszony”-tól a hódmezővásárhelyi „özvegy Kováts Ferentzné”-ig a korabeli magyar társadalom minden rétege képviselve van.⁴³

Farkas András változatos pénzszerzési próbálkozásai egyik leglényegesebb elemét alkotják életstratégiájának. Még a debreceni kollégiumba való beiratkozása előtt megtanulta, hogy pénzt bárkitől és bármi áron – lehetőleg kétkezi munka nélkül – érdemes szerezni, illetve kérni. Erkölcstelen módon, lopással szerzett pénzről tudomásom szerint egyedül a kicsapatási jegyzőkönyve tesz említést.⁴⁴ Munkáiban közölt önéletrajzi adatai alapján először a szülei segítettek anyagilag. 1788-ban anyjától kapott hetven forintot belgrádi útjára, ahonnan hazatérve apjától kért pénzt tanulmányaira. Iskolai kicsapatását követően változatos módon jutott pénzhez: így például a kecskeméti pusztán a „garabonciáság”-ával megfélemlített gulyások adtak neki pénzt és élelmet. Pest-Budán egy alkalommal egy ismeretlen gróf fizette ki helyette a fiáker díját.⁴⁵

Munkái mecénását körültekintően kereste meg. Amikor például elkészült *Páratlan és példát nem esmérő [...]* N.Károlyi szék építő gyűlés című kézírata, az ajánlás szerint nem tudta, kit kérjen meg a kiadási költségek kifizetésére, s egy kolozsvári grófkisasszony javaslatára fordult Wesselényi Miklóshoz és feleségéhez. Ugyanebben a munkában célzatosan utalt arra is, hogy az általa idézett latin vers szerzője egy aranyat kapott a vers minden betűjéért.⁴⁶ Az efféle „csodáról” Farkas azonban csak álmodozhatott.

II. A pénzszerzés újabb formáját jelzi a XVIII. század végétől általánossá váló előfizetési rendszer egyéni alkalmazása. Farkas kisebb és nagyobb „jegyzőkönyveibe” írta, illetve íratta fel a kiadványaira adakozók nevét. Ezzel célja egyrészt mecénásai nevének nyomtatásban történő megörökítése, másrészt annak rögzítése volt, hogy kinek kell eljuttatnia példányt a kinyomtatott munkából bőkezűségéért. Mindkét célt maradéktalanul kívánta megvalósítani. Ezért kerülhetett például az

⁴³ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Szegeden, ²1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. [110–112].

⁴⁴ 1792. június 16-án kollégiumi társa, Bánai Sándor vallotta, hogy Farkas azt mondta neki: „Mikor a Senior félre fordult, el tsiptem az asztaláról a pénzt”. *Acta sedis Scholasticae Judiciaria ab Anno 1792–1797*. TtREL, Debrecen. II. 10. a). 9. 1792. 16. Junii, Causa 6. 4–5.

⁴⁵ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása*. Pesten, 1794. [Fűskúti Landerer Mihály]. 112., 123., 26., 40–41.

⁴⁶ FARKAS András: *Páratlan és példát nem esmérő [...]* N.Károlyi szék építő gyűlés. Kolosvárrat, 1794. Ref. Kol. Bet. [A]_{2r}.

„előpénzt” adók már idézett, 1803-ban megjelent listájába ilyen megjelölés: „Egy valaki a nevét ki nem tette”.⁴⁷ Az előfizetési rendszer működésére utalnak a fennmaradt nyomtatványok jelentős részében Farkas kézíratos dedikációi. A *miskóltzi gyűlés* egyik példánya előzéklapján például a szerző kézírásával olvasható: „M. G. Andrásy István eő Excellentziajanak”.⁴⁸ Az 1819-ben megjelent *Patens* első változata egyik példányának előzékére a következő szöveg került: „Ifjú N Staud Imre Urnak nyújtom ezen Patenst, a melyet el fogadván – az 5 fl elő fizetés után, mint Jóltévőmet a halhatatlanságnak Olajával fel kenem költ Pesten Julius 16dik 1820 Szinyei Farkas, Poéta, és a halhatatlanságra fel kenetés olaja.”⁴⁹

A pénzszerzésnek ezt a módját Farkas 1819-ig tudta – több-kevesebb fennakadással – gyakorolni. Adósságai azonban már ekkor is gyűltek. 1808-ban például – saját szavait idézve – „eskütt bíró Zsoldos István urtól is 20 Rftokat kölcsönöztem és olyan környülállásim között talán a nagy harang fizetné meg azt is ő kegyelmének. Csak az a botránkoztató kövem és akadályom benne, hogy kezénél zálogot hagytam és tettem le bizonyos időre”.⁵⁰

A kiadási költségek biztosításának ebben a szakaszában – összesen több mint ötven nyomtatványról van szó – Farkas mecénási köre a királytól⁵¹ a pesti egyetem oktatójáig és „Aradi János Com. és Kir. Híd Árendás”-ig terjedt.⁵² Farkas mindegyik mecénását megbecsülte, s nevüket közölte. A *mecénás és a poéta* első nyomtatott változatában versben ígérte meg a munkáira adakozóknak nevük megörökítését:

„Ha a Poétáknak nintsen Mecenássok
Nem megszxe világít méttsek és lámpássok
A kiknek más Múzsám meg nyerte kedveket
A két Haza előtt neveli Híreket
Örökössé tészí az által Neveket
Úgy fizeti vissza az ő költsönöket”⁵³

⁴⁷ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Szegeden, ²1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. [112].

⁴⁸ [Kassa], 1810. [Füskúti Landerer Ferenc]. Példány: Borda Antikvárium (= BA), I. példány.

⁴⁹ H. n. [1819.] ny.n. Példány: BA.

⁵⁰ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 399.

⁵¹ FARKAS András, Berei: *Felséges Mária Theresia örök emlékezetére emeltetett sirhalmi oszlop [...]*. Budán, 1807. Nyomtat. Landerer Anna betűivel. Egykorú kézírásos bejegyzés az egyik OSzK példány (140577) címlapja előtti előzéklapon: „I. C. R. Ma[jes]t[a]tis piis sumptibus”; Uő.: *Felséges Mária Theresia örök emlékezetére emeltetett sirhalmi oszlop [...]* Ő Tsászári Királyi Felségének Kegyes Költségével. Második Kiadás valamivel meg jobbítva. Pesten, 1809. Trattner Máttyás betűivel.

⁵² FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta*. Szegeden 1808 Grün Orbán betűivel. „Rumpach Sebes.[tyén]”: 56.

⁵³ FARKAS András: *A mecénás és a poéta*. H. n. [1808] ny. n.)(1v.

Ugyanazon mű Szegeden kiadott második, hosszabb változatában sajátos módon csoportosította és úgynevezett „klasszisok”-ba sorolta mecénásait. A klasszisokat így határozta meg:

„A Mecénások három Classisukra osztatnak el: 1ső Heroicus. 2dik Criticus.

3dik Larvatus. Lásd a Heroicus Mecénást.

Músám igaz fő tzélt az ollyakban ér el,

Kiket magos elme és nagy szív vezérel.

[...]

Criticus.

A ki a Músáknak munkáit rostálja,

Azokban a kevés örömet találja.

Larvatus.

A kik Délig Pálok, délután Tamások,

Más névvel két színű, lárvás Mecénások.

Kiben minden órán változó az elme,

A Músákhoz hamar meg húl a szerelme.”

Ezt követi a mecénások felsorolása, de nem a „klasszisok”, hanem társadalmi állapot szerint: az „előre fizető” „papi urak”, élükön Báró Fischer egri érsekkel (8 személy, összesen 201 forint), után következtek a világi urak, elsőként Ürményi József országbíró (79 személy, összesen 1052 forint). A legnagyobb összeget, száz forintot, „Comes Brunsvich Tavernicus m. p.” adományozta. „Gróf Szétsényi Ferentz Sz. István Király Rendjének arany Gyapjas Vitéze” ez alkalommal tíz forintot adott Farkasnak, épp úgy mint Tsányi Mátyás „Szegedi Polgár”.⁵⁴ A pénzt szerzőnk a „száz ötven árkusból álló” munkái kinyomtatására gyűjtötte, s így kérte a további támogatást:

„ha tsak öt száz Exemplárokban akarnám is ki adni, alkalmasint a mostani időhöz képeest, három ezer öt száz forint kívántatik, [...] fő tzélom elő mozdtítását ajánlom minden jó szívű Hazafiaknak, azzal a hozzá adással, hogy közönségesen tíz forint elő fizetéssel [...] Neveiket, Lakhelyeket a mellett kis Jegyző Könyvembe tulajdon kezeikkel bé írni ne terheltessenek.”⁵⁵

A felsorolt mecénások – köztük Eger, Lippa, Kunszentmárton és Hódmezővásárhely városa – egyike sem adott tíz forintnál kevesebbet; 12 és 100 forint közötti összeget tizennyolcan fizettek. Az így összegyűlt viszonylag nagyobb összeg ösztönözhetette esküdt írnoki munkája abbahagyására és további kézíratai kiadására. Az 1808–1810 között megjelent húsz nyomtatvány egyedülálló a tekintetben, hogy hiánytalanul olvashatók rajtuk az impresszum adatok.

A mecénatúra e szakaszában az előfizetéses rendszeren kívül egy-egy alkalommal előfordult, hogy több pénz is kapott egy személytől, egy összegben. 1809-ben például Grassalkovich Antal szegvári főispáni beiktatásának megverselését

⁵⁴ FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta*. Szegeden, 1808. Grün Orbán betűivel. 53–56.

⁵⁵ Uo. IX–X.

„100 Forint jutalom” követte.⁵⁶ A nyomtatványok tanúsága szerint sikerei felbátorították Farkast arra, hogy megpróbálja állandó mecénást keresni. Például úgy, hogy valahol házi poéta legyen, s közben folytassa vándor életmódját. Erre a szerepre azonban érhető módon senki nem vállalkozott.

Az *Apolló kis rósáskertje* című, verses ajánlása szerint „Kraszna Horkai, és Szent Királyi Gróf Andrási István” által mecénált, Kassán 1810-ben kinyomtatott munkájában a mottó már érzékelteti, hogy Farkas tudta: lényegében alamisznát kap, mint a koldusok, s ezt becsülnie kell:

„Alamisnát szoktak adni koldulóknak,
Szállást, és Vatsorát az úton járónak
Derék discretiót a jó vers Irónak.
Jutalma van Menyben mind a három jónak.”⁵⁷

1810-ben már négy csoportba sorolta a mecénásokat („Heroicus, Criticus, Morosus, Larvatus”), azaz a ritkábban pénz adók köre a „haragos adakozók”-kal bővült. Az utolsó három típus az oda tartozók viselkedésének oka szerint két további csoportot foglalt magában: a „természettel fősvények”-et és az „igen rossz ízlésűek”-et („incapaxok”). Az igazi mecénásnak Farkas szerint négy tulajdonsággal kell bírnia: 1. okosság és bölcsesség, 2. „vagyonyának, s pénzinek kell lenni”, 3. legyen tudománya, 4. szeressék [az írókat] és tartsanak ki a poéták mellett.

Több olyan esetet is megverselt, melyekben a név feltüntetése nélkül mutatta be a nem adakozókat. „E-rben” [= Eger] találkozott egy „Gróffal”, akitől állítólag „Titkossa” útján kapott elutasító levelet:

„De vólt azon levél illy motskokkal tele:
Kaszád alá Farkas erszényem kívánod!
Nem éred el tzelod ha mindjárt is bánod,
Mert nem vagy Hazádhoz semmi használással
Szép idődet töltöd el tsak kborlással.”

Védekezésként és ellenpéldaként a „Fel kelő Nemes Magyarok Érdem Koszorúja” című, nyomtatásban eddig ismeretlen munkájának keletkezési körülményeit verselte meg. Eszerint a „felkelő” nemesek 1809-ben unatkoztak a Pest alatti „nagy Lóger”-ban, s bár az olvasást kedvelők magukkal vitték könyveiket, „Hogy inkább tölthessék az üress órákat, / Pénzen is meg vették a szép Poétákat”. Farkas ilyen táborigi poétaként írta meg munkáját a nemesi felkelésről, melyben a tisztek és a négy vezér örömeiket lelték, „Igy azt öt száz forint jutalom követte”.⁵⁸

⁵⁶ FARKAS András, Berei: *Fő méltóságú Gyaraki Grassalkovich Antal úr ő hertzezségének [...] Tsongrád Vármegyének fő – ispányi székébe bé iktató gyűlése*. Szegeden, [1809.] Grün Orbán betűivel. 9.

⁵⁷ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje*. Kassán, [1810.] Fűskúti Landerer Ferencz betűivel.

⁵⁸ Uo. [1]_{7v-8r.}, 3., 12–13.

Több előkelő mecénását újra és újra versbe foglalta; 1810 után – úgy tűnik föl – jobbra már csak önreklámból. Többször ismételte, hogy Ferenc király „minap” száz forintot küldött neki, azonban e tény közlése után csak a régi, jórészt már halott mecénásokra – Sándor Lipót nádorra, József nádorra, Batthyány József érsekre – emlékezett. 1811-ben a *Hazai tudósítást* az „Arany Poesist kedvellő Mecénások”-nak ajánlotta, de mecénásai jegyzékét csak 1819-ben tette közzé újra.⁵⁹

III. Pénzszerzési elképzelései többé nem válhatták be a hozzájuk fűzött reményt, amikor 50. születésnapja előtt gyökeres változtatást akart végrehajtani életében. Három pontban összefoglalt terv alapján lemondott a poéta névről, s azt – mint a Berei előnevet Szinyeire – felcserélte „Könyv áros”-ra.⁶⁰ A kiadási költségek biztosítására 1819/20-tól minden eszköz és lehetőség elfogadhatóvá vált számára: a mecénások adakozása éppúgy, mint a nyomtatványok eladásából befolyt haszon, s nem utolsó sorban a koldulás egy-egy munkája felkínálásával.

A *Kis ítélet Toldalékjában* egy befejezetlen mecénási listán mindössze tizenhat név szerepel. A listát Farkas utólag kézzel javította, s ráírta: „Ezen Pesti Polgárok Nevei külön fognak fel jegyeztetni”.⁶¹ Az ugyancsak 1819-ben megjelent *Patens* első változatában a korábbihoz hasonló, de annál sokkal alázatosabb hangú próbálkozás olvasható a mecénások megnyerésére:

„kérem [...] a [...] jó szívü Hazafiaktól, és jó gondolkozású okos Uri embertől; száz nyóltvan árkusból álló eredeti kéz írásaim nyomtatattása és négy-ezer forintból álló költségem pótolása [...] végett méltóztassanak magokat jól tévöim közzé számláltatni, és bóldogulásomban meg egyezni [...] a Mágnás Urak, és a tehetösebb Nemesek 10 forint a kisebb tehetségüek 5 forint elő fizetésre és fel segéllésre érdemessé tenni ne terhelhetnének [...] Uri Neveiket, és szives ajándékaikat, Nagy és kis Jegyző könyvbe fel jegyezni méltóztassanak. Költ Vátzon, October 26 dikán 1819. Szinyei Farkas [...]”.⁶²

Ezt követően a *Patens* hosszabb változatának végén újra feltűnnek a mecénások nevei. A „Fő Papi Rendek” alatt nyolc, a „Világi fő Rendek” után tizenhárom név olvasható összeg jelzése nélkül, majd néhány oldallal később a lista folytatódik a tíz-tíz forintot „előre fizető Urak” felsorolásával: Bécsből három (köztük a „Királyi Úrfiak nevelője”, Görög Demeter), Pozsony vármegyéből tizenhárom (köztük Jordánszky kanonok), Pest megyéből hat (köztük „Sághi Ferentz Typographia Curatora Budáról”) személy található. Az öt forintot előre fizetők száma mindössze négy, s ők kivétel nélkül Pozsony vármegyeiek voltak. A pénzüsszeggel felsoroltak közül csak ketten adtak többet tíz forintnál: Perényi Imre püspök, nagyszombati plébános 50, Benyovszky János kanonok 40 forintot.⁶³ Az így

⁵⁹ [FARKAS András]: *Hazai tudósítás*. Posonyban, 1811. Karoly Gáspár Snischek betűivel.; [Uő.]: *Kis ítélet*. H. n. [1819.] ny. n.

⁶⁰ [FARKAS András]: *Patens* [...]. H. n. [1819.] ny.n. 19.

⁶¹ [FARKAS András]: *Kis ítélet*. H. n. [1819.] ny. n.

⁶² [FARKAS András]: *Patens* [...]. H. n. [1819.] ny.n. 5.

⁶³ [FARKAS András]: *Patens* [...]. H. n. [1819.] ny.n.

biztosított 310 forint alig 8%-át tette ki annak, amire Farkasnak saját bevallása szerint szüksége lett volna.

Az egyik 1820-ban megjelent, egyetlen roncsolt példányból ismert kiadvány végén az autográf szerzői bejegyzésben Farkas további felvilágosítással szolgál előfizetési rendszere működéséről:

„Reversalis. A kik 5 Ftot elő fizetnek, kapják ebben az 1820ban. – 1. az Uj módi Mi Atyánkot 2. G. Beleznay Koporsói verseit, és a Testamentom tételének törvényes meg táfolását. Triumvirt. – az az 3 Szövetségesek Könyvét. A Templomban Egerben tsákány fokossal agyon üttetett Mészáros Kanonok Könyvét. Az utolsó ltelet vagy fel támadást tagadó gaz emberek táfoló Könyvét. Posonyi Uraimék a kik 5 Ft elő fizetessel fel segítnek a T. Ns Vármegye Házától fogják a nevezett Munkát meg kapni. Tekintetes [?] János Urhoz fogja a szerző azokat küldeni Püspök Vátz Városából. – Költ Posonyban. M[?] 26dik napj. 1820. Szinyei Farkas mk. Tekintetes Róth Kapitány Urnak alázatos tisztelettel nyújtja a szerző Olvastasson a leg utolsó levelen a kéz írása, vagy Reversalisa az Authornak.”⁶⁴

Eszerint Farkas folyamatosan számon tartotta az előfizetőket és rendszeresen eljuttatta nekik nyomtatványait.

Később is jelentetett meg „mecénási” listát, mint például 1825-ben a *József császár hoz [!] más Világra irt Levél* végén. A „Lectores Benevoli Authoris” című latin nyelvű felsorolásban már nincs főrangú személy, a többnyire vármegyei hivatalnokok, katolikus papok és városi polgárok között két professzor neve mellett ott olvashatjuk két, insignis poétának, illetve poeta laureatusnak nevezett személy, az egyik Kisfaludy és Balla Károly nevét. A legvégül közölt observatióból megtudjuk az adományok mértékét: a tehetősebbek 5 forintot, a többiek, így a „Sacerdotes, et Capellani” 1 forintot adtak, „in Bancali”.⁶⁵ Az egyre szerényebb összegek jól érzékeltetik a koldussá lett, önmagával újat kezdeni már nem tudó Farkas szűkülő lehetőségeit.

A *Halotti és menyegző versek* borítékcímmel, valószínűleg Miskolcon 1824-ben megjelent nyomtatvány végén „Zárolék” címen közölte „Az örök illatu Rósák, és Virágok 3 első Darabjainak kiadására” Bihar és Borsod vármegyéből tíz és öt forintot, valamint Miskolcra 2 forintot előfizetők nevét.⁶⁶ A földrajzi megoszlás mutatja Farkas egyre szűkülő mozgásterét, a jelzett mű pedig – melyből hasonló címvariánsokkal 1810–1820 között legalább öt változat ismert⁶⁷ – minden

⁶⁴ [FARKAS András]: *Rósa hartz vagy Farsangi ének*. H. n. [1820] ny.n.

⁶⁵ „Sp. D. Kis Faludy Insignis Poeta, Sp. D. Carolus Balla Capit. Comit. Pestiensis, et Poeta Laureatus” FARKAS András, Szinyei: *József császár hoz [!] más Világra irt levél és a Beteg halott [...]*. Posenban és Vátzon, 1825. ny. n.

⁶⁶ BUJDOSÓ [FARKAS] András: *Méltóságos L. B. Fishcer [!] István egri érsek [...] Sirhalmi Versei [...]*. H. n. [1824.] ny. n.

⁶⁷ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje [...] Örök illatú Virágokkal kedveskedik szeretőinek*. Kassán, [1810.] Fűskúti Landerer Ferentz betűivel.; Uő.: *Örök illattal szagoskodó poétai virágok, mellyekkel kedveskedik szeretőinek*. [Pozsony, 1812. Snischek Károly Gáspár].; Uő.: *Örök illatú poétai virágok, mellyekkel kedveskedik Szeretőinek*. H. n. [1816.] ny. n.; Uő.: *Örök illatú*

valószínűség szerint azonos egy már korábban megjelent összeállításokból tervezett, de ki nem nyomtatott munkával. A felsorolt adatok arra utalnak, hogy élete vége felé Farkas a meg nem jelent, s talán meg sem írt műveire is pénzt kért és gyűjtött a megélhetés reményében.

Vándor életének utolsó színhelyei közé tartozott Szombathely és Győr. 1827-ben a valószínűleg őt is segélyező szombathelyi „Szegényeknek, és betegeknek gyámolítására öszve állott [...] Phileutropica Társaságot”, 1828-ban pedig az új esztendő köszöntötte.⁶⁸ A művek bibliográfiai számbavétele igazolja az életrajzi adatot, mely szerint innen Farkas Pozsony és Buda érintésével, súlyosan betegen költözött haza, Hódmezővásárhelyre, ahonnan nem indult újabb vándorútra, s több könyvet nem nyomtatott ki.

Cenzúra

Farkas András igyekezett betartani a könyvkiadás szabályait, s – tekintettel mecénásaira, olvasóira és a kiadványok eladhatóságára – cenzúráztatni megjelentetésre szánt kéziratait. Az eddig számba vett több mint száz kiadvány egyötödében olvashatók a cenzúrával kapcsolatos adatok. Ezek – három kivételtől eltekintve – tartalmazzák a cenzor nevét, az engedély kiadásának helyét és idejét. Egy alkalommal az engedélyre váró kézirat versírásra ihlette a cenzort, s a ki nyomtatást a vers közlésétől tette függővé. Valószínű, hogy Farkas engedélyeztette azon kiadványok többségét is, amelyek nem tartalmaznak cenzori engedélyt. E nyomtatványokban is fellelhetők ugyanis a cenzúrázás nyomai, így például az „itt valami rostában maradt” és más hasonló kifejezések, vagy az utólagos jóváhagyást jelző bejegyzés. A cenzori engedélyeket az életrajzi adatok tanúsága szerint rendszerint Farkas tartózkodási helyein vagy azok közelében keltezték. A kiadványokban a megjelentetést engedélyező szövegrész legtöbbször a címlap hátoldalán, néhányszor a címlapon, egy-két alkalommal a mű egy későbbi helyén vagy a mű után olvasható.

Az 1794–1804 között eddig számba vett tizennégy nyomtatvány közül hat tartalmaz imprimatúrát. Az elsőt Matthias Rhietaller valószínűleg Budán, a másodikat Eszterházy Nepomuk János Kolozsvárott engedélyezte.⁶⁹ 1800–1804 között négy approbatiót adott Alexander Ragázy királyi könyvrevizor Budán. Az engedélyek egy része több évvel megelőzte a megjelenést: az 1801-ben kinyom-

poétai virágok, mellyekkel kedveskedik Szeretőinek. H. n. [1816.] ny. n.; FARKAS [András], Szinyei: *Poétai Virágok mellyeket nyújt a poeta szeretőinek [...]*. H. n. Ezer nyóltz száz huszadikban ny. n.

⁶⁸ FARKAS András: *Fő méltóságú Hertzeg Bathyháni Bathyán Fülöp [...] örökös fő-ispányi hivatalába béhelyeztetése Szombathelyen 1. Octoberben 1827-ben.* H. n. [1827.] ny. n. 8.; (Uó.): *Uj Esztendő Köszöntés.* H. n. [1828.] ny. n.

⁶⁹ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása.* Pesten, 1794. [Füskúti Landerer Mihály]. A címlap hátoldalán.; Uó.: *Páratlan és példát nem esmérő [...]* N.Károlyi szék építő gyűlés. Kolosvárott, 1794. Ref. Kol. Bet. A címlap hátoldalán.; Vö. még: V. ECSEDY: *i. m.* (12. jegyzet) 266–278.

tatott *Pannónia szomorúsága* kézírata 1797. április 30-án, a *Menny-Ország felé-
való útazása* 1798. július 30-án kapott imprimatúrát.⁷⁰ Ha egy tervezett munka
két kötetben, önálló impresszummal jelent meg, Farkas elegendőnek vélte engedé-
lyeztetni az első rész kéziratát.⁷¹ Ebben az időszakban a szövegében módosított
második kiadásokra⁷² sem kért új nyomtatási engedélyt.

Az 1804–1811 között megjelent mintegy harminc nyomtatványban csak ritkán,
a Grün Orbán szegedi nyomdájából kikerültekben pedig egyetlen esetben sem
található nyomtatott cenzori engedély. A *Lói-Tanáts* valószínűleg 1804-ben Sze-
geden, Grün Orbán nyomdájában készült, egyik példányának címlap előtti lapján
azonban egykorú kézírásos bejegyzés tanúsítja az engedély meglétét: „804. Rev.
Libr. No. 4. ad 9728.1.”⁷³ Ez a példány feltehetően Farkasé lehetett, aki e bejegy-
zéssel bizonyíthatta munkája törvényes megjelenítését. Lehetséges az is, hogy
a Grün Orbánnál készült nyomtatványokra nem a szerző, hanem a nyomda kért
engedélyt.

Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy a cenzorok egyaránt olvasták ezen
időszak impresszummal és e nélkül megjelent nyomtatványait. Többször feltűnik
ugyanis a kéziratban még szereplő szövegrészek hiányára utaló „rostában maradt”
kifejezés valamelyik változata. A *mecénás és a poéta* első, rövidebb változatában
a 12. lapról megtudjuk, hogy a Németi Pál szentesi tartózkodását megörökítő „His-
toriája most a rostába marad”, a 24. lapon pedig egy másik bejegyzés figyel-
meztet a nem teljes közlésre:

„Ezekből még Múzsám sokat ki felejte!
Miket a rostának ritkája el ejte!”⁷⁴

A munka hosszabb, Grün Orbán nevével megjelent változatából is hiányoznak
ugyan ezek a szövegrészek. Feltűnő azonban, hogy a „Németi Pál szentesi tar-
tózkodása” című rész mellett további kihagyott részek találhatók: „Mint Német
Pált Szentesre, Borbély Ferentzet Mindszentre, Dús Istvánt Szegedre. Ezeknek
a Históriajok most a rostában marad”.⁷⁵ Itt egyaránt gondolhatunk a bővebb vál-

⁷⁰ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Budán, 1800. Nyom. Özvegy Landerer Katalin be-
tűivel. A címlap hátoldalán.; Uő.: *Pannónia szomorúsága*. Budán, 1801. Nyomtatott Özvegy
Landerer Katalin betűivel. A címlap hátoldalán.; Uő.: *Pannónia öröme*. Mellyet most másodszer
adott ki – – . Szegeden, 1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. A címlap hátoldalán.; Uő.: *Menny-
Ország felé-
való útazása a pokolból ki-
szabadult Izének*. Szegeden, 1804. Nyomtat. Grün Or-
bánnál. A címlap hátoldalán.

⁷¹ [FARKAS András, Berei]: *Felséges József Antal Magyar-Ország Nádor Ispánnya mennyegző-
jének folytatása*. Masodik könyv. Budán, [1800.] Özvegy Landerer Katalin betűivel.

⁷² Így például: FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Mellyet most másodszer adott ki – – .
Szegeden, 1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. A címlap hátoldalán.

⁷³ FARKAS András, Berei: *A Lói-Tanáts*. Szegeden, [1804.] Nyomt. Grün Orbánnál. A bejegy-
zést őrző példány: Budapest, Egyetemi Könyvtár (= BEK) Hd 237.

⁷⁴ FARKAS András: *A mecénás és a poéta*. H. n. [1808.] ny. n.

⁷⁵ FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta*. Szegeden, 1808. Grün Orbán betűivel. 21., 52.

tozat ismételt cenzúráztatására, illetve Farkas „önreklározására”, amellyel fel kívánta kelteni olvasói figyelmét.

Ennek az időszaknak mindössze két, 1808-ban Egerben, illetve Pesten készült kiadványában szerepel imprimatúra. A *Mennyegzői inneplés* egri kiadását Madarassi Ferenc cenzúrázta Budán, s ugyane mű pesti kiadásában a valószínűleg a már korábban közölt engedélyre visszautaló, „Cum approbatione Censurae Caesareo Regiae” szöveg olvasható.⁷⁶

Az önálló bibliográfiai egységet alkotó, de nyomtatott szöveget nem tartalmazó, rézmetszetes összeállításokon kívül 1812–1829 között a kiadványok egynegyed részébe nyomtattak cenzúráztatásra utaló szöveget. Ezek formája többféle. A korábbiaktól eltérően a magyar nyelvű általános megfogalmazást – „A Felsőbbeknek engedelmevel” (például 1812, 1816, 1825) – kivétel nélkül a címlapra helyezték el.⁷⁷ Az eleinte még latin nyelven közölt, részletező imprimatúrát 1821-től elkezdte felváltani a magyar nyelvű cenzori szöveg. Esetenként megtalálható az egy-egy mű újabb kiadására vonatkozó engedély is: „Meg-engedtetik az újra nyomtatása Bőjtmás Hava 19-dik Napján 1821. Barkovits István, m. k. Helybéli [Nagykároly] Királyi Könyvvisgáló.”⁷⁸

1822-ben hosszú, nem szokványos szövegű, latin nyelvű imprimatúrát kapott *A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége [...]* című nyomtatvány. A Bécsben Rudnay Sándor esztergomi érseknek is bemutatott kéziratot Márton József távollétében Májér József székesfehérvári kanonok cenzúrázta, s az engedélyhez csatolták a bécsi könyvrevizor igazgató, „Sártory” engedélyét is.⁷⁹ A körülményes approbálás egyik oka a mű Napóleon-ellenes éle, szatirikus hangvétele, a másik a kötetnek a napóleoni időszakról szóló, politikai vonatkozású írásokat összegyűjtő jellege lehetett. Az 1820. május 20-án Bécsben kelt engedélyre történő hivatkozás – mint arról korábban szó esett – a *Victoria Parisiensis* címen 1814-ben első kiadásban megjelent munka egy későbbi, részben változott szövegű és

⁷⁶ FARKAS András, Berei: *Mennyegzői inneplés*. Egerben, 1808. Érseki Oskola Betüivel. 16.; Uő.: *Mennyegzői inneplés*. Pesten, 1808. Trattner Mátyás Betüivel. 16.

⁷⁷ Így például: FARKAS András, Berei: *Diétai elmékedések mellyeket Posonyban 1811-dikben Szent Jakab Hava és a több következő Hónapokban édes hazája mostani környül állásai közt az ország gyűlése alatt fel-jegyezgetett*. Hód vize partján született –. A Felsőbbeknek engedelmevel. (Pozsony, 1812.) [Snischek Károly Gáspár].

⁷⁸ FARKAS [András], Szinyei: *Az Úr imádsága magyarázatja a köznép lelki hasznára*. Nyomtatott Nagy-Károlyban, [1821.] ny. n. []_{iv}

⁷⁹ „Decantatio Victoriae Parisiensis in laudem Augustae Domus Austriae, et Restauratoriae Sedis Strigoniensis in gaudium Celsissimi Principis Alexandri Rudnay in Altissimo loco simul praesentatae Viennae 8 Maii 1820. Per Andream Farkas Authorem. – Indulgentia In absentia Clarissimi D. Iosephi Marton, in editione de tribus Foederatis ad Politicam Directionem sane spectante, et ad me pro Revisione officiose transmissa, nullum contrarium video, et in omnibus punctis approbari. Super eo bona fide refero Majer m. p. Canonicus. – Ex Indulgentia Benigna Superiorum libere imprimi potest. Viennae 8 Maii 1820. Sártory m. p. Librorum Revisoratus Supremus Director.” FARKAS [András], Szinyei: *A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége [...]*. Szegeden, [1822.] Nyomtatott Grün Orbán betüivel. A címlap hátoldalán.

eltérő című kiadásából is ismert.⁸⁰ A *Herósi Dallok*ban a cenzori szöveghez három további részlet kapcsolódik: 1. a címlapon „A Felsőbbeknek engedelmével”; 2. a címlap hátoldalán „Sártory” engedélye után a „Reimpressio admittitur. Magno-Karolini 19. Martii 1821. Stephanus Barkovits, m. p. Censor Libr. Regius.”; 3. ugyanott egy újabb „Reimpressio admittitur. Magno-Varadini 4. Junii 1821. Ladislaus Gedeon, m. p. Reg. Libr. Revisor” kitétel olvasható. A többszörös engedély jelzi, hogy Farkas – saját szerzeményeihez hasonlóan – gazdaságosan használta fel az imprimatúrákat. A kettős reimpressio-engedély összefügg a kiadvány kettős nyomdahelyével, valamint azzal a körülménnyel, hogy sem a Helytartótanács, sem a helyi cenzorok nem nézték jó szemmel a nevét önkényesen megváltoztatott Farkas tevékenységét.

Az imprimatúrát tartalmazó, jelenleg ismert utolsó kiadvány 1829-ben jelent meg Budán a nyomda megnevezése nélkül.⁸¹ A „Harmadik meg-jobbított, és bővített kiadás”-ként feltüntetett nyomtatvány valójában *G* B***** S*** Koporsó Verseinek* utolsó, hatodik kiadása. Az engedély 1819. július 16-án kelt Budán (Michael Aloysius Trenka aláírásával), s először a munka Landerer Anna betűíveivel és költségével megjelöltetett 1819-es budai kiadásában tűnik fel.

Az „imprimatur”, „imprimi potest”, „sajtó alá bocsátatik”, „kinyomtatását helyben hagyta” kifejezések között mindössze egyszer találkozunk a rövid „vidit” megjegyzéssel, mely a dátummal („Sabariae 29 Oct. 1827.”) és a cenzor nevével („Franciscus Horváth, Censor Librorum Regius.”) együtt szabályos imprimatúrának számított.⁸² A Miskolcon, Budán, Nagykárolyban, Nagyváradon, Bécsben, Vácott és Szombathelyen keltezett nyomtatási engedélyek mutatják Farkas András mozgékonyágát, s önmagukban is igazolják, hogy a cenzori engedélyeket általában a szerző maga szerezte be, tartózkodási és nyomdahelyeinek függvényében.

A legsajátosabb engedélyt Farkas Miskolcon kapta Szabó Romanustól: „Ezen munka a sajtó alá bocsátatik; de úgy, hogy ezen fentebb irt Censori versek is kinyomtatódjanak. Miskoltz. 21 Aug. 1824.” A cenzori vers ironikus hangon bírálja a címnek megfelelően halotti (Fischer István egri érsek, 1822; Vay József, 1823; Vay Judit, 1824; Lónyay Gábor, 1824) és menyegzői (Frim János egri kanonok megáldotta szülei, id. Frim János és felesége házasságkötésének ötvenedik évfordulóját, 1824; Balog Ferenc és Barkasy Zsuzsanna; Füzy István és Barkasy Johanka) verseket, valamint ráadásként főispáni köszöntőt (1810) és az új miskolci bíróság épületét avató verset (1811) felölelő kiadvány vegyes összetételét, nyelvi keresettségét, s találóan és szellemesen összegzi Farkas poétai módszerét. Íme a vers teljes terjedelmében:

⁸⁰ FARKAS [András], Szinyei: *Herósi Dallok [...]*. Nagy-Károly–Nagy-Várad, [1821.] ny. n.

⁸¹ FARKAS [András], Szinyei: *G* B***** S*** Koporsó Versei [...]* Irta Hód–viz parton Szinyei Farkas. Harmadik meg-jobbított, és bővített kiadás. Budán, 1829. ny. n.

⁸² FARKAS, Andreas: *Valedictio a statibus, et ordinibus Regni Musae diaetalis et Sanctio actorum diaetalium Posonii 18-va Augusti 1827. celebrata*. H. n. [1827] ny. n.

Censori Versek

Conveniunt rebus nomina saepe suis.

Bujdosó Andrásnak bujdos az esze is,
 Eszével vándorol, bujdosó verse is.
 Jobb is ha bujdosik, mert egy helyen, noha
Kazlakat verselne, el nem élne soha.
 De egy helyről, tárgyról változván az Ének.
 Csak akad verselni való az eszének.
 Száraz gondolatít ötöli, hatollya,
 Pegazus alatta úgy repül, ha tolyla.
 S ha nagy ügyel bajjal meg áll egy hantsíkon
 Azt gondollya szegény hogy már a Helikon
 Szentelt tetejében a bölts kilenz Szűznek,
 Újjai, számára koszorúkat fűznek.
 Itt is az élőket mind egybe keveri,
 Majd a holtakat is sirjokból felveri.”⁸³

Farkas egy következő munkájának ismét Szabó Romanus volt a cenzora, aki azt minden kifogás nélkül engedélyezte.⁸⁴

A kinyomtatott munkák utólagos cenzúráztatásának gyakorlata sem lehetett idegen Farkastól. Valószínű, hogy megfelelő indoklás esetén a cenzorok ilyenkor sem utasították el a szerzőt. Az utólagos cenzúra lehet az egyik oka néhány nyomtatvány sajátos csonkaságának. Ha egy kiadásból egyaránt fennmaradtak teljes és megcsonkított példányok, jelzik a gyakorlatot, hogy Farkas a kinyomtatás után azonnal, az utólagos revizori engedély beszerzése előtt elkezdte terjeszteni munkáit, majd a még el nem adott példányokból a cenzori elvárásnak megfelelően egyszerűen kivágta a nem engedélyezett részeket. A kivágott lapokat esetenként más oldalak beragasztásával pótolta.⁸⁵

Farkas rézmetszetekből összeszerkesztett, utolsó kiadványain érthető módon nincs cenzori engedély, mivel azok nem minősültek szigorúbb értelemben véve nyomtatványoknak.

A megjelenés körülményei

Farkas András munkáiban általában általa tudatta olvasóival, hol és mikor készítette műveit. A készítés helyszíne azonban rendszerint nem azonos a kinyomtatás helyével. A nyomtatványok megjelenési körülményeinek együttes vizsgálata egyrészt lehetővé teszi a szerző kiadói stratégiájának további megismerését. Más-

⁸³ BUJDOSÓ [FARKAS] András: *Méltóságos L. B. Fishcer [!] István egri érsek [...] Sirhalmi Versei [...]*. H. n. [1824.] ny. n. ***_{4v}.

⁸⁴ [FARKAS András, Berei]: *Tekintetes Nemes Borsod Vármegye tiszt-választó és Tek. Bihar Vármegye beiktató Gyűlése [...]*. H. n. [1825.] ny. n. A címlap hátoldalán.

⁸⁵ FARKAS András, Berei: *Diétai elmékedések*. [Pozsony, 1811. Snischek Károly Gáspár]; Uő.: *Diétai elmékedések*. (Pozsony, 1812.) [Snischek Károly Gáspár].

részt lehetőséget ad egy „önfinanszírozó”, „mobil” szerző életműve időbeli alakulásának áttekintésére. A megjelenési körülmények időbeli alakulása ismételtelen felhívja a figyelmet az életmű már eddig is kirajzolódott fordulópontjaira.

Az impresszumban megjelenési évet nem tartalmazó nyomtatványok – elsősorban Farkas közlékenységének köszönhetően – viszonylag nagy pontossággal datálhatók. Mindössze két, bibliográfiában és biográfiában egyaránt nyilvántartott, korábban példány alapján ismert, ma azonban ismeretlen nyomtatványt nem sikerült beilleszteni a kiadványok kronológiájába.⁸⁶

A hasonló, azonos vagy teljesen eltérő címeken megjelent, ám tartalmilag összetartozó kiadványok – mint arról korábban szó esett – csupán nagy megszorítással, a tartalmi vizsgálatban külön részletezendő szempontból nevezhetők egy mű különböző kiadásainak. A címadatok csak ritkán jelzik a második vagy többedik kiadás tényét. Új kiadásnak a szerző csak azt a munkáját minősítette, mely azonos, esetleg közel azonos címen – a szöveg azonosságától függetlenül – egyszer már teljesen elfogyott. Ezért a megjelenési adatok számbavételében eltekintettünk az új kiadás fogalmától, s minden nyomtatványt önálló egységként értékeltünk.

I. 1808 előtt nem ismerünk olyan nyomtatványt, amelyen ne szerepelne megjelenési hely. A mintegy húsz kiadvány időrendben a Pest – Kolozsvár – Pest – Buda – Pozsony/Pest – Szeged – Buda – Vác nyomdahelyeken készült. A kolozsvári Ref. Kollégium Nyomdájában és a váci Gottlieb nyomdában mindössze egy-egy munka látott napvilágot. Ebben az időszakban a szerző tartós nyomdai kapcsolatot alakított ki először a Landerer családdal (Landerer Mihály, özvegy Landerer Katalin, Landerer Anna), majd Grün Orbánnal. Farkas első nyomtatott munkáját Landerer Mihály nyomtatta ki Pesten 1794-ben, a magát kiadóként feltüntető szerző, illetve mecénásai költségén. A nyomda pontos meghatározását a *Magyar Hírmondó* 1795. évi első száma és egy Dianovszki János *A fiak neveléséről* című munkájához illesztett Landerer-féle könyvjegyzék tette lehetővé.⁸⁷

Valószínűleg Füskúti Landerer Mihály magyar nyelvre lefordított „román”-okat kiadó programjának része volt az *Elisas [...] Vermächtniss für ihre Tochter [...]* című, Wilhelmine Karoline von Wobeser nagysikerű *Elisa*-románját folytató, 1801-ben Lipcsében megjelent, ismeretlen szerzőjű munka lefordíttatása és kiadása. A fordítás elkészítésével Landerer Mihály bízhatta meg Farkas Andrást, ezért került a címlapra a „Füskúti Landerer Mihály költségével és betűivel” szöveg.⁸⁸

⁸⁶ [FARKAS András, Berei]: *Örökös illatú rósák és virágok, melyeket nyújt a poéta szeretőinek XII. darabban, rósaszín kötetben, rézremetett képekkel, jobb rendbe szedvén, darabonként.* 1. darab. 2. kiadás. Posonyban, és Vátzon, é. n. ny. n.; FARKAS [András], Szinyei: *Helikoni virágok [...]*. H. n. é. n. ny. n.

⁸⁷ *Magyar Hírmondó* 1795. I. 24.; *Ezen [...] következő jeles Magyar Könyvek találtatnak Füskúti Landerer Mihály [...] Könyv-Nyomatójában.* In: DIANOVSZKI János: *A fiak neveléséről.* Pest, 1794. [A]_{8r}.

⁸⁸ FARKAS András (Ford.): *Elisa testamentoma a maga kedves leányához [...]*. Posonyban és Pesten, 1803. Füskúti Landerer Mihály költségével és betűivel.

Míg a Landerer nyomdákkal vissza-visszatérő volt Farkas munkakapcsolata, Grün Orbán szegedi nyomdájával 1803-tól folyamatosan dolgoztatott – valószínűleg hitelbe is, amint arról Farkas 1808. évi már idézett beadványa tanúskodik.⁸⁹ A váci Gottlieb nyomdában 1807-ben jelent meg először műve, melyet csak jóval később követett újabb.

Az időszak nyomtatványai viszonylag pontosan köthetők a megjelenési helyekhez, s datálásuk sem okoz különösebb nehézséget. Farkas kiadványai ekkor kisebb-nagyobb szünetekkel rendszeresen megjelentek: mindössze 1795–1797 között, valamint 1802-ből és 1806-ból nem ismerünk egyetlen kiadványt sem. Az egy évben megjelent legtöbb munka három; ennyi készült 1799-ben, 1803-ban és 1805-ben, ami bizonyítja a folyamatos és egyenletes megjelenést.⁹⁰

II. 1808–1810 között hirtelen megnőtt a kiadványok száma: három év alatt több nyomtatvány készült, mint a korábbi tizenhárom évben összesen. Ez egyrészt a mecénásokkal kiépített jó kapcsolatra, másrészt Farkas szabadidejének megnövekedésére vezethető vissza, ami összefügghet írnoke munkahelyének feladásával. Az időszak első és utolsó nyomtatványa ismeretlen helyen és nyomdában készült. A *mecénás és poéta* című, feltételezhetően 1808-ban megjelent munka első, rövidebb változatában az utolsó datált esemény 1807. augusztus 13-hoz kapcsolódik, amikor Farkas segély (subsidiüm) címén száz rajnai forintot kapott a császári-királyi fenségtől, s ezt az „Author Poéta” a budai várban vette át. A megverselt esemény datálása (1810. március 5.) alapján feltehetően 1810-ben készült utolsó nyomtatvány Napóleon és Mária Ludovika esküvőjéről szól, ennek jelentősen kibővített változata 1811-ben jelent meg *A Párisi inneplés* címen.

A korszak ismert nyomdahelyei időrendben: Eger – Pest – Szeged – Pest – Szeged – Pest – Kassa. A periodikusan visszatérő Pest Farkas vándor életmódjának egyik központja, ahol ebben az időszakban Trattner Mátyásnál jelentek meg munkái. Farkas Egerben az „Érseki Oskola Betűivel”, Kassán Landerer Ferencnél nyomtatott. A munkák közel 60%-át Grün Orbán jelentette meg Szegeden. A kiadványszám hirtelen megnövekedését a császári-királyi támogatás mellett a mecénásoktól ekkor kapott, korábban már részletezett nagyobb összeg (1253 forint) magyarázza.

A három év mindegyikében egynél több nyomtatványt sikerült számba venni. Csökkenő arányuk világosan jelzi Farkas pénzének gyors elapadását: 1808-ban a három év össztermésének 68, 1809-ben 18, 1810-ben 14%-a jelent meg. A rendszeresen megadott, viszonylag teljes impresszum-adatok mutatják a kiadói tevékenység zavartalanságát.⁹¹

III. A rövid ideig tartó, valószínűleg elsősorban kiadásokkal, semmint bevételekkel jellemezhető időszakot 1810 után az eladósodás korszaka követte. Bár az 1811–1818 közötti nyolc évben közel ugyanannyi munka jelent meg nyomtatásban, mint az első tizenháromban összesen, a feltüntetett nyomdahelyek és

⁸⁹ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 398–400.

⁹⁰ L.: KNAPP ÉVA: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

⁹¹ KNAPP ÉVA: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

nyomdák száma erőteljesen lecsökkent, s a korábbi tekintélyes nyomdák közül eggyel sem találkozunk. A mindössze két nyomda időrendben: a pozsonyi Snischek Károly Gáspár és a miskolci N. Szigethy Mihály. A hozzájuk kötődő kiadványok száma az időszak termésének 44%-át teszi ki, a többi nyomtatvány impresszum nélkül, esetleg a megjelenési év feltüntetésével jelent meg. 1818-ból egyetlen nyomtatvány sem ismert.

Az impresszum nélküli kiadványok többsége Napóleonnal foglalkozik, a továbbiak az *Arany A, B, C* és az *Örök illatú poétai virágok* két-két kiadásban.⁹² Ezeket az erősen változó terjedelmű munkákat hitelbe vagy pedig a ponyvafüzetek egy részéhez hasonlóan nyomdászsegédekkel, a nyomdatulajdonosok tudta nélkül olcsón készíttethette.

IV. 1819-ben Farkas – egyelőre ismeretlen forrásból – ismét pénzhez, illetve nagyobb hitelhez juthatott. Ebből az évből eddig tíz nyomtatványt sikerült számba venni, ezek fele impresszummal jelent meg Vácón Gottlieb Antalnál, Budán Landerer Annánál és Nagyváradon. Az impresszummal megjelent munkák tartalmi szempontból eltérnek Farkas korábban megszokott műveitől, s összevethetők a korszak világi tárgyú ponyváival: két gyilkosságot verselnek meg. A két gyilkosság leírásából Mészáros György halála *Vérrel festett koporsó* címen egy, az ifjabb gróf Beleznay Sámuel apagyilkossága ebben az évben négy kiadásban jelent meg.⁹³ A minden valószínűség szerint jól eladható nyomtatványok előállításának költségeit maguk a nyomdák fizették, ezért olvasható az impresszumok egy részében a „[...] betűivel és költségével”⁹⁴ megjegyzés. A bevételből valamennyi juthatott a szerzőnek is, aki azt minden valószínűség szerint újabb munkák kinyomtatására fordította.

Az utóbbi kiadványokkal – mint már szóltunk róla – a *Patens* hosszabb változata⁹⁵ szerint Farkas ismételten megpróbált mecénásokat toborozni. Az 1819-re összegyűlt négyezer forint „pótlása” azonban – mint láttuk – nem járt sikerrel.

V. A rézmetszetekből összeállított füzeteket leszámítva 1820–1832 között jelent meg az életmű közel egyharmada. Közülük mintegy 60% impresszum nélküli kiadvány, ami jelzi a szerző további eladósodását és anyagi lecsúszását. Elsősorban jelentős adóssága ösztönözhetette Farkas megvalósíthatatlan elképzelését, hogy ötven éves fejjel költőből könyvkereskedővé képezze át magát.

⁹² FARKAS András, Berei: *Örök illattal szagoskodó poétai virágok [...]*. [Pozsony, 1812. Snischek Károly Gáspár]; [Uő.]: *Arany A. B. C. H. n.* [1815 után] ny. n.; Uő.: *Arany A, B, C. H. n.* [1815 után] ny. n.; Uő.: *Örök illatú poétai virágok, mellyekkel kedveskedik Szeretőinek.* H. n. [1816.] ny. n.

⁹³ FARKAS András, Szinyei: *Vérrel festett koporsó*. Vátzon, 1819. Nyomtatott Gottlfb Antal betűivel.; Uő.: *G*B***S***Koporsói Versei*. Vátzon, [1819.] Gottlfb Antal betűivel és Költs.; Budán, 1819. Landerer Anna betűivel, és költségével.; Vátzon, [1819.] Nyomtatott Gottlfb Antal betűivel.; Nagyváradon, [1819.] ny. n.

⁹⁴ FARKAS András, Szinyei: *G*B***S***Koporsói Versei*. Vátzon, [1819.] Gottlfb Antal betűivel és Költs.; Budán, 1819. Landerer Anna betűivel, és költségével.

⁹⁵ [FARKAS András, Szinyei]: *Patens a Haza fő-papjaihoz [...]*. H. n. [1819.] ny. n.

E korszak – részben magukból a kiadványokból ismert vagy nagy biztonsággal kikövetkeztetett – nyomdahelyei időrendben a következők: Bécs – Nagykároly – Szeged – Miskolc – Pozsony/Vác – Miskolc – Szombathely – Buda – Pozsony/Vác. A nyomdák megnevezése a kiadványokban meglehetősen ritka: a szegedi Grünön, a miskolci N. Szigethyn és a budai Landerer Annán kívül többet nem ismerünk. Ez a körülmény Farkas folyamatos nehézségein kívül mutatja azt is, hogy tartósabb nyomdai kapcsolatot ekkor már nem tudott kialakítani. 1820 után nem volt olyan év, amelyben ne jelent volna meg legalább egy nyomtatványa. A legtöbb, hat – mintegy búcsúzóul – 1827-ben látott napvilágot.⁹⁶

Áttekintve a nyomtatványok megjelenési körülményeit, úgy tűnik fel, Farkas kiadási gyakorlata 1810 körül kristályosodott ki. A művek viszonylagos tartalmi szegénysége és a gyorsan változó ízlés miatt azonban nem volt képes hosszabb ideig fenntartani a bevált pénzszerzési technikákat és az állandósulni látszó nyomdai kapcsolatokat. A Farkas által is foglalkoztatott nyomdák igénytelenebb munkákat éppúgy készítettek, mint igényesebbeket, s egyiktől sem volt idegen a durvább papírra nyomtatott, önálló címlevél nélküli, csupán címoldallal megjelentetett ponyvafüzetek előállítására. A megjelentetés körülményei alapján megrajzolt pályaszakaszok lényegében egybehangzanak az életmű korábban vázolt időbeli alakulásával.

⁹⁶ KNAPP Éva: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

HORNYÁK MÁRIA

A Pesti Hírlap és a nevelés

Az 1841-ben alapított és Kossuth Lajos nevével fémjelzett *Pesti Hírlap* mint az első valódi politikai lapunk írta be magát a magyar sajtótörténetbe.¹ Landerer, „az új politikai ujság” kiadója szerint „az életnek legbiztosb jele a munkásság, s munkásságunk csak akkor érhet óhajtott sükert, ha tetteink nyilvánosak...”² Ezt a sajtó által biztosított nyilvánosságot (Landerer szavaival: a sajtó „varázserő” jellegét) az új lap szerkesztésével megbízott Kossuth a liberális reformpolitika szolgálatába állítja, s ily módon lép az ellenzék vezéreinek sorába. Célja: felvetni és állandóan napirenden tartani a reformellenzék „haza és haladás” jegyében fogant követeléseit, elősegítve ezek széles körű népszerűsítését és a diéta előtti megvitátását. „A nemzeti átalakulás korszakának szükségleteit akarja kielégíteni... Röviden: megérlelni és az országgyűlésen átsegíteni a nagy újjászületést.”³

A *Pesti Hírlap* 1841. január 2-án indult, 1849. január 24. és április 24. között szünetelt, az év július 8-án pedig végleg betiltatott. Kezdetben hetente kétszer, 1845. április 4-től heti négy alkalommal, 1848. május 16-tól pedig naponta jelent-

¹ Kossuthról és a *Pesti Hírlapról*: KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946.; SZABAD György: *Kossuth politikai pályája*. Bp. 1977.; SZABAD György: *Kossuth üzenetei*. Bp. 1994.; KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Pesti Hírlap*. In: *A magyar sajtó története 1. 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. (A továbbiakban: *A magyar sajtó...*) 665–713.; VISZOTA Gyula: *Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap*. = Századok (63.) 1929. 1: 5–36., DIÓSZEGI György – BAKOSNÉ DIÓSZEGI Mónika: *Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap a társadalmi változtatásokért*. Bp. 2001., DIÓSZEGI György: *Kossuth üzenete. Pesti Hírlap anno 1841–1844*. Bp. 1988., SCHRIDDE Éva: *A magyar vezércikk első éve*. Pécs, 1938.; *A Pesti Hírlap publicistája*. In: *A magyar irodalom története 1772–1849-ig*. Szerk.: PÁNDI Pál. Bp. 1965. /A magyar irodalom története 3./ 564–565., *Kossuth Lajos hírlapi cikkei*. I–II. S.a.r.: KOSSUTH Ferenc. Bp. 1906–1911., *A Pesti Hírlap 37 vezércikke 1841. január 2-ikától május 8-ikáig*. Közli: FERENCZI Zoltán In: SZÉCHENYI István: *A Kelet népe. Széchenyi István összes művei* (a továbbiakban: SZÖM) V. Bp. 1925. 107–208.; SIPOS Kamilló: *Újabb adatok Kossuth Lajos hírlapírói működéséhez*. = Magyarország 1917./III. 18.; DEZSÉNYI Béla: *Kossuth a forradalmi publicista*. = Irodalomtudomány 1953. 5–63.; MAJOR Jenő: *Kossuth a publicista*. = Huszadik Század 1949. 155–159.; TERESTYÉNI Ferenc: *Kossuth, az újságíró* = Magyar Nyelv 1952./31–45. VÉRTES István: *Kossuth Lajos hírlapírói pályája*. = *A Sajtó* 1941./1–5.

² LANDERER Lajos: *Előfizetői jelentés a Pesti Hírlap című politikai újságra*. = PH 1841. jan. 2. 1. sz. 1.

³ KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Pesti Hírlap*. In: *A magyar sajtó...* 669.

kezett. Fénykorát Kossuth szerkesztőségének három- és fél éve alatt élte, amikor is az új sajtóorgánum hazánk, sőt a Habsburg-birodalom „legjobban szerkesztett, legszókimondóbb politikai hírlapja lett.”⁴ Példányszáma 1843-ban meghaladta az ötezret.

A *Pesti Hírlap* elején, rögtön a személyi hírek (kinevezések stb.) után található a lap 'szíve': a vezér- vagy iránycikk, „a véleményformálás Kossuth által frissen honosított műfaja”⁵, amely az újság politikai karakterét, erkölcsi nivóját, s egy-egy lapszám főszólamát megadta. Célja: időszerű, közérdekű témák fejtegetése – és a rábeszélés. A vezércikket Kossuth idejében mindig, de többnyire később is jeles személyiségek írták: Kossuth (216-ot), valamint Szentkirályi Móric, Pulszky Ferenc, Fáy András, Bezerédj István, Eötvös József, Trefort Ágoston, Kemény Zsigmond stb. A vezércikk után sorjáznak a Fővárosi Újdonságok, a Törvényhatósági dolgok (részei: a Megyei napló és a Vidéki levéltárca), az egyesületi hírek és a Külföldi napló, valamint az Értekező, amely után a hirdetések következnek.

1844. június 30-án Kossuth megvált a laptól, amely a liberális reformellenzék egy kisebb csoportja, a centralisták (Szalay László, Trefort Ágoston, Eötvös József stb.) kezébe került.⁶ Ezt követően népszerűsége és példányszáma megcsappant, 1845 végétől azonban, a belső ellenzéki kompromisszum követeztében (t. i. amikor ismét felvállalta az egész liberális reformellenzék képviselését), újból felvirágozott, s előfizetőinek száma ismét elérte az ötezret. 1844 júliusától egy évig Szalay, majd pedig az igen tehetséges, fiatal Csengery Antal szerkesztette, 1848. május 16. és 1849. január 2. között Kemény Zsigmonddal közösen. 1849-ben, a három hónapos kényszerszünet után Szilágyi Sándor lett a szerkesztő, a felelős szerkesztő posztján pedig Obernyik Károly és Jókai Mór követték egymást.⁷

A *Pesti Hírlap* számos jeles publicistát alkalmazott. A népszerű Fővárosi Újdonságokat pl. Frankenburg Adolf, Pákh Albert, Vahot Imre, majd Pálffy Albert vezette. A lap a felkért vidéki levelezők (Klauzál Gábor, Lónyai Gábor, Gorove István stb.) és alkalmi cikkírók népes gárdáját vonultatja fel Wesselényi Miklós bárótól az ismeretlen falusi néptanítóig. A közölt írások nem kis része névtelenül, illetve olykor megfejtethetlen álnevek és szignók alatt jelent meg.

Fennállásának nyolc- és fél éve alatt a *Pesti Hírlap* iránya, színvonala, munkatársainak köre változott, politikai hírlap jellegét azonban végig megőrizte. A lap

⁴ PAJKOSSY Gábor: *Kossuth Lajos*. Vál. s.a.r. bev.: – – Bp. 1998. 11.

⁵ KOSÁRY Domokos: *i. m.* (1946.) és *i. h.* (1979.) 669.

⁶ A centralista *Pesti Hírlapról*: FENYŐ István: *A centralisták*. Bp. 1997.; Csengery „*Pesti Hírlap*”-járól. *Egy munkatárs naplójából*. = *Pesti Hírlap* 1880. 196. sz.; Csengery Antal *hátrahagyott íratok és feljegyzései*. (Bev.: WLASSICS Gyula.) Bp. 1928.; SZÁNTÓ György Tibor: *Csengery Antal*. Bp. 1984.; *Eötvös levele Szalay Lászlóhoz*. In: EÖTVÖS József: *Levelek*. Bp. 1976. 152–157.; KOSÁRY Domokos: *A centralista Pesti Hírlap*. In: *A magyar sajtó... 759–777.*; FENYŐ István: *Vezércikkek a centralista Pesti Hírlapban 1844–1845.* = *Irodalomtörténeti Közlemények* (100.) 1996. 1–2. sz. 40–65.

⁷ *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849*. Szerk.: V. BUSA Margit. I/1. Bp. 1986. 228–230.

sajátossága, hogy nevelésügyi témák minden rovatban (vezércikk, tárca, vidéki tudósítóktól érkező levelek, hirdetések stb.), és a lapszámok többségében előfordulnak. A legkorábbi ilyen jellegű, jóllehet rövid tudósítás az első számban a Clair-féle pesti testgyakorló iskoláról szól.⁸ Az utolsó pedagógiai cikk 1849. június 20-án, azaz alig három héttel Kossuth kormányzó és a magyar kormány Szegedre menekülése (és a lap betiltása) előtt jelent meg. Bezerédj Sándor a Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszterhez címzett „polgári szózatában” (valószínűleg a szabadságharc során tapasztalt visszasságok láttán) a népnevelés fontosságát hangoztatja.⁹

A *Pesti Hírlap* pedagógiai témák iránti érdeklődése több tényező együtthatasára vezethető vissza. Elsőként említjük a lap számos munkatársának illetően irányultságát. Eötvös, Trefort és a ritkábban publikáló Fáy András, Ballagi (Bloch) Mór stb. mellett maga Kossuth Lajos is közéjük tartozott.¹⁰ „Én figyelmes szemmel szerettem hazámban a nevelés rendszerét tekinteni” – vallja 1837-ben egy beszédfogalmazványában, amelyben leírja, milyen megfigyeléseket tett Pozsonyban az iskolás és az óvodába járó gyermekek között.¹¹ Az 1828-ból való és csonkán maradt kéziratában pedig, amelyben „a Magyarországon olly szerfelett gyakran elől fordulól éhség veszedelmének” okait és elhárításuk módját igyekszik kimutatni, a népnevelés fontosságát hangoztatja, s már akkor kiadja a jelszót: „Nevelni s felvilágosítani kell a magyar köznépet, és sem rest, sem tunya, sem erkölcstelen nem lesz.”¹²

A nevelés- és oktatásügyi kérdései az 1840-es évek közgondolkodásában csakúgy, mint a diétai és megyegyűlési csatározásokban is szinte állandóan jelen voltak, így e témákkal az olvasóközönség igényeihez igazodni igyekvő lapoknak is rendszeresen foglalkozniuk kellett. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a pedagógiai sajtó kialakulásáig e hiányt az újságok, divatlapok és általános jellegű folyóiratok kénytelenek pótolni. A témánk szempontjából érintett 1840-es évek az átmenet időszaka, amikor is megjelennek az első pedagógiai jellegű lapjaink¹³,

⁸ *Testgyakorló iskola (Clair Ignác)*. = *Pesti Hírlap* 1841. jan. 1. 1. sz. 3.

⁹ BEZERÉDJ Sándor: *Polgári szózat Horváth Mihály úrhoz, választott csanádi püspök, vallás s közoktatásügyi miniszterhez*. = *Pesti Hírlap* 1849. jún. 20. 319. sz. 116.

¹⁰ A Kossuth és a nevelés témakör irodalma: BAJKÓ Mátyás: *A reformkori haladó művelődéspolitikusok nevelési programja*. In: *A magyar nevelés története I.* Főszerk.: HORVÁTH Márton. Bp. 1988. 262–275.; *Kossuth Lajos nevelésügyi cikkeiből*. In: *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849*. Szerk.: RAVASZ János. Bp. 1966.; RAVASZ János: *Kossuth Lajos harca a magyar közoktatásért*. = *Köznevelés* 1952. 539–542.

¹¹ KOSSUTH Lajos: *Beszédvázlat a Kisdédóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület 1837. február 5-diki közgyűlésére*. In: *Kossuth Lajos összes művei* (a továbbiakban: KÖM) VI. 557–561.

¹² *Értekezés az éhínségek okairól*, 1828. KÖM VI. 172–184. (idézet: 183.)

¹³ 1842 júliusában megindult a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, ezt követte egy év múlva a *Religio és Nevelés* című „katolikus egyházi folyóirat”, 1843-ban pedig a *Közlemények a' Kisdédóvás és Elemi Nevelés köréből* című lap, ez azonban csak egy számot ért meg. Az 1846–1848-ban közreadott *Nevelési Emléklapok* átmenetet képez a sorozat és a folyóirat között. Végezetül 1849. január 2-án megindult egy tisztán oktatásügyi sajtóorgánium is, a *Katolikus Iskolai Lap*, amely fél év múlva megszűnt.

a nagy érdeklődésre számot tartó nevelésügyi témák azonban egyelőre még a divatlapok és a hírlapok, így a *Pesti Hírlap* hasábjain is jelen vannak.

Kossuth ezt magától értetődőnek tartja. A nevelés politikum, ő pedig az országos politika súlyos, aktuális gondjai közepette újra meg újra tollat ragad, hogy az általa szerkesztett politikai újságban a legkülönfélébb nevelésügyi témákról megnyilatkozzon. E vonatkozásban a centralista *Pesti Hírlap* is igyekszik az általa kitaposott ösvényen haladni. Trefort Ágoston azonban, aki 1845 decemberében hosszabb iskolaügyi cikksorozatot indít, bevezetőjében (a nevelés politikum voltára utalva) imígyen magyarázkodik:

„Bizonyosan lesz, aki bennünket is kárhoztatni fog, hogy mi politikai lapban iskolaügyről szólunk, 's éppen most, midőn a' gravaminalis [sérelemi, a szerk.] politica a' halottakból akar feltámadni. De mi meg vagyunk győződve, hogy politikai bajainknak utolsó kútforrása a' míveletlenség, a' tudatlanság; az iskolaügyben tehát, politikai tekintetben is, fontos ügyet látunk...”¹⁴

Trefort aggodalma azonban alaptalan, amit az a tény is mutat, hogy előfizetők nemcsak hogy nem bántják a pedagógiai témák napirenden tartását, hanem közülük egyre többen szeretnének maguk is megnyilatkozni egy-egy kérdés kapcsán. Idővel a dolog odáig megy, hogy a laikusok leveleit a szerkesztőség megsokallja, s 1846 áprilisában Csengery az alábbiakat írja:

„A nevelés ügyében több felől érkeznek tudósítások kezeinkhez. Azonban az ügy maga sokkal általánosabb s áthatóbb intézkedéseket, sokkal gyökeresebb reformot igényel, hogy sem apró, részletes javallatoktól e téren sokat lehetne várni. S a legtöbb javaslatok, melyek kezeinkben vannak, igazolják egy szakférfinak... megjegyzését, miképp: nincs tárgy, mellyről az emberek többet beszélnének, de mellyhez mégis kevesebben értenének, mint a nevelés ügye. Mi érezzük ez ügy rendkívüli fontosságát, s e lapok egyik dolgozótársra több cikkben fogja azt tárgyalni. S egy olly gyakorlati férfiú közremunkálása iránt is bírunk ígéretet, ki e tárgyat úgyszólván legfőbb szak-tudományaul választaná, s e téren már régebb idő óta sikerrel munkálkodik.”¹⁵

A *Pesti Hírlap* nyolc- és fél évfolyamának áttekintése során kiderült, hogy a lap kifejezetten nevelésügyi munkáinak (vezércikk, publicisztika, tárca), s főként a pedagógiai vonatkozásokat is tartalmazó egyéb írásoknak a mennyisége olyan tetemes, hogy ezek teljes körű bemutatására e tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk. A felvetett pedagógiai kérdések száma is igen nagy. Ezért ehelyütt négy, a *Pesti Hírlapra* és az adott időszakra különösen jellemző, fajsúlyos témával, illetve kérdéskörrel szeretnénk foglalkozni. Először is megvizsgáljuk Kossuth 1841 február–áprilisában írt négy pedagógiai cikkét és az általuk felvetett problémák továbbgyűrűzését abban a nagy horderejű, országos sajtóvitában, amelyet Széchenyi robbantott ki *A Kelet népe* című vitairatával. E vitában a későbbi kul-

¹⁴ T[REFORT] Á[goston]: *Iskolaügy I.* = *Pesti Hírlap* 1845. dec. 2. 583. sz. 361.

¹⁵ *Pesti Hírlap* 1846. 665. sz. ápr. 28. 288. (A lap azon „dolgozótársra”, akire Csengery céloz, Eötvös volt, a „gyakorlati férfiú” (Ney Ferenc?) személyét illetően, tekintve, hogy a cikkek jó része névtelenül vagy álnév illetve szignó alatt jelent meg, nincs biztos tippünk.)

tuszminiszter, Eötvös József is részt vett; népoktatási elképzeléseit a *Pesti Hírlap*ban, 1846-ban közölt cikksorozata alapján ismertetjük. Ennek kapcsán a lap egyéb, a népoktatás-népnevelés témakörébe tartozó cikkéről és az 1843–1844. évi népoktatási törvényjavaslatról is megemlékezünk. Végezetül a *Pesti Hírlap* pedagógiai írásából két olyan, az egykorú újságolvasó publikum által lankadatlan érdeklődéssel nyomon követett téma anyagát mutatjuk be, mint a kiseddévás és a nőkérdés-nőnevelés.

Kossuth Lajos a *Pesti Hírlappal* lényegében ugyanazt a feladatot folytatta, amelyet korábbi kéziratos lapjaival, az *Országgyűlési Tudósításokkal* és a *Törvényhatósági Tudósításokkal* elkezdett: kiemelni a legégetőbb országos problémákat a diéta és a megyék (olykor áporodott levegőjű) üléstermeiből, hogy azokat a nagyközönség is megismerhesse és továbbgondolhassa. E célzattal adta közre 1841 elején azokat a nevelésügyi vezércikkeket is, amelyek egyben Kossuth gyűjtő hatású pedagógiai publicisztikájának legfőbb *Pesti Hírlap*-beli területeit képviselik. Elsőként február 20-án a „Műipar” című cikk jelent meg, amelyben az iparról és az alapfokú ipari szakoktatásról érkezett.¹⁶ Négy nap múlva következett a kiseddévásról írt vezércikk, amelyről később szólunk.¹⁷ Április 10-én a „Humanizmus – realizmus” című vezércikkben Kossuth a középfokú oktatás két irányával foglalkozott.¹⁸ Utoljára a Valami a népneveléshez című cikkel jelentkezett április 28-án.¹⁹

Bajkó Mátyás szerint „volt ebben a cikksorozatban a mondanivalón kívül is valami izgalmasan új: a nevelésügy fő kérdései a napi politika sok-sok kérdése mellett ezúttal először jelentek meg nálunk a napi sajtóban, és tárultak rövid, könnyen érthető formában az olvasóközönség elé.”²⁰

A fent említett írásokból lényegében egy modern iskolarendszer körvonalai rajzolódnak ki. Kossuth a „Humanizmus – realizmus” című vezércikkéből kitűnik, hogy (pl. Táncsicssal ellentétben) ő még nem kívánt szélesebb körű alpműveltséget s intézményes továbbtanulási lehetőséget a nép egésze számára:

„Háromfelé ágazik a nemzet összességének életiránya. Egyiknek rendeltetése a tisztán szellemi munkásság; a másiké: testi-lelki munkásság egyesítése technikai irányban; harmadiké végre tisztán a testi munka. Nézetünk szerint e három iránynak kell, hogy a köznevelés rendszere megfeleljen, s mindenkinek alkalmá legyen olly nevelésben részesülni, minőt rendeltetése kíván.”²¹

Kossuth ugyanakkor a népiskola reformját, s ezzel összefüggésben az iskolamesterek kiszolgáltatott helyzetének megszüntetését szorgalmazza:

¹⁶ KOSSUTH Lajos: *Műipar*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 20. 15. sz. 113–114.

¹⁷ KOSSUTH Lajos: *Kiseddévás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 24. 16. sz. 123–124.

¹⁸ KOSSUTH Lajos: *Humanizmus, realizmus*. = *Pesti Hírlap* 1841. ápr. 10. 29. sz. 179.

¹⁹ KOSSUTH Lajos: *Valami a népneveléshez*. = *Pesti Hírlap* 1841. ápr. 28. 34. sz. 227–228.

²⁰ BAJKÓ Mátyás: *A reformkori haladó művelődéspolitikusok nevelési programja*. = *A magyar nevelés története I.* Főszerk.: HORVÁTH Márton. Bp. 1988. 262–275. (idézet: 269.)

²¹ L. a 18.sz. jegyzetet!

„Mi azt gondoljuk: a népiskolának valósággal népiskolának kell lennie, különben céljának meg nem felel. Tehát irányul kell magának kitűznie a nép életmódját, hivatását, rendeltetését. Ez pedig minálunk legnagyobb részben a földművelés. De a földművelési irányú nevelésnek a népnél gyakorlatainak kell lennie, különben merő haszontalanság. Gyakorlatra pedig egy kis föld, egy kis gazdaság kell... Másik: az iskolamesterek sorsát javítani kell; mert elemi gondoktól kínzott állapotban jó tanítót várni képtelenség...”²²

A *Pesti Hírlap* szerkesztője a kézműves osztály kiképzését is „a legsürgetőbb szükségünk” közé sorolta. Ő ugyanis, aki sokoldalúan látta az oktatásügy és a gazdasági fejlődés összefüggéseit, jót tudta, hogy e nélkül a magyar gyáripar kifejllesztése hiú ábránd. Ezért is fáradozott az iparoktatás előmozdításán. Elsősorban a kézművesek szakmai műveltségének elmélyítése céljából szorgalmazta az iparegyesület megalakítását is. Az egyesülettel kapcsolatos terveiben szerepeltek pl. olvasó- és bemutató „szerszámterem” felállítása, olcsó folyóirat és ismeretterjesztő füzetek kiadása, vasárnaponként továbbképzések szervezése stb.²³

Kossuth a „Humanizmus – realizmus” című írásával egy, a középfokú oktatás reformját sürgető vitához szólott hozzá, „a nemzettelé válás aktuális polgári követelményeinek szempontjából.” Mint írja: „A tanításnak kettős célja van; egyik: a szellemi tehetségek általános képzése; másik: előkészítés e vagy ama különös életpályára. A humanisták amazt pártolják, a realisták emezért buzognak. Műiparos századunk ezekhez hajlik.” Ő azonban őszintén megvallja: „... nem tartozunk azok közé, kik az általános emberi műveltséget, nemünknek eme nemeslevelét, egyes szaktudományi kiképzésnek ’egészen’ feláldozni hajlandók.” Oszítja tehát azt az elképzelést, hogy az antik klasszikus tanulmányok nélkül nincs „általános szellemképzés.” És e téren nem a neohumanizmus, hanem „a hazai nemesi tradicionalizmus” motiválja.²⁴ Kossuth persze a műegyetem és a reáltanodák ügyét is támogatja.

Az 1841. január 2-án megindított *Pesti Hírlap* vezércikkeinek témái (Pénzszűke, Birtoktalanság, Halál és nyomor, Örökváltság, Ősiség stb.), merész hangvételük, s egyáltalán: az ellenzéki politizálásnak ez a tömegeket megmozgató, új formája az óvatosabban politizáló Széchenyit, akit a hatalommal való kenyértörésnek még gondolatától is fél, kezdettől fogva nyugtalanítja. 1841 nyarán azután *A Kelet népe* címmel vitairatot ad közre, amelyben az addigi vezércikkek alapján kifogásolja Kossuth programját, modorát, taktikáját, a felvetett témák esetlegességét.²⁵ Széchenyi úgy véli, hogy az adott időpontban nem az izgatás, a túlzott ellenzékiesség, hanem „a haladás kérdéseinek békés, nyugodt, alapos megvitatása” vezet-het eredményre, vagyis „az ész s nem a szív politikájára” van szükség.²⁶

²² L. a 19.sz. jegyzetet!

²³ L. a 16.sz. jegyzetet!

²⁴ L. a 18.sz. jegyzetet!

²⁵ SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. SZÖM V. Bp. 1925. 209–410.

²⁶ FERENCZI Zoltán: *Bevezetés*. In: SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. SZÖM V. Bp. 1925. 3–106. (idézet: 17.)

A *Pesti Hírlap* kapcsán kiobbant vita másik lapokban, főként pedig önálló kiadványok lapjain gyűrűzik tovább. Eötvös, Fáy András, sőt még (Hazay Gábor álnéven) Vörösmarty is szót kérnek – Kossuth mellett.²⁷ A válasszal Kossuth sem késlekedik, s megírja a *Felelet gr. Széchenyi Istvánnak* című munkáját.²⁸ Ebben Széchenyi vádjára, miszerint vezércikkeivel ide-oda kapkod, s „egybehangzás és terv nélküli erőlködései” nem egyebek, „mint az ömledező szívnek egy kis hiúsággal összehézasított rögtönzései”²⁹, az alábbiakat írja:

„...tagja vagyok (’s azt minden kitelhető ügyekezettel előmozdítani szeretném is) a’ m. gazdasági egyesületnek, a’ testgyakorló-iskolának, a’ kiseddóvó-intézeteket terjesztő és az ipar-egyesületnek (mellyek, az utolsót kivéve, a nemes grófot is tagjaik közé számítani szerencsések); ezen egyesületeknek pedig ép’ azért vagyok barátja, ’s azért is ügyekszem csekély tehetségem szerint a’ Hírlap által előmozdításukon, mivel megannyi adalékoknak tekintem a’ nemzeti nevelés nagy egészéhez, mellyet én a’ legfontosabb és legszükségesebb feladatok közé számítok... – És ha már most a’ nemes gróf azt kérdi: van e ezen vállalatokban valami lánczolat, valami terv? Azt felelem: igenis van; ’s azt a’ nemes gróf e’ szóban fel fogja találni: „népnevelés.”³⁰

És – Kossuth szerint – e tekintetben minden késlekedés káros:

„Én részemről a’ mondó vagyok, hogy a’ népnevelés olyan, mint a tölgy, mellynek nagy idő kell, míg a’ kisedd makkból élőfa lesz; de ép’ azért nem lehet vele eléggé sietnünk; ’s ha csakugyan nem rajtunk áll, egész erdőket vetni egyszerre: ültessen csak kiki tehetsége szerint apró csemetéket, – majd fa fa mellett erdőt csinál.”³¹

Széchenyi István nem ért egyet az „általános nevelés” gyors megvalósításával. A közoktatás megújítását elvileg ő sem ellenzi, ennek azonban szerinte nincs itt az ideje; előbb „a politikai létet”, azaz politikai jogokat kell kitágítani, s utána jöhet a népnevelés. Ez utóbbi gyors kiterjesztése – szerinte – forradalomhoz vezetne. Ráadásul a közoktatás uralkodói felségjog, azaz nem csupán tőlünk függ, ne akarjuk azt társadalmi szervezkedés útján magunk megoldani.

A hazai liberális reformellenzék azonban nem így gondolkodott, s 1843-ban letette az asztalra az első hazai népoktatási törvényjavaslatot, amellyel számos

²⁷ SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. SZÖM V. Bp. 1925. 311.

²⁸ *A Kelet népe*-vita további főbb irodalma: EÖTVÖS József: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*. In: SZÖM V. Bp. 1925. 525–586.; [VÖRÖSMARTY Mihály] HAZAY Gábor: *A’ Kelet’ Népe 1841-ben*. (Athe-naeum 1841. szept. 28. – okt. 12. sz. In: SZÖM V. Bp. 1925. 609–654.; FÁY András: *Kelet’ népe, nyugoton*. Budán, 1841.; [DESEWFFY Aurél] X.Y.Z.: *A Pesti Hírlap és a Kelet népe közti vitály*. = Világ 1841. (cikksorozat szept. 22-től) ZÁBORSZKY Alajos: *A Pesti Hírlap elleni gyanúsítások és a haladás*. Pest, 1841.; KUTHY Lajos: *Polgári szózat a kelet népéhez*. 1842.

²⁹ KOSSUTH Lajos: *Felelet gr. Széchenyi Istvánnak*. In: SZÖM V. Bp. 1925. 411–524.

³⁰ Uo. 523.

³¹ Uo.

európai országot megelőztünk. „Liberális, haladó elveket, számos újszerű, értékes kezdeményezést tartalmazott”, és kompromisszumokkal ugyan, de a polgári típusú népiskola modelljét vázolta fel.”³² Soraiban szerepelnek pl. a tanítóképzés átszervezése, nevelőnő képzők felállítására, az általános tankötelezettség, javaslat az óvodák törvényi szabályozására, és arra, hogy az új tananyag az egész ország minden elemi iskolájában egységes és kötelező legyen stb. (E legutolsó ponttal túllépett Kossuth koncepcióján, amelyre a korábbiakban utalást tettünk.)

A *Pesti Hírlap* a törvénytervezet megalkotásának folyamatáról menet közben tájékoztatta olvasóit³³, s közben az ügyet több eszmefuttatással is megtámogatta.³⁴ A *Pesti Hírlap* 1844. december 8. és 1845. május 29. között azután 14 részletben közreadta a terjedelmes dokumentumot, amelynek tárgyalásától a főrendek – időhiányra hivatkozva – elzárkóztak.³⁵

Báró Eötvös József *A Kelet népe*-vitában Széchenyi ellenében Kossuth, s a népnevelés ügye mellett voksolt, mondván, hogy a társadalmi haladásnak éppen a nevelés az első és egyedül biztos alapja.³⁶ Ezért is sajnálta, hogy a népoktatás ügye „háttérbe szorított” azon az 1843/1844. évi diétán, amelynek szinte egyedüli érdeme az volt, hogy meghozta a magyar nyelvért folytatott több évtizedes küzdelem szerencsés végkifejletét. Eötvös, akinek az 1840-es években több regénye jelent meg, a *Pesti Hírlap*ban is rendszeresen publikált. (Ő írta pl. az 'Agricola leveleit'.) 1845 decemberében barátja, Trefort Ágoston iskolaügyi cikksorozattal jelentkezett, amely a témakör szinte minden aktuális kérdését (a közép- és felsőiskolák reformja, iparra nevelés, népnevelés, a világi iskolák kérdése stb.) felvette.³⁷ Öt hónap múlva került sor a lapban Eötvös József első jelentősebb nevelésügyi megnyilatkozására, amikor is egy három részes cikksorozatot írt „Népnevelési ügy” címmel.³⁸

Melyik az első: az anyagi érdekek vagy a szellemi érdekek pártolása? – teszi fel a kérdést az első vezércikk bevezetőjében. Szerinte „a józan ész s tapasztalás egyaránt arra intenek: mikint az anyagi érdekek kifejlődése lehetetlen, ha csak vele egyszersemind a szellemi érdekek nem fejlesztetnek ki.” Hátramaradásunk

³² BÉNYEI Miklós: *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon*. Debrecen, 1994. (Idézet: 276.)

³³ Uo. 274–283.

³⁴ – I –: *Népnevelés törvényhozási tekintetben*. = *Pesti Hírlap* 1843. jún. 11. 255. sz. 394–395.; SZOKOLAY István: *Népnevelés*. = *Pesti Hírlap* 1845. jan. 16. 422. sz. 32–33.

³⁵ *Törvényjavaslat a' népnevelésről. A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata*. = *Pesti Hírlap* 1844. dec. 8. (411. sz. 837.) és 1845. máj. 29. (476. sz. 350.) között.

³⁶ EÖTVÖS József: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*. In: SZÖM V. Bp. 1925. 525–586.

³⁷ TREFORT Ágoston: *Iskolaügy 1–3. rész*. = *Pesti Hírlap* 1845. dec. 2. 583. sz. 361.; 1845. dec. 4. 584. sz. 365.; 1845. dec. 5. 585. sz. 369.

³⁸ EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy 1–3. rész*. = *Pesti Hírlap* 1846. máj. 12. 673. sz. 323.; 1846. máj. 29. 683. sz. 365.; 1846. aug. 20. 729. sz. 115.

egyik fő oka „népünk csekély értelmi kifejlődésében kereshető” – állapítja meg, s teljes meggyőződéssel állítja, hogy „anyagi érdekeink előmozdítására a népoktatásnál biztosabb eszközünk nincs...”³⁹

„Míveltség nélkül, a legrosszabb alkotmány holt betűnél egyéb soha nem lesz” – fejtegeti tovább Eötvös, mondván: „A zsarnoknak s aristocratiának hatalma csak a nép tudatlanságán fekszik, míg ezt nem orvosolhatjuk, az uralkodó személyek változnak, de szabaddá a nép azért nem lesz, mint a testi, úgy a lelki vaknak vezetőre van szüksége, ha egytől megvált, tüstint másért rimánkodik.” Rousseau szavait idézi, miszerint „Népeket szabaddá tenni szép s nagyszerű dolog, de nehéz, s hozzá vigyázatlanul fogni nem szabad, a szolgát, kit felszabadítunk, mívelni kell, hogy a szabadság élvezetére s megtartására képessé váljék.” Eötvös rámutat, hogy „elbutítani a népet: ez volt a zsarnokság leghatalmasabb eszköze legrégebb időkől mostanig... felszabadítani a népet: ez a szabadság legerősebb fegyvere. A legdicsebb forradalom alkotmányok alapítására nem olly biztos eszköz, mint az, mellyet jól rendezett népművelési eszközök nyujthatnak. Ez eszközök közül – írja – egyik igen lényeges az iskolarendszer.”⁴⁰

Cikke második részében Eötvös a népnevelés és népoktatás fogalmának tisztázását szorgalmazza. Véleménye szerint erre azért is szükség van, mivel e fogalmakat „a népnevelés tárgyában készült kerületi választmányi munkálat”, azaz az 1843–1844. évi törvényjavaslat megfogalmazói is keverik. A népiskolákról szólnak, de közben azt írják: „A népnevelésnek oda kell irányoztatnia, hogy általa a növendék, mint ember, honpolgár és alattvaló kellően kiképeztessék.” Eötvös szerint nincs olyan népiskolai rendszer, amely erre alkalmas lenne. „A népiskolák a népnevelésnek csak igen kis részben lehetnek eszközei” és „egyedüli feladatuk a nép oktatása.” „Az iskolamester hatása” pedig – szerinte – a legjobb iskolarendszer mellett is, közönséges esetekben az oktatásnál továbbra nem terjed...” Nem volna-e tehát célszerűbb – kérdi Eötvös –, ha „a népművelés címe a népoktatás szegényebben hangzó, de valóbb címével cseréltetnék fel?” Annál is inkább, mivel véleménye szerint a népoktatás azért lett politikai (párt) kérdés, mert a fogalmakat összezavarták.⁴¹

A cikksorozat befejező részében Eötvös egyebek mellett azt fejtegeti, hogy a népoktatásnál „az emberi természet közönséges tunyaságán kívül, melly minden megszokott állapot fenntartása mellett szól., nem kevés olly akadállyal találkozunk, mellynek egyedüli kútforrása előítéleteinkben keresendő...” A népnevelésnek vallásosnak kell lennie – ez rendben is lenne, de mi lesz a felekezetekkel? – kérdi. Jó lenne a vallásoktatást, a többi tárgytól elkülönítve tanítani, vagy minden felekezetnek külön iskolát létesíteni; így lehetne az oktatást az egyház „túlnyomó” befolyásától is felszabadítani.⁴² Bárány Eötvös József, a majdani kultuszminiszterünk elmélkedik így anno 1846.

³⁹ EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy 1. rész.* = Pesti Hírlap 1846. máj. 12. 673. sz. 323.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy 2. rész.* = Pesti Hírlap 1846. máj. 29. 683. sz. 365.

⁴² EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy 3. rész.* = Pesti Hírlap 1846. aug. 20. 729. sz. 115.

A nép iskolázásával és nevelésével kapcsolatos elképzeléseknek a *Pesti Hírlap* mindvégig teret enged. „Adjatok nevelést a' népnek, s köbre emeltétek benne az emberiséget, négyszögre az anyagi jólétet” – írja egy alkalmi szerző.⁴³ Egy másik a szegénységről értekezve úgy ítéli meg, hogy ennek egyik fő oka a közértelemesség hiánya⁴⁴ A népnevelésben egy szarvasi tanító a babona és kuruzslás elleni küzdelem sikerességének⁴⁵, mások a bűnözés visszaszorulásának, ismét mások a szegénység, a nyomor megszüntetésének zálogát látják.⁴⁶ „Csak a jól és szilárdul nevelt és művelt nép szegülhet ellene az önzés és vakítás vak eszközeinek... Valóban szabad és szabadságában boldog, csak erkölcs és így polgárilag nevelt nép lehet” – írja Bezerédj Sándor 1849. június 20-án (!) a Horváth Mihály kultuszminiszterhez címzett szózatában.⁴⁷ Várady Antal már a cigányságot is részeltetni szeretné a népnevelés áldásaiban. „Amilyen széles értelmű szó a nép, oly szélesen kell kiterjeszteni a népnevelést – a cigányokra is” – írja. Ennek előfeltétele: az egy helyben lakás. Várady szerint azonban nem erőszakos eszközökkel kell rákényszeríteni a cigányságot a letelepedésre, hanem meg kell próbálni e „vándorolva ragadozó népre” másképpen (megvendégeléssel, tanácsadással – „ahogyan az angolok teszik”) hatni...⁴⁸

Egyes szerzők a testi fenytés kérdését is előhózzák.

„Faélen, tengerin, czukorborsóni térdelés, majd az öt összetett ujrai ferulázás, botozás stb. vannak fálusi tanodáinkban napirenden: midőn nyírvezzővel akarjuk betölcsérezni azt a' nyomorú kis szajkóleckét a' szegény pórfiúba”, ami azért is elítélendő, mivel ezáltal elveszük a kedvét az iskolától.⁴⁹ „Megrögzött hiedelmek rabjai vagyunk, miszerint bot nélkül nem lehet gyermeket nevelni, bot nélkül nem lehet a bűnöst büntetni, bot nélkül nem lehet országot kormányozni, sőt talán még üdvözülni sem”

– írja Kossuth is, aki vezércikkeiben kipellengérezzi és elítéli a kegyetlenkedő „kényurakat” és „ütlegvirtuózatokat”.⁵⁰

Fáy Andrást a magyarság erkölcsi hanyatlása aggasztja.

„A' francia forradalom undokságaival tettleg eszközlé a pietások sárba rángatását, ami erkölcsi sorvadást idézett elő Európa-szerte” – állapítja meg.

⁴³ VÁRADY Károly: *Szózat a' népnevelés tárgyában, különösen a' cigányokról.* = *Pesti Hírlap* 1841. okt. 2. 79. sz. 668–669.

⁴⁴ P. E.: *Szegénység 2. rész.* = *Pesti Hírlap* 1847. szept. 30. 958. sz. 211.

⁴⁵ HARASZTHY Samu: *Babona és kuruzsolás 2. rész.* = *Pesti Hírlap* 1841. aug. 14. 65. sz. 543.

⁴⁶ JANCOSVICS Pál: *Népnevelési eszmék.* = *Pesti Hírlap* 1841. aug. 14. 65. sz. 548–549.

⁴⁷ BEZERÉDJ Sándor: *Polgári szózat Horváth Mihály úrhoz, választott csanádi püspök, vallás közoktatásügyi miniszterhez.* = *Pesti Hírlap* 1849. jún. 20. 319. sz. 166.

⁴⁸ L. a 40.sz. jegyzetet!

⁴⁹ HARASZTHY Samu: *Babona és kuruzsolás.* = *Pesti Hírlap* 1841. aug. 14. 65. sz. 543.

⁵⁰ KOSSUTH Lajos: *Bot for ever.* = *Pesti Hírlap* 1841. jún. 15. 39. sz. 321–322.; *Bot, vessző korbács.* = *Pesti Hírlap* 1841. márc. 31. 26. sz. 209–210.; *Ismét egy ütlegvirtuóz.* = *Pesti Hírlap* 1841. jún. 1. 35. sz. 285–286.

Szerinte „a jövő ivadékait” úgy vezethetjük vissza „a szív és élet veszni térő paradicsomába”, ha a szülőket rádöbentjük felelősségükre, célszerűen neveljük a leendő anyákat és a néptanítókat, megreformáljuk a lelkesképzést, s végül de nem utolsósorban ha kisdedóvó intézeteket alapítunk.⁵¹

A kisdedóvó, azaz az időben elkezdett nevelés fontosságát a *Pesti Hírlap* cikkírói közül sokan hangsúlyozták.

„Az első benyomások, az első nevelés s oktatás határoznak a jövőendő ember felett, s mikint a vigyázatlan dajka ostobasága pupossá, görbe lábúvá, bandzsává teheti a puha csontú, gyöngé és hajlékony gyermeket, úgy az első tanítók butasága örökre elsatnyíthatja, s idomtalanná ronthatja a szellemi embert” – áll egy bizonyos „(P-la)” hét-részes iskolaügyi cikksorozatának bevezetőjében.⁵²

„A’ nevelésnek a’ zsenge kort már keblére kell emelni, ’s nem anya, csak dajka az, ki tejnél egyéb jót nem szívárogtat a kisdedébe” – írja egy másik szerző.⁵³

A kisdedóvást az idő szerint sokan a népnevelés első és meghatározó állomásának tekintették. Szép számmal voltak olyanok is, akik az óvodákat azért karolták fel, mert benne a magyar nyelv terjesztésének hatékony eszközét látták. Az ügy iránti érdeklődést nagyban fokozta az új intézmény ’területenkívülisége’. A kisdedóvó ugyanis nem tartozott a hivatalos intézményrendszer kötelékébe, s mivel így a királyi felségjog és a hatalom negatív befolyása a legkevésbé érintette, a reformellenzék számára kiváló cselekvési teret nyújtott. Az óvodák világi, felekezeten kívüli jellege szintén sokakat vonzott.⁵⁴

Az óvodai cikkek és tudósítások a *Pesti Hírlap* pedagógiai témájú írásainak egyik legjelentősebb csoportját alkotják jeléül annak, hogy kisdedóvást az 1840-es évek eme vezető politikai lapja mennyire felkarolta. Ez idő szerint már nem Brunsvik Teréz, a Közép-Európa viszonylatában is legkorábbi budai „kisgyermekiskola” alapítója áll a hazai óvodai mozgalom élén, hanem az 1836-tól működő Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület, amelynek a *Pesti Hírlap* több rendszeres és alkalmi cikkírója (Eötvös, Trefort, Fáy, Bezerédj István stb.) mellett Kossuth is tagja. Sőt: választmányi tagja. Kossuth Lajost saját bevallása szerint a Brunsvik Teréz alapította egyik pozsonyi óvodában tett látogatása nyerte meg az ügynek, amelynek érdekében szívvel-lélekkel igyekezett tevékenyked-

⁵¹ FÁY András: *Emberi kegyelet, pietások*. = *Pesti Hírlap* 1841. júl. 28. 60. sz. 501–502.

⁵² (P-la): *Iskolaügyi I–7. rész*. = *Pesti Hírlap* 1846. okt. 27. 768. sz. 281., nov. 5. 773. sz. 301., nov. 6. 774. sz. 305., nov. 10. 776. sz. 313., nov. 17. 780. sz. 329–330., nov. 20. 782. sz. 337., nov. 24. 784. sz. 345.

⁵³ MAGVASY Károly: *Iskola- és nevelésügy*. = *Pesti Hírlap* 1841. 44. sz. 370–371.

⁵⁴ A hazai reformkori óvodatörténet főbb összefoglalói: VÁG Ottó: *Az óvodai nevelés kialakulása*. Bp. 1969.; Uő.: *Óvoda és óvodapedagógia*. Bp. 1979., *Brunsvik Teréz pedagógiai munkássága*. (VÁG Ottó, OROSZ Lajos, ZIBOLEN Endre tanulmányai). Bp. 1962. BILIBOK Péterné – SEBESTYÉN Istvánné – ZIBOLEN Endre: *Első óvodáink életéből 1829–1833*. Bp. 1984.

ni.⁵⁵ Első vonatkozó írását 1837-ben, az általa szerkesztett, kézirásos *Törvényhatósági Tudósításokban* adta közre.⁵⁶ Az óvodaügy népszerűsítését a *Pesti Hírlapban* ő is, szerkesztő-utódai is folytatták, mindenekelőtt az egyesület híradásainak, beszámolóinak közzétételével (ez maga hat-hét alkalmat jelentett évente), továbbá óvodaügyi kiadványok népszerűsítésével, óvodaalapítási törekvések és új intézetek bemutatásával, különféle eszmefuttatásokkal.

A *Pesti Hírlap* óvodaügyi publicisztikái közül a legismertebb Kossuth Lajos „Kisdedóvás” című, sokat idézett vezércikke, amely 1841. február 24-én jelent meg.⁵⁷ A *Pesti Hírlap* eme 16. számát óvodaügyi számnak tekinthetjük, mivel ez a vezércikken túl további két nagyobb lélegzetű írást is tartalmaz. Az Értekező rovatban olvasható Kacs Kovics Lajos „Jelentés a kisdedóvó-egyesületi választottság 1840ik évi munkálatiról” című beszámolója, előtte pedig – szintén a titoknok, Kacs Kovics tollából – híradás az egyesület 1841. február 14-i közgyűléséről.⁵⁸ (Ezen Kossuth is részt vett; a börtönből való kiszabadulása után ekkor választották őt ismét a választmányi tagok sorába.)

A szóban forgó lapszám jól illusztrálja Kossuth szerkesztői módszereit, stílusát, továbbá a lelkesítés és rábeszélés általa bírt karizmáját. A problémákat Kacs Kovics írásai vetik fel, s azokat ő magasabb eszmei régiókba emeli és összefüggéseikkel együtt bemutatja. Vezércikke bevezetőjében írja:⁵⁹

„... szívünk melegebe szeretnők mártani tollunkat, hogy az ismeretet, mit e' tárgyról tudunk, – hogy a' meggyőződést, mit keblünkben táplálunk, ájtatos buzgalom szent ihletével adjuk át mindenkinek; mert – az ember gyermekének gyámoltalansága épen olyan ma is, mint a' minő volt, midőn üdvezítők ez igéket mondá: „ki egy kisdedet az én nevemben befogad, az engem fogadott be”; mert e' száznak emberszerető gondolatai között nem tudunk üdvösebbet, mint a' kisdedóvás gondolatát’ mellyben kész könnyű segély ajánlkozik az ezernyi szerencsétlenségek ellen, mik a' gyermekvilágban a' status, az emberi nem kiszámíthatatlan kárára mindennapiak; melly ép, egészséges gyermekké neveli azt, ki a' mocsok és inség lakában csak hervadó növény maradandott; melly a' szegény anyát megmenti a' szomorú kénytelenségektől, magára hagyni a' gyámoltalan kisdedet, vagy pedig munkátlanul éhezni vele; melly a' gyöngye korhor mért játszi gyöngédséggel nyújt erényt és ismeretet annak, ki kü-

⁵⁵ Kossuth és a kisdedóvás témakörből: P. SZATHMÁRY Károly: *Kossuth Lajos a kisdedóvó intézetekről*. = *Kisdednevelés* (10.) 1881. 11. sz. 209–213.; MAGYARI BECK Anna: *Kossuth és a kisdedóvás*. = *Óvodai Nevelés* (36.) 1983. 81–82.; DÖMÖTÖR Géza: *Kossuth Lajos tevékenysége a kisdedóvás érdekében*. = *Kisdednevelés* (23.) 1894. 7. 196–200.; MESTERHÁZY Jenő: *Kossuth Lajos és a kisdednevelés*. Bp. 1944.; WILDERSPIN S[amuel]: *A korai nevelésről és kisdednevelő intézetekről*. Ford.: KOSSUTH Lajos In: KÖM VII. S.a.r.: PAJKOSSY Gábor. Bp. 1989. 227–304.

⁵⁶ KOSSUTH Lajos: *A Kisdedóvó Intézeteket Terjesztő Egyesületről*. = *Törvényhatósági Tudósítások* 1837. 14. (januári) száma. Közli: KÖM VI. 857–858.

⁵⁷ KOSSUTH Lajos: *Kisdedóvás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 123–124.

⁵⁸ KACSKOVICS Lajos: *Jelentés a kisdedóvó-egyesületi választottság 1840ik évi munkálatiról*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 128–129.; Uő.: *A Terjesztő Egyesület 1841. február 14-diki közgyűléséről*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 124.

⁵⁹ KOSSUTH Lajos: *Kisdedóvás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 123.

lönben magát hon a' sutban tunya, rest fajankóvá aszalta, vagy kün[!] az utcán er-
kölcstelenség fertőjében fetrengett volna.”

Kossuth szerint a kisededóvás eredményeit „olgy szembetűnő fénykörrel áldotta meg a' gondviselés.., hogy egy illy intézetet csak látni kell, és a' legszűkebb kebelben is fölébred a' szeretetnek istentörvénye”. Ő azonban jól tudja, hogy „e' nemzetben sokaknak adatott a' pillanatnyi lelkesedés, de keveseknek tette mindig kész vas akarat.” Hiába vannak „e hon millióiban” százezrek, kiktől telhetnek, ha az egyesület hat éve alatt a tagok száma „nem volt képes nyomorúságos fél-ezerre fölemelkedni, és ez ötszáznál kevesebb hat forintos részvényekből is 2664 pengő frt. nincs megfizetve!” Kossuth szerint ha eddig valakit megszólítottak, hogy miért nem állít jószágán óvodát, azt a választ kapták, hogy az illetőnek nincs alkalmas kisededóója. „Ez, uraim, többé nem felelet – írja –, mert az egyesület tolnai képző-intézetében van alkalom kisededóókat képeztetni...” Örömmel említi, hogy Fejér vármegye közönsége „gondos figyelmét a' kisededóásra kiterjesztette”, s amint azt a *Pesti Hírlap* január 27-i számának székesfehérvári levelezője jelenti, egy „példányintézetet” óhajt felállítani.⁶⁰ Kossuth szerint

„csak egy-egy példányintézet volna minden megyében, milly dús eredményt láthatnánk kis idő alatt; mennyi munka lenne megmentve a' népgazdaságnak, mennyi élet megtartva a' honnak, mennyi erkölcsi mag elhíntve a' néptömegben; mennyit haladhatna ez uton a' nemzetiség! ... Ne is gondolja senki – folytatja agitációját –, hogy egy ... falusi kisededóó-intézet létesítése valami szokatlan tömérékbe kerül. Az egyesület tolnai intézete, igaz, olyan, minőnél tökélyesebbet tán Skóczia sem mutat-hat; de azért olyan, mert országos példányintézet... Azonban a' gyermekóó-szobától, mellyben csupán arra van ügyelet, hogy a' gyermekeket disznó vagy patkány össze ne rágja, míg anyjok mezőn élelmet keres, a' tolnai példányintézetig, – úgy terjed-elem, mint cél' s eszközök, úgy fölkészítés mint tanítófizetés tekintetében sok fokozat van, és mindenik, még a' legalsóbb is, roppant nyereség. Csak akarni kell, uraim – nyomatékossítja mondandóját –, csak nem kell magukat semmit-nemtevés álmába ri[n]-gatni azzal, hogy mindent nem tehetünk. Minden és semmi közt van a' valami...” Végezetül még egyszer utal az elmaradt pénzbeli ígéretek beváltására mondván: „Mutassuk meg, uraim, hogy csak egy emlékeztető szóra vala szükségünk.”⁶¹

A fenti vezércikk nem csupán a külcsín vagy az írás belbecse révén lett híressé, hanem azért is, mert ez is belekerült a Széchenyi István és Kossuth között 1841 nyarán kirobbant, s már érintett sajtóvitába. Széchenyi a vitairatában⁶² egy csoportba gyűjtve említi a Mátyás-szobor, a börtönreform, a hasznos ismereteket terjesztő társaság és a kisededóó intézetek témakörét, amelyeket ő is fontosnak vél,

⁶⁰ Pesti Hírlap 1841. jan. 27. 8. sz. 59. (Fejér megye küldöttsége látogatást tett a tolnai óvó-képzőben; most új 'küldöttséget' szerveznek, amelynek feladata: pénz biztosítása „az e' megye kebelében minél nagyobb számmal felállítandó kisededóó intézetekre.” Erőfeszítésük sajnos, nem járt sikerrel.)

⁶¹ KOSSUTH Lajos: *Kisededóóvás*. = Pesti Hírlap 1841. febr. 16. 24. sz. 123–124.

⁶² SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. SZÖM V. Bp. 1925. 209–410.

ezek azonban – véleménye szerint – nem tartoznak a nemzet legsürgetőbb feladatainak sorába.

„Kiseddóvó-intézet, felséges eszme! És bár volnánk már azon ponton – ki éldelné azt inkább, mint én, kire oly nagy szám kisededet bízott az ég – hogy ezen vonás nemzeti sakkjátékunkba már illenék is, és minden viruló élet gyümölcsöznek házánkna.”

Márpedig szerinte a kórház, dologház, lelencház örültek háza is hiányzik, s ezek az óvodánál fontosabbak lennének, ugyanúgy, mint a népoktatás is, hiszen „a legnagyobb rész olvasni, írni, számolni, de még csak betűzni sem tud.”⁶³ Széchenyi „az ömledező szívnek egy kis hiúsággal összeházasított rögtönzése” között is említi a kiseddóvást:

„Látnak egy meg nem óvott gyermeket, 's megesik rajta szívük, és pillantás alatt el van határozva – 's pedig nem útmutató nélkül, mert hiszen nagy Anglia, melyre annyian szeretnek hivatkozni, áll ott példaként – hogy a' mennyire csak lehet, minden hazai erők kiseddóvó-intézetekre pontosítottassanak össze...”⁶⁴

A *Kelet népe*-vita mára szinte közhellyé lett summázata szerint Kossuth a kiseddóvás mellett, Széchenyi pedig ellene volt,⁶⁵ ami így nem teljesen igaz. Széchenyi István elsősorban Kossuth és a *Pesti Hírlap* ellen lépett fel, s e támadásnak (pontosabb szó: hadakozásnak) egyik csapása a „Kiseddóvás” című vezércikket érintette. A vita egyébként az óvodaügy javára volt, mivel azt nagyban népszerűsítette.

Az alábbiakban egy, a *Pesti Hírlap*ban egy írást (beszédet) szeretnénk bemutatni, amelyet a *Kelet népe*-vita kapcsán nem emlegetnek, pedig az feltétlenül ide kapcsolódik.⁶⁶ Szerzője gróf Festetics Leó, a Kiseddóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület elnöke, aki az egyesület 1842. november 13-i közgyűlését megnyitva azon sajnálkozott, hogy még mindig vannak, akik a kiseddóvós eszméjével nem akarnak megismerkedni, s arról a „legferdebb nézetekkel bírnak”:

„... még olyanokkal is találkozánk, kik a' kiseddóvás eszméjét épen veszedelmesnek is tartják, 's ha ilyenek nem is, legalább azt állítják, hogy ezen eszme nem az értelemnek szülöttje, hanem érzelemmel kormányozni kívánó beteg agyvelő teremtménye! – vannak számosan, kik a' kiseddóvást, mint az érzelem ivadékát, a' könyörület 's irgalom művének tekintik, holott az csak annyiban érzelem és irgalom dolga, mennyiben irgalom a' „népnevelés”, irgalom a' rendőrség, a' börtöntudomány, vagy pedig más, az erős észak kormányzásnál el nem mellőzhető rendszer.”

⁶³ Uo. 311.

⁶⁴ Uo. 313.

⁶⁵ „[Kossuth] a kiseddóvó érdekében beszél. Széchenyi ellene...” – írta naplójába 1841. július 19-én Brunszvik Teréz is. *Brunszvik Teréz, Teleki Blanka és De Gèrandóné Teleki Emma Kossuth Lajosról*. Összeáll., bev., jegyz.: HORNYÁK Mária. Martonvásár, 2002. 28.

⁶⁶ FESTETICS Leo: *Kiseddóvás*. = *Pesti Hírlap* 1842. dec. 22. 206. sz. 896–897.

Beszédét Festetics gróf önvallomással folytatja. Őt, mint elmondja, ifjúkorában elsősorban a börtönügy érdekelte. Rájött azonban, hogy a börtöntudomány, amely a bűnözők nevelésével foglalkozik, tulajdonképpen „az elhanyaglott népnevelésnek szomorú pótléka.” Felmerült benne a kérdés: miért csak akkor kezdjük a nevelést, amikor az ember már gonosztevévé lett? Ekkor – mint írja – „börtöntudományomat félretevém, 's a' falusi oskolákra fordítám figyelmemet.” Látván azonban, hogy már a 7–9 éves gyerekeknél is nagyon szembetűnőek „az elfajzás nyomai”, belátta, hogy a nevelést még korábban kell kezdeni; így jutott el az óvodáügyhöz.

A fentiek előadása után Festetics újból megkérdezi, hogy

„a pusztá érzelem szülöttje e a' kisededväs eszméje? S valljon ezen eszme, ha azt a' népnevelés első lépésének tekintjük – mikint egyesületünk mindig tekinté – nemzeti sach-játékunkban nem egy mellözhetlen főhúzás-e, mely ha úgy 's olly valódi buzgósággal történnék, mint kellene, igen sok, füstbemenő fáradság alól fel volna mentve, ki velem együtt az ész kormányát az érzeleménél előkelőbbnek hiszi?”⁶⁷

A „nemzeti sakkjátékunk” említésével Széchenyire utal, akivel szemben Festetics Leót személyes sérelem is motiválhatta. Amikor ugyanis „megkínálta” Széchenyit az óvodai egyesület aláírási ívével, ő azt azzal hártotta el magától, hogy az óvoda még nem illik a nemzeti sakkjátékunkba, s hogy tulajdonképpen még Leó gróf is nevelésre szorulna.⁶⁸

A *Kelet népe*-vita elcsitult, az óvodák kérdése azonban a *Pesti Hírlap*ban változatlanul terítéken maradt. 1841-ig mintegy harminc hazai óvodaalapítás történt. Utána a folyamat felgyorsul, s a lap újabb és újabb óvoda megnyitókról (Gyoma, Arad, Világos, Nagyabony, Szeged, Pest-Józsefváros, Érsekújvár, Kassa stb.) tudósít. Olykor szó esik régebbi kisededvókról is; pl. 1846. január 13-án az új Irodalmi értesítő rovatban a Pest-belvárosi óvodáról, amelyet Brunszvik Teréz alapított.⁶⁹ A tolnai képző intézet is hallat magáról. 1842. december 1-jén pl. felröppen a hír, miszerint felköltözik Óbudára. 1843-ban azután valóban elhagyja Tolnát, hogy a pesti Valero utcában folytassa működését.⁷⁰

1845-ben elsősorban Szarvasról érkeznek lendületes, új színt és új hangot képviselő óvodai témájú írások a *Pesti Hírlap* szerkesztőségébe. „Kisededväs ügye Szarvason” című cikkében Vajda Péter elbeszéli, hogy óvodaalapításra készülnek. Tisztvársa, Bloch (Ballagi) Móric által

„beszédék tartattak az egyházban, a' főiskola teremében, a' presbiteriumban, felszólítottak pártolásra a' földesuraságok, és íme, a rettenetes nehézségű társzekér mozogni kezdé, de csak mozogni, mert mindegyre nem megy... A' csak tisztelettel említhető gr. Br[unszvik]kné [értsd: Brunszvik Teréz, a szerk.] le fog jönni Szarvasra

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ KACSKOVICS Lajos önéletrajza (Kézirat). OSzK Kézirattára Fol. Hung. 1329.

⁶⁹ Pesti Hírlap 1846. jan. 13. 606. sz. 31.

⁷⁰ A tolnai intézetről: Pesti Hírlap 1842. dec. 1. 200. sz. 847–848.; 1843. jún. 11. 255. sz. 394–395. stb.

és szerkesztendi a tanodát, miért neki nemcsak a' város, hanem az egész haza csak köszönetet szavaz. Mert a' népművelődés alapját egy egész nagy dús vidéken megvetni, valóban nem csekély érdem..."⁷¹

A következő hetekben Bloch Mórictól jelent meg a „Kisededóvás 's még valami” című munka két részlete. Az elsőben a gyermekek „koránti nevelésének” fontosságára hívja fel a figyelmet. „Változtasd valamely víz kútfejét – írja –, s megváltoztattad egész folyamatját. E célból keletkeztek a kisededóvó intézetek”. Bloch szerint „a' kisededóvók jól szoktatott gyermeke többet ér, mint a nemzeti iskola jól tanított ifja. „Aki mihez szokott, ott akad meg a szíve”, hiszen a szokás második természet.”⁷² Cikkének folytatásában szintén az óvodák szükségessége mellett érvel, mondván: „A mi parasztgyerekeink” három évesen „saját tisztátalanságaikban úsznak... a kutyák-macskák ügyetlen pajtásai – a népiskolában hallják az első hozzájuk intézett értelmes szavakat...” Márpedig a néptanító a népnevelésben elmulasztottakat nem pótolhatja...⁷³ A szarvasiak óvodaalapítási szándékát végül nem koronázta siker. Jó lenne tudni: miért.

Pesten Ney Ferenc, a Valero utcai képző intézet igazgatója azon dolgozik, hogy kapcsolatot teremtsen a pesti kisededóvók között, hogy a 12 óvoda „egyete” ily módon virágozzon induljon”.⁷⁴ 1846 májusában felpanaszolja, hogy a főváros óvodái „egymással nem közlekedő társaságok”, amelyek különböző egyesületek kormányzata alatt állnak. A kisedednevelők és az ügy szimpatizánsai részére 1844 áprilisában bevezeti az óvodai „eszmecsere-gyűléseket”. Ezekről a lap utoljára 1848. február 27-én tudósít.⁷⁵ Az 1846. április 19-i gyűlésről szóló híradás szerint addig az alábbi témakörökben történtek felolvasások: a gyermek értelmi fejlődése; a kisededintézeti könyvvizsgálat célszerűtlensége; az olvasás mint értelemfejlesztő eszköz; a kisededóvás nemzetiségi iránya; a' nevelés körüli fonák bánásmódok; kisededóvási dalok.⁷⁶

A *Pesti Hírlap* a *Religio és Nevelés* című szaklappal néhány nevelésügyi vitába bonyolódott. Kell-e a kisededeket pozitív vallásra tanítani, vagy elég csak imákra, fohászokra? – merül fel a kérdés az új érsekújvári óvoda ismertetése kapcsán, s a Hírlap szerkesztői ez utóbbi véleményt osztják.⁷⁷

A *Pesti Hírlap* Fővárosi Ujdonságok rovata 1842. április 24-én új típusú kisgyermek-intézmény felállításának előkészületeiről tudósít. Eszerint a francia származású Clair Ignác (1794–1866), vívómester, gimnasztikai tanító, akinek nevét

⁷¹ VAJDA Péter: *Kisededóvás ügye Szarvason.* = Pesti Hírlap 1845. ápr. 8. 448. sz. 233.

⁷² BLOCH Móric: *Kisededóvás 's még valami. IV.(?)* = Pesti Hírlap 1845. ápr. 13. 451. sz. 243–244. (A cikk IV. sorszámmal jelent meg, I–III. sz. előzményét azonban hiába kerestük...)

⁷³ BLOCH Mór: *Kisededóvás 's még valami V.(?)* = Pesti Hírlap 1845. ápr. 15. 452. sz. 247.

⁷⁴ NEY Ferenc: *A budapesti kisededóvók működési iránya.* = Pesti Hírlap 1846. máj. 1. 667. sz. 298–299.

⁷⁵ Pesti Hírlap 1848. febr. 27. 143. sz. 165.

⁷⁶ NEY Ferenc: *A budapesti kisededóvók működési iránya.* = Pesti Hírlap 1846. máj. 1. 667. sz. 298–299.

⁷⁷ Pesti Hírlap 1844. 411. sz. 1845. febr. 6. 428. sz. 82., 1845. jún. 15. 486. sz. 393.

a magyar sporttörténet is számon tartja, a pesti Beleznay-kertben „egy úgynevezett játszó-, vagyis gyermekmulatóhelyet” tervez.⁷⁸ Az intézet megnyitójára 1843. április 18-án került sor. Clair „Játékkert, kis gyermekeknek menedékül” című írásából az alábbiakat tudhatjuk meg:

„Azon többszöri keletkezett eszme, miszerint nálunk is egy úgynevezett játék- vagy gyermekkert, azaz egy olly intézet nyitatték, melly 2-5 éves még iskolázhatlan gyermekeknek menedékül szolgálván, azokat egy résztől a' henyélés és elavulás veszélyei ellen megóvná, más részről pedig czélszerű játékok és könnyű foglalkoztatás által, mind szellemi, mind testi tehetségeiket fejttőleg, az iskolai pályára előkészítené, városunk tisztelt lakosai között olly élénk- és közvisszhangra talált, hogy alulírt még a' múlt évben egy illy intézetet alapítani 's megnyitni, 's minthogy ezen város a' szabad téreknek olly érezhető hiányában volna, e' czélra a' testgyakorló iskola kertjét, az igazgatóság kegyes engedelmével, használni eltökélé...”

Az intézetet a kis gyermekek „a' leggyöngébb kortól egész 5-ik évkorig” látogathatják.

„A' még járni nem tudó gyermekeknek saját külön dajkák által kell ápoltatniok.” A leírás szerint „ezen intézetben a' tiszta levegő és a' czélszerű testmozgás jótékonyágát élvezendők, továbbá koruk és hajlamuknak megfelelő foglalkozásban részesülendők, kellemes és czélirányos játékok által felvidámítandók, és minden törtenhető sérvésektől [sérülésektől, a szerk.] miknek a' kisdedek közönséges séták alkalmával majd a' kártékony por, majd az égető nap, majd a' tolongó nép és kocsik közbejötté, majd a' szolgáltók és dajkák vigyázatlansága következtében, kitétetvék, megóvandók.”

A felvett gyermekeknek „a szellemi tehetségeik ápolására fordítandó minden igyekezet mellett, főleg physical erejük kifejtése és kiképzése fog tekintetbe vétetni.” Clair hozzát teszi még: „A befogadott mindkét nembeli gyermekek, személyes felügyelése mellett, nőm, két ápolónő és egy szolga felvigyázására lesznek bízva...”⁷⁹

A fenti kezdeményezést Brunsvik Teréz is üdvözli, s azon örvend, hogy Pesten a „játszóhelyeknek” (Spielplätze) immár három fajtája ismert: a skót módszer szerinti kisgyermekiskola, a pesti „gimnasztikai iskola” és a német Fröbel-féle gyermekkert, a Kindergarten, amelyet ő az elsők között kezdett hazánkban népszerűsíteni.⁸⁰

Míg az európai óvodai mozgalom jeles személyiségei (Wilderspin, Fröbel, Wirth stb.) az óvodapedagógia tökéletesítésén fáradoztak, a mi Brunsvik Terézünk pedig olyan óvodákról álmodozott, amelyekben a mélyen istenhívő óvónévelő a kisdedeket nemcsak neveli, hanem hitre is vezeti,⁸¹ kortársai közül többen – igaz,

⁷⁸ Clair-féle játszókert. = Pesti Hírlap 1842. ápr. 24. 137. sz. 286.

⁷⁹ Pesti Hírlap 1843. jún. 1. 252. sz. 366.

⁸⁰ Kiadatlan napló. Lásd: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 0910/55. J 25/58. 1842. máj. 25.

⁸¹ Magyar kisdedőv 1838-ból. Brunsvik Teréz hátrahagyott irataiból. Közli: CZEKE Marianne = Kisdednevelés (52.) 1927. 6. sz. 169–173.

szükségből – lejjebb tették a mércét, s olcsó falusi „óvó-házak” felállítását szorgalmazták. Mottójuk mintha Kossuth „Kisededóvás” című cikkéből származott volna, miszerint: „a’ gyermekóvó-szobától... a’ tolnai példányintézetig... sok fokozat van, és mindenik, még a’ legsőbb is, roppant nyereség...”⁸² A Terjesztő Egyesület titkára, Kacs Kovics szerint nem kívántatik az ilyen kisededóvó intézet felállításához egyéb, mint egy ház egy tágas szobával és a kisededóvó lakásával, néhány pad, fekete tábla, ábécé-táblák, szemléltető képek, különféle mértékek, a gyermekeknek palatáblák, egy asztal a nevelőnek és „egy pár fogas a kisededek kalapjainak”. És egy kisededóvó, lehetőleg a képző intézetből, ha azonban az illető helységben már van iskola, az óvodát akár a mester segédje is vezetheti.⁸³

A *Pesti Hírlap* N. G. jelű cikkírója még tovább megy. Mivel szerinte elsősorban a legszegényebbeknek van óvodára szükségük, a következőket javasolja:

„Hagyjuk el a’ nép-kisededóvásnál, annak inkább csak költséges, mint lényeges részeit; mineműek a’ játéki sokféle és tanítási költséges bútorzatok, nagyfizetésű óvók és óvónők stb. Egyszerűsítsük a’ kisededóvást lehetőké; jelesen legyenek annak nélkülözhetetlen kellékei: Egy téres szoba – ha és a’ hol lehet, a’ különben is létező iskolákkal egy föld alatt – egyszerű deszkaülésekkel ellátva... Egy jó erkölcsű értelmes éltés asszony, ki a’ kisededeket óvna, rendhez szoktatná, napestig a’ velök hozott eledekkel élelmézné, mellyek igen egyszerű kenyér, tej, vaj vagy gyümölcsfélékből állhatnának... A’ rendes iskolatanító pedig és neje az óvásnak különben is igen egyszerű tanában...oktatást venni ... kötelesek lennének, az illető helybeni lelkeszek gondos fölügyelése alatt.”Az óvoda fenntartását „a földbirtokosok önkéntes adakozása, közadó és a gyermekek szüleitől beszédett összegek segítségével” lehetne biztosítani.⁸⁴

E cikknek még egy figyelemre méltó mondatát idézzük:

„Ha hazánk az európai nemzetek sorába ... minél sebesebben emelkedni kíván, az óvodák terjesztését, mint a népnevelés magasztos, és nálunk annyira korszerűnek ismert, ’s a’jkon annyit pengetett eszméjének főtényezőjét, buzgón ajánlom nemzetem buzgó szeretetébe.”⁸⁵

A *Pesti Hírlap* írásainak általunk vizsgált következő nagy csoportját a nőkérdés-nőnevelés témáit érintő cikk- és híryanag alkotja.⁸⁶ A magyar nyelvű időszaki sajtó kezdettől fogva nagy fogékonyságot mutatott e kérdéskör problematikája iránt, amit a vonatkozó cikkek nagy számán túl azok az élénk sajtóviták is tanúsítanak, amelyek a nők hívatásáról és a művelődéshez való jogairól a 18. század vége óta

⁸² KOSSUTH Lajos: *Kisededóvás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 123.

⁸³ KACSKOVICS Lajos: *Mi kell az óvodához?* = *Pesti Hírlap* 1841. júl. 17. 57. sz. 477.

⁸⁴ N.G.: *Honérdekű jegyzetek. 1. rész: A nevelés és tanítás*. = *Pesti Hírlap* 1843. márc. 5. 227. sz. 150.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ A témakör főbb irodalma: KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei I-II*. Bp. 1927., *A magyar nőnevelés úttörői*. Összeáll., bev., jegyz.: OROSZ Lajos. Bp., 1962.; NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban 1777–1918*. Bp. 1969.; *A nő és hívatása. Szemelvények a magyar nőkérdés történetéből 1777–1865*. Szerk., bev.: FÁBRI Anna. Bp. 1999.

lezajlottak.⁸⁷ A *Pesti Hírlap* megindítása idején még nem fejeződött be az a vita, amely a Bajza, Toldy és Vörösmarty szerkesztette *Athenaeum* című folyóirat körül kibontakozott. A leánynevelési törekvések fő mozgatója Fáy András volt, akinek egyik tanulmánya⁸⁸ a „Szózat” költőjére is nagy hatással volt: a Fáy által felvetett gondolatokat érlelte halhatatlanná „A főúri hölgyhöz” című versével.

A nők művelődési jogaival, a magyar nyelvűséggel és a nőneveléssel kapcsolatos kérdések a fenti vita elcsitulását követően is a sajtó érdeklődésének homlokterében maradtak. Az 1840-es években a lapok szinte ontották a magyar nőnevelés kérdéseit érintő szépirodalmi alkotásokat, tanulmányokat, hírlapi cikkeket, amelyek a művelt, áldozatos, szívében és nyelvében magyar honleány, magyar asszony nemzeti ideál-típusát népszerűsítették. E törekvést a *Pesti Hírlap* mindenkori szerkesztői is pártolták, amint azt a lap számos nővel kapcsolatos megnyilatkozása tanúsítja. Ezek közül Szentkirályi Móric „Igazság” című vezércikkéből idézünk:

„A’ nő nem ismer szépet, mi bizonyos tekintetben nem szép; nem ismer igazat, mi bizonyos tekintetben nem igaz; nem ismer jogot, mely bizonyos tekintetben jogtalanság lenne; – és ezért ő van rendelve, e’ tisztán emberit, nevelés ’s gyöngéd anyai szeretet által gyermekei lelkébe ültetni; ő ringatja szívében az emberiség bölcsőjét: míg viszont a’ férfi emberi tisztább rendeltetésének tudatára ébredvén; általok a’ gyöngé csemetének utat tör az élet bozótjai között. Így neveli magát az emberiség...”⁸⁹

Témánk kapcsán a *Pesti Hírlap* további két vezércikkére szeretnénk felhívni a figyelmet. Az egyiket Kossuth, a másikat Teleki Blanka írta.

Kossuth szóban forgó cikkének előzményei a lap második lapszámáig nyúlnak vissza, amely egy eszme-futtatást közölt „Hölgy-germanomania” címmel. „Valami szebbet, zengzetesbet képzelni sem lehet, mint szép hölgy ajkáról magyar szó” – írja az ismeretlen szerző, aki őszintén csodálja, hogy főként úrhölgyeink nem beszélnek a nemzet nyelvét. „Mi tiszteljük a nőnemet, ... mi vérünket készek vagyunk honunk, leányaink boldogságáért ontani, de a’ felfuvalkodott korcs magyar émelegős divatmajmok, eme büroknak a’ magyar nőnem szép koszorújában, megvetés minden becstületes magyartól!”⁹⁰ E sorokra hivatkozva kér szót idős Zeyk Dániel, akinek a „Mi oka, hogy hölgyeink oly kevéssé magyarok” című, egyébként igénytelen írása február 17-én látott napvilágot a *Pesti Hírlap* Értekező rovatában.⁹¹ Ebben a lapszámában szerepel a győri olvasótársaság javára rendezett magyaros táncvigalomról szóló tudósítás is,⁹² amelyről Kossuth a „Hivatás” című ve-

⁸⁷ Erről l.: FEHÉR Katalin: *Reformkori sajtóvíták a nők művelődésének kérdéseiről.* = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 3. sz. 247–263.; FEHÉR Katalin: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 2. sz. 231–241.

⁸⁸ FÁY András: *Hazánk nőnevelésének, nőnevelési intézeti javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai.* = Athenaeum 1840. aug. 9., 26. II. 12–17. sz.

⁸⁹ SZENTKIRÁLYI Móric: *Igazság.* = Pesti Hírlap 1841. júl. 21. 58. sz. 485.

⁹⁰ Pesti Hírlap 1841. jan. 6. 2. sz. 11.

⁹¹ Pesti Hírlap 1841. febr. 17. 14. sz. 110.

⁹² Pesti Hírlap 1841. febr. 17. 14. sz. 108.

zércikkét indítja, mondván: Pesten is vannak üdvözlésre méltó táncmulatságok, amelyek „naponkint nemzetiebb és nemzetiebb színt öltenek.” 20–30 pár élén Károlyi György gróf felesége ropja a magyar táncot stb. Ezen örvendve Kossuth tovább elmélkedik:

„Igenis, a' magyar útban van, hogy Magyar legyen. És csak ez legyen, nagy lesz és dicső... Ez a' jövendő melyly mi reánk vár. Legyen béke, legyen áldozat, szép hivatás; hivatás: ércz betűkkel írni be neveket az évkönyvekbe, ragyogandókat ezreden át... Érezzék, mire hivatvák, kiknek a' születés vak története illy nevet adott – utal a fentebb említett Károlyné Zichy Karolinára. „Ha illy név tűnik fel e' nemzet előtt az életben: csak szólnia, csak tennie kell az irányban, melyet hazafiság jelel [!], s első szavánál egy nemzet figyelme vonul reá, egy nemzet bizalma fordul felé...” A népszerűség nagyhatalom, s a fényes történelmi nevet viselő hölgyek – írja Kossuth – „játszva többet tehetnek, mint küzdve mi; ők egy körtáncal a magyar táncot, egy dalocskával a magyar népdalt, egy beszélgetéssel a magyar nyelvet divattá tehetik. Divat hatalmasb, mint logica. Kérjük őket, tegyék, hogy magyarság nyelvben, szokásokban divat legyen.”⁹³

A korábban említett másik vezércikk évek múltán épp egy „fényes történelmi nevet viselő” grófnő, Teleki Blanka tolla nyomán keletkezett.⁹⁴ A „Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében” című felhívása 1845 december 9-én, vagyis Csengery Antal szerkesztősége idején jelent meg, méltó válaszul Vörösmarty „A főrangú hölgyhöz” címzett költői szózatára. Ez az iránycikk hasonló súlyú volt a maga területén, mint a kisdedovási vonatkozásában Kossuthé, amelyről már szóltunk.⁹⁵ Mint Blanka grófnő írja: „A főrend vezette tévútra honunkban a nőnevelést”, ezért „neki kell a zászlót a megtérésre kitűzni”. És ezt ő meg is teszi: egy évvel később nevelő intézetet nyit az idegen szellemben nevelkedett és magyarul nem, vagy alig tudó arisztokrata leányok hazafias nevelése céljából.⁹⁶ Fellépését számos lap melegen üdvözlí.⁹⁷

A *Pesti Hírlap* egy-egy hírt kommentálva is utalt a követendő nőideálokra. Ráday Gedeonné Teleki Borbála, a hétgyermekes anya haláláról Kossuth külön cikkben emlékezett meg. „Ideálja volt a magyar hölgynek, kihez ha Magyarhon hölgyei csak közeledve is hasonlót számítanának: nem kellene aggódnunk e nemzet jövendője felett” – írta.⁹⁸ Bohus-Szögyény Antóniára, „az épp oly lelkes és jótékony, mint jótéteményeiben csillámot nem vadászó szerény úrhölgyről” a világosi óvoda

⁹³ KOSSUTH Lajos: *Hivatás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 17. 14. sz. 105. (Kossuth eme vezércikke nem a női nemnek szóló üzenete okán lett híressé, hanem a „Velük és általuk, ha tetszik, nélkülük, sőt ellenük ha kell” mondat miatt, amelyet Széchenyi kifejezetten fenyegetésnek aposztrofált.)

⁹⁴ [TELEKI Blanka]: *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében*. = *Pesti Hírlap* 1845. dec. 9. 587. sz. 377.

⁹⁵ KOSSUTH Lajos: *Kisdedovási*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 123–124.

⁹⁶ L. a 94.sz. jegyzetét!

⁹⁷ A cikk sajtóvisszhangjáról I. HORNYÁK Mária: *Teleki Blanka és a sajtó*. = *Magyar Könyvszemle* (118.) 2002. 3. sz. 306–317.

⁹⁸ KOSSUTH Lajos: „*Hagyjátok enyhülni bánatunkat*”. = *Pesti Hírlap* 1841. jún. 2. 44. sz. 365.

megnyitása kapcsán történik említés.⁹⁹ Teleki-Mészáros Johanna halálhíre után ez áll: „Ki a kitünőleg magyar hölgyekben nemzetiségünk örangyalát tiszteli, fejet hajt emléke előtt.”¹⁰⁰ Röszlerné Böhm Ágnesről a *Honleányok könyve* kiadása kapcsán jegyzi meg, hogy „honleányi ügyszeretetét ezen, asszonyinknál eddigé ritka vállalkozói szellem eléggé tanúsítja.”¹⁰¹ Röszlerné nevével leánynevelő intézete kapcsán is találkozhatunk: ízléses keretbe foglalt hirdetését a lap több ismételtsben közölte.¹⁰²

Ezzel el is jutottunk a nőnevelő intézetek kérdésköréhez. Az 1840-es években a hazai leánynevelés terén változatlanul igen fontos szerep jutott a magánintézeteknek, tekintve, hogy a II. Ratio Educationis a leányok intézményes oktatását elemi fokon konzerválta, a nőnevelés országos rendezését és a nemzeti nevelőintézetek felállítását célzó törekvések pedig sorra meghíúsultak. A polgári fejlődés felgyorsulása nyomán jelentkező igényeket a meglévő magánneveldek már nem tudják kielégíteni, ezért országszerte újabb és újabb intézetek keletkeznek.

Hirdetéseiket és a nyilvános próbatételeikről szóló beszámolókat a *Pesti Divatlap*, *Életképek*, *Jelenkor* stb. mellett a *Pesti Hírlap* is előszeretettel közli, amelynek hirdetés-anyagában tizenöt pest-budai, nyolc vidéki (Máramarossziget, Szeged, Esztergom, Kassa 2, Besztercebánya, Rozsnyó, Tápiószéle), és két bécsi „nőnevelde”-ről találunk említést. Ez utóbbiak voltak: Karoline Derffel intézete¹⁰³ és a született magyar nyelvtanárt is alkalmazó Dreger Teréz bárónő háziasszonyképzője a császárváros währingi kerületében.¹⁰⁴ Érdekességként megemlíjtük Carolina Lafite hirdetését is, aki a forradalmi Pesten (1848 áprilisában) szándékozott francia leánytanító- és nevelő intézetet nyitni.¹⁰⁵ Vajda Amália pedig a szabadságharc forгатagában 1849 júniusában szánta rá magát, hogy „házas leányok, jó nevelőnők és jó női cselédek képzése” céljából a pesti Zöldfa utcában új nőneveldet alapítson; hirdetését június 19-én hozta a *Pesti Hírlap*.¹⁰⁶

A szóban forgó hirdetések sorai több kevesebb adatot tartalmaznak egy-egy intézet-tulajdonosról (származásáról, iskolázottságáról, a nevelői hivatásáról, a pályán eltöltött évei számáról stb.), az egyes intézetekről (nevelési elképzeléseikről, a tanítandó tárgyakról, az oktatás nyelvéről, a tanerőkről stb.) és a felvételi feltételekről. A legtöbb nőnevelde tulajdonosa közli, hogy intézete „felsőbb helyen jóváhagyott”, azaz „felsőbb helyen nyert engedelem” alapján működik (az alapításokat a helytartótanácsnak is jóvá kellett hagynia), annál is inkább, mivel engedély nélkül fennálló magánintézetek is voltak.

⁹⁹ Pesti Hírlap 1841. nov. 20. 93. sz. 785.

¹⁰⁰ Pesti Hírlap 1844. márc. 17. 335. sz. 185.

¹⁰¹ Pesti Hírlap 1847. febr. 28. 838. sz. 135.

¹⁰² Pesti Hírlap 1844. márc. 28. 338. sz. 216.

¹⁰³ Pesti Hírlap 1846. máj. 22. 679. sz. 350.

¹⁰⁴ Pesti Hírlap 1841. szept. 4. 71. sz. 603.

¹⁰⁵ Pesti Hírlap 1848. ápr. 23. 38. sz. 366.

¹⁰⁶ Pesti Hírlap 1849. jún. 19. 318. sz. 164.

Nőnevelékről azonban nemcsak a *Pesti Hírlap* utolsó oldalán, a hirdetések között, hanem a Fővárosi Ujdonságok rovatban is olvashatunk, például Seltenreich Károly „jóhírű leánynöveldejének” első próbatételéről¹⁰⁷. Ugyanitt történik említés Treuer Dániel izraelita nőnevelő intézetéről is, amelynek kapcsán a rovatot vezető Pákh Albert megjegyzi:

„Nagy szükségét érezzük egy hasonló keresztyén intézetnek Pesten, hol józan hazafiúi vezetés mellett képeztetnének leányaink ama legszentebb, legmagasztosabb 's legnagyobb fontosságú hivatásra: hogy legyenek nemcsak a' szív', de a' kor intéseire is lángra gerjedő anyák. Bár találkozni valaki, ki elég akarattal s képességgel bírva egy ily egészen nemzeti alapokra épített leánynövelő intézet igazgatásához, s ki a pesti hölgyvilág honleányi érzelmeinek kifejtésére kitűzné a' zászlót, hogy látná már egyszer megcáfolva szavait a' költő, ki méltó fájdmában felkiálta: Oh hon, szűtlen kebel' ércze van asszonyidon!”¹⁰⁸

A szatmári zárda nyilvános próbatétele viszont nem nyerte meg a lap 'G.' szígnójú tudósítójának tetszését, mivel annak egészén „idegen szellem ömlött el.” Egy éve nyílt meg az intézet, nevelőnői azonban azóta sem tanultak meg magyarul. A vidéki tanítványok viszont, akik beléptükkor egy szót sem beszéltek németül, most németül olvastak, verseltek.¹⁰⁹ A bírálatot a *Religio és Nevelés* című szaklap visszautasítja, mondván: „magyar nyelvben tökéletesen jártas tanítónők” vannak Szatmárban, növendékeik pedig „hetente kétszer magyar helyesírásban és olvasásban gyakoroltatnak”, s „a templomban is magyarul énekelnek”.¹¹⁰

Érdekes módon olyan cikkekre, amely kifejezetten a nevelőnők képzése ügyében íródott volna, nem találtunk a *Pesti Hírlapban*, jóllehet ez a téma a megyei vitákban és az országgyűlés termeiben akkoriban szinte állandóan terítéken volt. Arról viszont tudunk, hogy Brunszvik Teréz 1841 decemberében beszélt Koszuthtal, ő azonban azt is megtagadta, „hogy 4 sort közöljön Hírlapjában a nevelőnőiskoláról”.¹¹¹ Ezért felhívása utóbb a rivális *Világ* című lapban jelent meg.¹¹²

A *Pesti Hírlap* a külföld nevelésügyéről és pedagógusairól ritkán ejt szót. Kivételnek számít Friedrich Adolph Wilhelm Diesterweg (1790–1866), a berlini városi tanítóképző igazgatója, számos jeles könyv szerzője, akinél számos evangélikus honfitársunk tanult. „Diesterweg és Pestalozzi egyik magyar tisztelője” pl. 1845 szeptemberében, 25. pedagógusi jubileumán köszönti a berlini „Mestert”,

¹⁰⁷ SELTENREICH K.: *Első próbatétel...* = *Pesti Hírlap* 1847. máj. 20. 883. sz. 325.

¹⁰⁸ [PÁKH Albert]: *Treuer Dániel izraelita nőnevelő intézetéről.* = *Pesti Hírlap* 1845. okt. 23. 560. sz. 270.

¹⁰⁹ G.: *Közvizsgálat a' szatmári zárda-nőnevelő intézetben.* = *Pesti Hírlap* 1843. okt. 15. 291. sz. 706.

¹¹⁰ LINTZY János: *A' szatmári zárdai nőnevelő-intézet' ismertetése.* = *Religio és Nevelés* 1843. II. 333–334.

¹¹¹ „Magyarország, veled az Isten!”. *Brunszvik Teréz naplójeljegyzései 1848–1849.* S.a.r., bev., jegyz.: HORNYÁK Mária. Bp. 1999. 171.

¹¹² BRUNSZVIK Teréz: *Terv és felhívás egy magyar nevelőnőket képező nevelő intézet felállítására.* = *Világ* (4.) 1844. 33. sz. 253.

akinél a magyar- és erdélyországi diákok is siettek tiszteletüket tenni. Közülük „számtalanokat vezetett már be intézetének megtekintésébe”, ahol hospitálhat-tak.¹¹³ Hírt kapunk arról is, hogy Diesterweg és társai Németországban, szegény és árva gyermekek részére egy Pestalozzi-intézetet szeretnének felállítani, a nevelésügy svájci apostolának 100. születésnapját megünnepelendő. Magyarországra küldött felhívását, amelyben a néptanítókat a Pestalozzi-centenárium megünnepelésére buzdítja, a *Pesti Hírlap*ban Teichengraber teszi közzé.¹¹⁴ Ő tudósít arról is, hogy 1846. január 12-én Pestalozzi emlékünnepe lesz, amelyre kiadványt is köz-readnak Barabás metszetével.¹¹⁵

Az időszaki sajtó mint sajátos, de egyértelműen fontos neveléstörténeti forrás mára polgárjogot nyert a nemzetközi szakirodalomban. A hazai munkák közül elsősorban Fehér Katalin tanulmányait említjük, aki a sajtó és nevelés egymáshoz való viszonyát egy adott időszak,¹¹⁶ egy konkrét folyóirat¹¹⁷ és meghatározott nevelésügyi kérdések¹¹⁸ vonatkozásában is kutatta. Jelen munka történész szerzője a fenti kutatásokhoz kapcsolódva tekintette át és elemezte a *Pesti Hírlap* pedagógiai cikkeit, illetve nevelésügyi témákat is érintő írásait.

A választott lap nyolc- és fél évfolyamának 1387 számát áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy első igazi politikai hírlapunk, az 1840-es évek eme legnagyobb hatású sajtóorgánuma a nevelésügyi témák iránt mindvégig igen nagy affinitást mutatott. Vonatkozik ez a lap minden rovatára, amelyek soraiból a maguk sokszínűségében és elevenségében élénk tárulnak az 1840-es évek oktatáspolitikai küzdelmei és nevelésügyi törekvései. Segítségükkel – a kor magyar valóságának előterében – megismerhetjük a reformkor pedagógiai közgondolkodását, az újságolvasók köréből kikerülő laikus szerzők olykor sete-suta, máskor viszont nagyon is talpraesett és helytálló meglátásait, s egyáltalán: a kor magyarjainak pedagógia iránti érdeklődését. E kérdésekre a folyóiratok és egyéb szaklapok jóval ritkábban adnak választ.

Politikai hírlapról lévén szó, hasábjain tudományos igényű pedagógiai munkát nem találunk. Annál több olyan igényes publicisztikát, színes tárcát, érdekfeszítő

¹¹³ Pesti Hírlap 1845. szept. 28. 546. sz. 213.

¹¹⁴ TEICHENGRÄBER Lajos: *Pestalozzi. Egy szó honunk' nevelőihöz és a' nevelés' igaz barátaihoz.* = Pesti Hírlap 1845. máj. 15. 468. sz. 315.

¹¹⁵ TEICHENGRÄBER Lajos: *Pestalozzi' évszázados emlékünnepejének ügyében.* = Pesti Hírlap 1845. dec. 18. 592. sz. 397–398.

¹¹⁶ FEHÉR Katalin: *Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon.* Bp. 2001.; Uő.: A 18. század végi sajtó a nevelésről. = Magyar Könyvszemle (104.) 1988. 2–3. sz. 205–208.

¹¹⁷ FEHÉR Katalin: *A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 4. sz. 411–430.

¹¹⁸ FEHÉR Katalin: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 2. sz. 231–241.; Uő.: *Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről.* = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 3. sz. 247–263.

tudósítást, élet-szagú híryanagot. Ne veszítsük szem elől, hogy a *Pesti Hírlap* Kossuth Lajos pedagógiai publicisztikájának fő orgánuma, s azt sem, hogy a lap munkatársai között ott találjuk a két későbbi kultuszminisztert, Eötvös Józsefet és Trefort Ágostont is, hiszen az ő első pedagógiai szárnypróbálgatásaik szintén ehhez az újsághoz fűződnek.

A hírlapok nevelésügyi szerepével ugyanúgy, mint nevelő erejével is mindnyájan tisztában vannak. „Az időszaki sajtó szövétnek, mellynek néha gyűjtani kell, de mellynek rendes feladata az marad, hogy világitson”, és „a közvéleményt azon kérdések megoldására előkészítse, mellyeket veszély nélkül elhalszthatónak nem tartunk többé” – írja Eötvös, mégpedig az említett, 1846-ban közölt nevelésügyi vezércikk-sorozatának bevezetőjében.¹¹⁹ Kossuth pedig saját bevallása szerint egy régi adósság törlesztésén dolgozik, azaz a népnevelés „Hírlap általi előmozdításán”, mondván: „A ’szegény adózó nép’ atyáinak mondjuk magunkat”, nevelésére azonban „századokon át semmit sem tettünk.”¹²⁰ Kossuth eleve nevelési célzattal vette kezébe a *Pesti Hírlapot*, hogy rászoktassa kortársait az újságolvasásra, a közügyek iránti érdeklődésre, az együttgondolkodásra és véleménymondásra, az érdekegyesítés jegyében történő összefogásra. E téren elég csak vezércikkeire gondolnunk.

A *Pesti Hírlap* pedagógiai írásainak helyük van a reformkori magyar neveléstörténet összképében. Ebben még az újság lapjairól kiszűrt törmelékes mozaik-adatok is jelentőséghez juthatnak, hiszen ugyanúgy kiegészíthetők, árnyalhatják, sőt olykor helyesbíthetők korábbi ismereteinket, mint azok az írások, amelyek eddig elkerülték a neveléstörténészek figyelmét. A hirdetések forrás-értékét a nevelő intézetek vonatkozásában különösen fontosnak tartjuk. Erre Orosz Lajos kutatásai is felhívták a figyelmet, ő azonban klasszikusnak számító kötetében elsősorban a *Pesti Divatlap*, a *Világ*, a *Pesther Handlungszeitung* hirdetéseiire hivatkozik.¹²¹

Munkánkban szót ejtettünk A *Kelet népe*-vitáról, amelyhez a gyúanyagot a *Pesti Hírlap* vezércikkei szolgáltatták. Megemlékeztünk Eötvös nevelésügyi publicisztikájának korai darabjairól, végül két jellemző témakör – a kiseddóvás és a nőnevelés – anyagát ismertettük. A *Pesti Hírlapot* oktatáspolitikai szempontból Bényei Miklós kiválóan hasznosította.¹²² E jelentős sajtóorgánomot azonban más témák kutatóinak is figyelmébe ajánljuk, hiszen az például a különféle iskolák, egyesületek múltját, egy-egy város vagy megye oktatásügyét, 1848/1849 pedagógiai eseményeit és törekvéseit, az oktatáspolitikai és nevelésügyi jeles szereplőit stb. illetően is érdekes híreket és írásokat kínál.

¹¹⁹ EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy I. rész.* = *Pesti Hírlap* 1846. máj. 12. 673. sz. 323.

¹²⁰ KOSSUTH Lajos: *Bot for ever.* = *Pesti Hírlap* 1841. jún. 15. 39. sz. 321–322.

¹²¹ OROSZ Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői.* Bp. 1962.

¹²² BÉNYEI Miklós: *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon.* Debrecen, 1994.; Uő: *Reformkori országgyűlések az óvodáról.* = *Óvodai Nevelés* (39.) 1986. 7–8. sz. 243–245.

MÁRIA HORNYÁK

Le journal Pesti Hírlap (Journal de Pest) et l'éducation

Le journal '*Pesti Hírlap*', fondé en 1841, et paru sous l'égide de Lajos Kossuth, s'est inscrit dans l'histoire de la presse hongroise, comme le premier véritable journal politique. Cet organe de grande influence de l'Ere des Réformes a montré également un intérêt spécial aux sujets pédagogiques. De toutes ses rubriques, nous pouvons connaître les luttes et les aspirations pédagogiques des années 1840, dans leurs multiplicité et vivacité. A leur aide – au premier plan de la réalité hongroise de l'époque – on peut voir l'opinion publique pédagogique des Réformes, les idées parfois maladroites, à d'autres moments par contre tout à fait justes et correctes des auteurs inexpérimentés venus parmi les lecteurs du journal, et en général l'intérêt des contemporains aux sujets pédagogiques.

S'agissant d'un journal politique, on n'y trouve pas d'articles pédagogiques à exigence scientifique, d'autant plus d'articles quotidiens, de feuilletons, de reportages, de compte-rendus. Il ne faut pas oublier que le journal est l'organe principal de Lajos Kossuth, cette fois publiciste pédagogique, autant que les premières tentatives pédagogiques de deux ministres de culture et d'éducation ultérieures, József Eötvös et Ágoston Trefort ont vu le jour dans les colonnes de *Pesti Hírlap*.

Notre étude fait connaître quatre articles pédagogiques de Kossuth, publiés en février – avril 1841, et la poursuite des problèmes y présentés, au cours d'une discussion de grande importance nationale, que le comte Széchenyi avait fait éclaté par son ouvrage de débat intitulé '*A Kelet népe*' (Peuple de l'Est). Dans le débat avait participé également Eötvös; nous faisons connaître ses idées concernant l'éducation publique d'après la série d'articles publiés au cours de l'année 1846. Pour finir, nous présentons parmi les articles pédagogiques, la matière de deux sujets poursuivis d'intérêt inlassable par le public, notamment le sujet des soins des petits enfants et celui de l'éducation des femmes, et du féminisme.

Les articles pédagogiques de '*Pesti Hírlap*' ont leurs places dans l'image générale de l'histoire de l'éducation de l'Ere des Réformes. Même les données fragmentaires, filtrées des pages du journal peuvent y avoir leur importance, aussi bien que les articles jusqu'ici restés hors de l'attention des historiens de pédagogie.

BALÁZS NEMES

Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. II.*

Bestandsentwicklung der Handschriftensammlung

Anhand der gedruckten und handgeschriebenen Kataloge lässt sich die Bestandsentwicklung der Handschriftensammlung in drei unterschiedlichen Zeitpunkten nachzeichnen. Die von Fejér, Mednyánszky und Pertz erstellten Verzeichnisse erlauben mit ihren Handschriftennennungen einen Blick in den Stand, den die Sammlung bis 1821 erreicht hat. Den von Jankovich selbst angelegten Katalogwerken sind zahlreiche Handschriften zu entnehmen, die um 1830 mit Sicherheit zum Bestand der Sammlung gehört haben. Die große Zahl der unter den Späteinträgen des Fol. Lat. 37 befindlichen Kodizes kann entweder damit erklärt werden, dass manche dieser Handschriften im Rahmen der von Jankovich geleisteten Katalogisierungen übergangen wurden oder sie dokumentieren eine Bestandsentwicklung, die in dem Zeitraum zwischen der Erstellung der genannten Kataloge und dem Verkauf der Sammlung an das Nationalmuseum stattgefunden hat. Dass es zu solchen Neuerwerbungen kam, werde ich an einer konkreten Gruppe von Handschriften veranschaulichen.

Die ältesten Verzeichnisse berichten uns davon, dass die Gesamtzahl der deutschen Handschriften über 200 sei: davon etwa 50 auf Pergament geschrieben.³⁵ Diese Angaben machen eine Erklärung erforderlich.³⁶ Angesichts der Tatsache, dass es anhand der Angaben von gedruckten oder handgeschriebenen Katalogen insgesamt 57 (!) mittelalterliche deutsche Handschriften im Besitz von Jankovich nachgewiesen werden konnten³⁷ – von denen nur 15 auf Pergament geschrie-

* A tanulmány I. részét l.: Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 4. sz. 387–410.

³⁵ Zu der *bibliotheca librorum Germanico idiomatae* s. FEJÉR [1817] 9–10 bzw. MEDNYÁNSZKY [1821] 334–335.

³⁶ BERLÁSZ [1973] 129 Anm. 84 und [1985] 70 Anm. 84 verweist angesichts dieser Zahl auf die bei VIZKELETY (s. Anm. 5) beschriebenen Jankovich-Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek. Damit wird der Eindruck erweckt, als ob alle mittelalterlichen deutschen Handschriften der Jankovich-Sammlung bereits 1817 vollzählig vorhanden gewesen wären!

³⁷ VIZKELETY [1969] 11 konnte es im Fall des Cod. Germ. 26, der mit weiteren vier Handschriften (Cod. Germ. 66, Cod. Lat. 210, 211, 267) aus dem 1820 säkularisierten Augustinereremiten-Kloster Lockehaus kommt, nicht feststellen, ob es sich überhaupt um eine Jankovich-Handschrift handelt. Da keine von diesen Handschriften in einem der von mir untersuchten Katalogen verzeichnet wird,

ben wurden! –, durfte der Begriff „Handschrift“ im 19. Jahrhundert sehr weit gefasst worden sein: man hat nämlich keinen Unterschied zwischen mittelalterlichen und neuzeitlichen Handschriften, Originalurkunden und deren Abschrift gemacht.³⁸ Selbst wenn man von der keineswegs begründeten Annahme ausgeht, bereits 1817 seien alle 15 mittelalterlichen deutschsprachigen Pergamentkodizes vollzählig vorhanden gewesen, und zu dieser Zahl die auf Pergament geschriebenen deutschsprachigen Handschriften der Neuzeit dazurechnet³⁹, selbst dann kommt man nicht auf die etwa 50 Pergamenthandschriften, von denen bei Fejér und Mednyánszky die Rede ist. Dieser Tatbestand spricht m.E. dafür, dass zu den etwa 50 Pergamenthandschriften des Jahres 1817 aller Wahrscheinlichkeit nach auch die auf Pergament geschriebenen Urkunden mitzurechnen sind. Die unspezifizierten und summarischen Angaben dieser frühen Kataloge müssen demzufolge sehr vorsichtig gehandhabt werden.⁴⁰ Da die in diesen Verzeichnissen auftauchenden Zahlen über das faktische Vorhandensein von Handschriften nichts verraten, werden im Folgenden nur jene Angaben berücksichtigt, die konkrete Handschriften nennen.

Fejér und Mednyánszky zählen einige mittelalterliche deutsche Handschriften auf, die Jankovich seit dem Anfang seiner Sammeltätigkeit (hier: seit 1786) erworben hat. Zwar wird der Inhalt dieser Kodizes nur stichwortartig angegeben, sie lassen sich trotzdem identifizieren. Es wird in den beiden Bekanntmachungen ein Schwabenspiegel des 12. – eigentlich des 14. – Jahrhunderts (Cod. Germ. 9*)⁴¹,

darf man davon ausgehen, dass sie nicht mit den Sammlungen von Jankovich in die Nationalbibliothek gekommen sind.

³⁸ Eine sehr oberflächliche Beschreibung des Bibliotheksbestandes aus dem Jahre 1826 zählt beispielsweise zu der Klasse von „Handschriften“ außer Originalurkunden und ihren autorisierten Kopien, mittelalterliche Kodizes und neuzeitliche Handschriften (s. Anm. 22). Ähnlichen Inhalts sind auch die von Jankovich angelegten Handschriftenkataloge Quart. Lat. 2683 und Fol. Lat. 38 (s. Anm. 4)

³⁹ Im HÄNEL'schen Verzeichnis – das den Stand von um 1830 wiedergibt! – sind unter den Handschriften des 16. Jahrhunderts nur drei genannt (darunter HÄNEL 625/8 = Duod. Germ 28 = Cgm 6255), deren Beschreibstoff Pergament ist.

⁴⁰ Man muss ja auch damit rechnen, dass die Gelehrten des 19. Jahrhunderts Handschriften, die von den Verfassern heutiger Beschreibungskataloge als neuzeitlich eingestuft werden, für mittelalterlich gehalten haben: z.B. Quart. Lat. 741 (XVII.) = HÄNEL 609/1 (XV.), Quart. Lat. 997 (XVI.) = HÄNEL 604/7 (XV.), Quart. Lat. 1025 (XVI.) = HÄNEL 609/7 (XV.), Cod. Lat. 152 (XVI.) = HÄNEL 604/8 (XV.), Cod. Lat. 181 (XVI.) = HÄNEL 608/6 (XV.) oder Cod. Lat. 188 (XVI.) = HÄNEL 599/7 (XIV.)

⁴¹ BERLÁSZ [1973] 129 Anm. 85 und [1985] 70 Anm. 85 hat diese Handschrift irrtümlich mit Cod. Germ. 30 identifiziert (zur Frage der Datierung vgl. auch CSONTOSI [1889] 287/209!). Eine inhaltliche Beschreibung dieser, heute in dem Bayerischen Hauptstaatsarchiv aufbewahrten Handschrift findet man bei HOMEYER, Gustav: *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften*. Weimar, Verlag Hermann Böhlau Nachf. 1931/1934, Nr. 530.

ein Sachsenspiegel des 14. Jahrhunderts (Cod. Germ. 43)⁴², das Privilegienbuch der Stadt Wien (Cod. Germ. 27), Chroniken von Österreich (Cod. Germ. 17)⁴³ und anderen deutschen Ländern (Cod. Germ. 51*)⁴⁴, reich illuminierte Gebetbücher⁴⁵, eine Sammlung von Minneliedern⁴⁶ und eine Paracelsus zugeschriebene Handschrift (Cod. Germ. 36) genannt. Darüber hinaus erwähnt Mednyánszky eine Handschrift des „Milten Kenig Sand Oswolt“ (Cod. Germ. 31).⁴⁷ Berücksichtigt man die von Pertz im Vergleich zu Fejér und Mednyánszky zusätzlich angeführten (Cod. Germ. 3*, 4*, 19*, 34*, 45*, 47* und 57) und in Auktionen unterschiedlicher Privatsammlungen erworbenen Handschriften (Cod. Germ. 1*, 25, 33, 42*)⁴⁸,

⁴² Zwar spricht PERTZ [1831] 159 Nr. 64 von einem Schwabenspiegel, aller Wahrscheinlichkeit nach handelt es sich jedoch hier um den bei FEJÉR genannten Sachsenspiegel, vgl. zu der Handschrift: HOMEYER [1931/1934] Nr. 221.

⁴³ BERLÁSZ [1973] 129 Anm. 85 und [1985] 70 Anm. 85 hat diese Handschrift irrtümlich mit Cod. Germ. 26 identifiziert (zur Frage der Identifizierung vgl. auch die von Jankovich selbst eingetragene Inhaltsangabe im Kodex selbst!)

⁴⁴ BERLÁSZ ebd. hat diese Handschrift, die auch von PERTZ [1831] 149 Nr. 30 genannt wird, irrtümlich mit Cod. Germ. 12* identifiziert.

⁴⁵ Hier ist de facto an alle uns bekannte Gebetbücher der Jankovich-Sammlung zu denken. Da einige dieser Gebetbücher auch von HÄNEL erwähnt werden, handelt es sich möglicherweise um folgende Handschriften: Cod. Germ. 20, 21, 22 und mit Sicherheit Cod. Germ. 33 (Reisach). Es ist weiterhin zu berücksichtigen, dass die niederländischen Kodizes zu den Germanica gezählt wurden, demzufolge dürften auch die Cod. Holl. 2*, 3* und 7* (?) in Frage kommen.

⁴⁶ Es handelt sich eher um eine Handschrift mit Meisterliedern, die 1895 samt anderen Handschriften ähnlichen Inhalts dem Bayerischen Reichsarchiv abgegeben wurde, s. GRAGGER, Robert: *Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Berlin–Leipzig, 1921. /Ungarische Bibliothek 2/1, S. 7. Außer drei Handschriften mit „Nürnberger Gedichten“ (Oct. Germ. 28–30) erwähnt CSONTOSI [1889] 263 eine Quarthandschrift des 16. Jahrhunderts (Cod. Germ. 327), die „Nürnberger Meisterlieder“ überliefert haben soll. Unter derselben Signatur führt BORSA [1964] 34 eine Handschrift „Nürnberger Minnesänger“ an, die er jedoch auf das 14. Jahrhundert datiert. Darüber hinaus nennt BORSA a.a.O. 42 eine weitere abgelieferte Handschrift (Quart. Germ. 327), die ihm zufolge dem 16. Jahrhundert zugehört und Minnelieder des Hans Folz enthalten haben soll. Ich nehme an, dass es trotz Divergenzen, was Inhalt und Datierungen betrifft, um dieselbe Meisterliederhandschrift Nürnberger Meistersänger des 16. Jahrhunderts geht, vgl. dazu auch HARTMANN [1894] 2. In München werden heute nur vier Meisterliederhandschriften (Cgm 6249–6252) aufbewahrt. Von einer Minneliederhandschrift des 14. Jahrhunderts hat mir Frau SCHNEIDER nichts mitgeteilt.

⁴⁷ Diesen Kodex erwarb Jankovich während einer Fahrt in die ungarische Zips, um 1793 herum, s. dazu VIZKELETY, András: *Az OSzK 31. számú német kódexe* (Über den deutschen Kodex Nr. 31 der Széchényi-Nationalbibliothek). = *Magyar Könyvszemle* (74.) 1958. S. 158–160; DERS.: *Der Budapester Oswald*. = *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (86.) 1964., S. 107–188, bes. S. 108–109 bzw. DERS. [1969] 9–10.

⁴⁸ Im Fall des Cod. Germ. 58* hat VIZKELETY [1969] 137 offen gelassen, ob es sich hier 1) um eine Handschrift aus der Ebneriana handelt, die 2) mit der Jankovich-Sammlung in die Nationalbibliothek kam. Zwar kann als gesichert angesehen werden, dass diese Handschrift einst der ersten Sammlung von Jankovich zugehörte, es bleibt aber weiterhin unklar, ob sie von Jankovich tatsächlich

so können bis 1821 mindestens 18 deutsche Kodizes (6 Pergamenthandschriften) mit Sicherheit im Besitz von Jankovich nachgewiesen werden. Dazu kommt noch eine näher nicht bestimmbare Zahl von illuminierten Gebetbüchern.

Von den mittelalterlichen griechischen Handschriften ist uns eine einzige bekannt (Quart. Graec. 2), die um 1821 nachweislich zum Bestand der Sammlung gehörte.⁴⁹ Ob es sich unter den 30 Handschriften der *bibliotheca auctorum classicorum tam Graecorum tam Latinorum* – der über die Handschriften hinaus frühe Druckwerke und Bücher (*editio princeps* und *Rara*-Ausgaben klassischer Texte) gehörten⁵⁰ – auch griechische befanden, kann nicht festgestellt werden.

Zwar gab es vor 1821 noch keine separate Abteilung für orientalische Handschriften, mit einer in der Auktion der Reisach-Sammlung erworbenen mittelalterlichen hebräischen Handschrift (Quart. Hebr. 4) lässt sich Jankovich' Sammelinteresse auch für dieses Sammelgebiet früh belegen.

Wertet man die Angaben der frühesten Kataloge aus, die das Vorhandensein von mittelalterlichen lateinischen Handschriften im Bestand von um 1821 bezeugen, lässt sich feststellen: abgesehen von zwei Kodizes (Cod. Lat. 6 und 22) findet man bei Fejér fast ausschließlich nur jene Handschriften genannt, die einen Bezug zu der ungarischen Geistesgeschichte haben: Cod. Lat. 87, 92, 96, 100, 136, 160, 260, 301*, 325, 524.⁵¹ Diese Handschriften wurden später in die *Hungarica*-Kataloge der Jankovich-Sammlung aufgenommen. Mednyánszky's Angaben gehen über die Handschriftennennungen von Fejér nicht hinaus. Da Pertz von ganz anderen Interessen geleitet war als seine ungarischen Kollegen, stellt er uns wieder zahlreiche neue Handschriften vor, die in den vorherigen Verzeichnissen unerwähnt geblieben sind: Cod. Lat. 55, 70, 115, 116, 153, 177, 224, 248, 292. Zu diesen Handschriften kommen noch weitere mittelalterliche Kodizes hinzu, die Jankovich vor 1821, größtenteils in den Versteigerungen der Reisach- und Spohn-Theke erworben hat: Cod. Lat. 3, 8, 30, 41, 46, 51, 142, 146, 167, 175, 180, 225, 235, 255, 258, 263, 285, 286, 290. Die Zahl der im

aus der Sammlung Ebner-Eschenbach erworben wurde: aus letztgenanntem Grund bleibt Cod. Germ. 58* hier unberücksichtigt.

⁴⁹ Jankovich hat dieses illuminierte Evangelienbuch des 12. Jahrhunderts samt Luthers Testament und Briefen in der Versteigerung der Carpzw'schen Sammlung in Helmstedt 1804 erworben, vgl. dazu die Tagebucheinträge des István Horvát aus dem Jahre 1806 (diese Aufzeichnungen gewähren uns den überhaupt ersten Einblick in die Sammlung des Jankovich), In: TEMESI, Alfréd – SZENDER, Józsefné (Hgg.): *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója (1805–1809)*. Bp., Tankönyvkiadó, 1967. S. 296–299, 301, 303–304, 356–364.

⁵⁰ Vgl. FEJÉR [1817] 5–6.

⁵¹ Es wird hier weiterhin der Psalter des Stuhlweißenburger Großpropsten, Paul Szegedi erwähnt: ich konnte ihn nicht identifizieren. Den Cod. Lat. 524 findet man bei BARTONIEK nicht beschrieben, denn er wurde lange Zeit für eine neuzeitliche Handschriften (ehemalige Signatur: Oct. Lat. 232) gehalten: erst kurz nach 1958 hat man diesen Kodex unter die mittelalterliche Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek aufgenommen.

Jahre 1821 tatsächlich nachweisbaren mittelalterlichen lateinischen Handschriften beträgt demzufolge 40 Stück.⁵²

Der nächste Zeitpunkt, als sich die Entwicklung der mittelalterlichen Handschriftensammlung erfassen lässt, ist um das Jahr 1830 herum anzugeben. Auskunft über die Bereicherung des Bestandes liefern uns diesmal nicht gedruckte, sondern handschriftliche Einträge der von Jankovich selbst erstellten Kataloge. Man kann zwar nicht davon ausgehen, dass der ganze Bestand der Handschriftensammlung durch diese handgeschriebenen Kataloge bis auf das letzte Stück erfasst wurde, doch sind in diesen Katalogen meines Erachtens Handschriften verzeichnet, die um das Jahr 1830 herum mit Sicherheit im Besitz von Jankovich waren.

Alle deutschen Kodizes, die im Bestand von 1821 bereits nachgewiesen werden konnten, findet man entweder in dem dem Hänel'schen Verzeichnis äquivalenten Urkorpus des Fol. Lat. 37 oder in einem der Hungarica-Kataloge ausführlich beschrieben. Darüber hinaus sind in diesen von Jankovich selbst erstellten Katalogen weitere 22 deutsche Handschriften enthalten: Cod. Germ. 2, 5, 7* oder 8*, 11, 12*, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 28*, 37*, 39*, 41, 44*, 48, 49*, 56, 63, 65, 67.⁵³ Ein Teil von ihnen ist aller Wahrscheinlichkeit nach – wir wissen ja nicht genau, wie viele außer den oben genannten Manuskripten noch bis 1821 angehäuft wurden – zwischen 1821–1830 in den Besitz von Jankovich gekommen. Zu dieser Gruppe von Handschriften gehört mit Sicherheit der in der Versteigerung der Derschau-Sammlung in Nürnberg 1825 erworbene Cod. Germ. 12* bzw. zwei weitere daselbst gekaufte Kodizes, der Cod. Germ. 29* und 32*, die jedoch in keinem der hier untersuchten Kataloge verzeichnet werden.⁵⁴

Alle fünf niederländischen Handschriften (Cod. Holl. 1*, 2*, 3*, 4* und 7* ?), die sich die Nationalbibliothek durch die erste Sammlung des Jankovich erwarb, sind um 1830 vollzählig vorhanden. Die zweite mittelalterliche griechische Handschrift der Jankovich-Sammlung (Fol. Graec. 4) findet man erst jetzt erwähnt.⁵⁵ Dasselbe trifft auch auf den größten Teil mittelalterlicher hebräischer Handschriften (Fol. Hebr. 1, 4, 5, 6) zu, die anlässlich der kurz vor 1830 durchgeführten Katalogisierungen zum Vorschein treten.⁵⁶ Wie bereits oben angedeutet, hat es vor 1821 noch keine separate orientalische Sammlung gegeben. Die Existenz einer solchen Abteilung, zu der auch auf Pergament geschriebene, u.a. hebräische Hand-

⁵² Der Psalter des Paul Szegedi (s. Anm. 51) wurde nicht mitgezählt.

⁵³ Im Fasz. Nr. II des Quart. Lat. 3872 ist von einer einzigen Rationale-Handschrift die Rede: anhand der Beschreibung lässt sich jedoch nicht feststellen, ob es sich um Cod. Germ. 7* oder 8* handelt.

⁵⁴ Zu der Beschreibung dieser Handschriften s. WOLF [1997] 37ff, 55ff.

⁵⁵ Eine weitere, von Jankovich für mittelalterlich gehaltene griechische Handschrift (Heroica des Philostrat) ist bei HÄNEL 610/7 (Fol. Lat. 37: 6r und Quart. Lat. 3872: 28v) verzeichnet, im KUBINYI's Beschreibungskatalog griechischer Handschriften konnte ich dieses Manuskript jedoch nicht finden.

⁵⁶ Die einst der Jankovich-Sammlung zugehörige Handschrift Quart. Hebr. 3, war in keinem der Kataloge zu finden.

schriften gehörten, ist erstmalig durch eine Bekanntmachung aus dem Jahre 1826 zu belegen.⁵⁷ Da der Beschreibstoff aller mittelalterlichen Handschriften, die vom Urkorpus erfasst wurden, Pergament ist, und weil die erwähnte Bekanntmachung auf ein 1825 von Jankovich selbst zusammengestelltes Verzeichnis zurückzuführen ist⁵⁸, scheinen die hebräischen Handschriften vor 1825 in den Besitz von Jankovich gelangt zu sein.

Würde man Bartonieks Beschreibungskatalog über den Anteil lateinischer Kodizes in der ersten Handschriftensammlung befragen, käme man auf eine Zahl von 182 Handschriften.⁵⁹ Auch Berlász hat sich mit dem Umfang dieser Sammlung befasst und spricht von 197 Handschriften.⁶⁰ Anhand der untersuchten Kataloge konnten insgesamt 209 mittelalterliche lateinische Handschriften ermittelt werden, die Jankovich in den ersten 40 Jahren seiner Sammeltätigkeit erworben und anschließend dem Nationalmuseum verkauft hat. Von all diesen Handschriften sind um 1830 insgesamt 136 nachweisbar: der überwiegende Teil der in früheren Bekanntmachungen vorgestellten Handschriften wurde in der Zwischenzeit entweder in den Urkorpus des Fol. Lat. 37 aufgenommen oder man findet sie in einem der Hungarica-Kataloge beschrieben (Ausnahme: Cod. Lat. 224). Dasselbe trifft auch auf die Handschriften der Reisach- und Spohn-Sammlung zu (Ausnahme: Cod. Lat. 286). Über diese Handschriften hinaus sind in den handgeschriebenen Katalogen noch 98 Handschriften enthalten: Cod. Lat. 2, 5, 16, 28*, 32, 33, 36, 42, 44, 45, 49, 53, 58, 59, 60*, 61, 65, 69, 71, 73, 75, 79, 80, 84, 85, 86, 88, 90, 98, 103, 104, 107, 108, 109*, 110, 114, 117, 118, 119, 122, 124, 129*, 130, 131*, 133, 137, 138, 141, 143*, 145, 149, 154, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 176, 179*, 182, 183, 186, 188*, 189, 190, 191, 195, 198, 199*, 207, 212, 217, 221, 228, 231, 233*, 236, 239, 240*, 245, 246, 249, 256, 257, 262, 269*, 273,

⁵⁷ Dazu Anm. 22, a.a.O. 41.

⁵⁸ Zu diesem Verzeichnis s. BERLÁSZ [1973] 140, Anm. 135 bzw. S. 144–146 und [1985] 72 Anm. 135 bzw. S. 51–53.

⁵⁹ Die von dem Nationalmuseum erst 1852 angekauften Handschriften der zweiten Jankovich-Sammlung und zwei Fragmente (Cod. Lat. 441, 442) wurden nicht mitgezählt. Hätte BARTONIEK die von HOFFMANN, Edith: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratjai* (Die illuminierten Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek). Bp. 1920. /A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 1./ anhand des HÄNEL'schen Verzeichnisses ermittelten Jankovich-Handschriften (z.B. Cod. Lat. 28*, 109*, 309*) auch mitberücksichtigt, wäre sie auf eine noch größere Zahl von Handschriften gekommen.

⁶⁰ BERLÁSZ [1973] 142 Anm. 141 und [1985] 72 Anm. 141. Versehentlich werden auch Cod. Lat. 15 (gehörte zu der zweiten Sammlung) und Cod. Lat. 165 (kam 1835 mit der Illésházy-Sammlung in das Nationalmuseum) angeführt. BERLÁSZ erwähnt dagegen drei solche Handschriften nicht, die laut BARTONIEK Jankovich zugehört haben (Cod. Lat. 6, 27, 167). Es werden weiterhin 15 solche Codices verzeichnet, denen BARTONIEK keinen Possessor zuweisen konnte: im Fall von 9 Handschriften konnte ich ihre Zugehörigkeit zu einer der Jankovich-Sammlungen bestätigen (Cod. Lat. 112*, 139*, 233*, 275*, 276*, 282*, 283*, 301*, 309*), bei den restlichen 6 Manuskripten jedoch nicht: Cod. Lat. 57, 105, 251, 253, 328, 339 (mehr dazu unten).

274, 275*, 278, 282*, 287 (?), 288*, 289, 309*, 314.⁶¹ Unter diesen lateinischen Kodizes befinden sich mit Sicherheit auch solche, die bereits vor 1821 vorhanden waren und von Fejér nur summarisch genannt wurden. Einige Beispiele sollen genügen⁶²: im Zusammenhang der *bibliotheca auctorum classicorum tam Graecorum tam Latinorum* ist von 30, näher nicht beschriebenen Pergamentkodizes die Rede. In der kirchengeschichtlichen Abteilung – hier wird Quart. Graec. 2 genannt! – dürfen wir weitere mittelalterliche Handschriften annehmen. Die *bibliotheca historica omnium gentium* sollte laut Fejér 500 Manuskripte gezählt haben, von denen die auf Pergament geschriebenen (Urkunden auch?) etwa 100 ausmachten.

Zu den Erwerbungen, die 1821–1830 stattgefunden haben durften, gehört mit großer Wahrscheinlichkeit ein Corvina-Kodex, der Cod. Lat. 249, den Jankovich durch die Vermittlung einer Person namens Aszalay aus der Illésházy-Sammlung erhalten hat.⁶³ Wäre diese Handschrift – die das 19. Jahrhundert für eine der ehrwürdigsten Denkmäler ungarischer Kulturgeschichte gehalten hat – bereits 1817 vorhanden, wäre sie sicherlich nicht unerwähnt geblieben.⁶⁴

Es gibt eine Reihe von deutschen und lateinischen Handschriften, die in Fol. Lat. 37 erst nachträglich verzeichnet wurden: Cod. Germ. 6, 10, 13 (?), 14, 23, 24, 38, 40, [50]*, 58*, 64 bzw. Cod. Lat. 1, 10, 12, 18, 19, 21, 23, 24, 27, 31, 34, 35, 39, 47*, 54, 56, 62, 63, 74, 76, 77, 81, 82, 97, 99, 101, 102, 106, 111, 120, 123, 127*, 134, 135, 140, 155, 156*, 157, 158, 162, 173, 174*, 193, 201, 213, 229, 230, 237, 242, 247, 254*, 261, 264, 272, 283*, 284, 335*, 519.⁶⁵ Da diese Kodizes weder im Urkorpus des Fol. Lat. 37 noch in anderen Katalogen zu finden sind, stellt sich die Frage, ob sie von Jankovich absichtlich herausgelassen, nicht mehr verzeichnet oder versehentlich übergangen wurden. Dass diese Möglichkeiten in Erwägung gezogen werden müssen, bezeugen mehrere Hand-

⁶¹ Von HÄNEL 602/4 (Fol. Lat. 37: 83v, Quart. Lat. 3872: 18r) wird eine weitere Handschrift mit Werken des Aquinaten genannt, die ich nicht identifizieren konnte.

⁶² Vgl. dazu FEJÉR [1817] 5–6 bzw. 7–8.

⁶³ Vgl. dazu Horvát István 1843-ik évi emlékirata a Nemzeti Múzeum könyvtáráról (Die Gedenkschrift von István Horvát über den Stand der Bibliothek des Nationalmuseums im Jahre 1843). abgedruckt = Magyar Könyvszemle (12.) 1887., S. 224–238, hier: S. 237–238 bzw. BERLÁSZ [1981] 318, Anm. 164.

⁶⁴ Als terminus post quem hat BERLÁSZ, Jenő: *Über die Vorbesitzer des Ransanus-Kodex.* = Magyar Könyvszemle (85.) 1969., S. 97–107, hier: S. 101 (im Folgenden BERLÁSZ [1969a]) das Jahr 1806, als terminus ante quem 1832 angenommen, s. dazu auch DERS.: *Az Illésházy-könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből* (Die Illésházy-Bibliothek. Beitrag zur Bestandsgeschichte der Széchényi-Nationalbibliothek). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* 1967, Bp. 1969, S. 57–97, bes. S. 80–82 (im Folgenden BERLÁSZ [1969b]). In seinem Buch zu der Geschichte der Ungarischen Nationalbibliothek führt BERLÁSZ [1981] 248 den Cod. Lat. 249 irrtümlich unter den von FEJÉR verzeichneten Handschriften an!

⁶⁵ Eine Rationale-Handschrift (Cod. Germ. 7* oder 8*, s. Anm. 53) taucht zwar unter den Spätenträgen des Fol. Lat. 37 auf, wurde hier jedoch nicht berücksichtigt, da sie im Fasz. Nr. II des Quart. Lat. 3872 bereits verzeichnet wurde.

schriften: außer dem von Pertz genannten, bereits vor 1821 vorhandenen Cod. Lat. 224 und dem 1819 auf der Auktion der Spohn-Theke erworbenen Cod. Lat. 286 sind die beiden ehemaligen Derschau-Kodizes, Cod. Germ. 29* und 32* Beispiele dafür, dass sich die Katalogisierungsarbeit von Jankovich doch nicht auf alle Handschriften seiner Sammlung erstreckt hatte. Andererseits ist es auch nicht auszuschließen, dass es nach der Erstellung dieser handgeschriebenen Kataloge zu Neuerwerbungen kam: die Katalogisierung dieser Handschriften scheint Jankovich nicht mehr selbst vorgenommen zu haben, sondern sie wurde der Inventarisierungskommission überlassen. Welche Handschriften den Neuerwerbungen zuzurechnen sind, wird sich bei einzelnen Kodizes sicherlich schwer erweisen. In einer viel glücklicheren Situation sind wir im Fall jener Handschriften, die Jankovich von einem unbekanntem Antiquar oder Buchhändler erworben hat: Cod. Germ. 10, 38, 40 bzw. Cod. Lat. 18, 27, 39, 63, 111, 134, 157, 158, 265 (?) und 519.⁶⁶ Keine von diesen Handschriften findet man weder im Urkorpus des Fol. Lat. 37 noch in den ihm vorangehenden gedruckten oder handgeschriebenen Katalogen verzeichnet. Man kann sich zwar an der Vollständigkeit der Jankovich'schen Kataloge zweifeln, es darf aber wohl kein Zufall sein, dass eine Gruppe von siebzehn, möglicherweise im Block erworbenen Handschriften in keinem der sonstigen gedruckten oder geschriebenen Kataloge zu finden ist. Verzeichnet sind diese Kodizes allein unter den Späteinträgen des Fol. Lat. 37. Sie scheinen mir in den Besitz von Jankovich erst nach den von ihm unternommenen Katalogisierungen gekommen zu sein⁶⁷: beschrieben wurden sie dann im Rahmen der Inventarisierungsarbeiten von 1837–1838.⁶⁸

⁶⁶ Dazu VIZKELETY, András: *Millstätter Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi*. = Carinthia I, (157.) 1967., S. 290–295. Diese Liste kann ich mit weiteren Handschriften ergänzen: bei Cod. Lat. 156* finden wir einen der Handschrift beigelegten Zettel mit kurzem Inhaltsverzeichnis und der Nummer 9, was typisch für die Gruppe von Handschriften ist, die sich Jankovich von dem vorausgesetzten Antiquar erkaufte hat. Ein ähnlicher, jedoch nicht nummerierter Zettel wurde auch dem Eberndorfer Cod. Lat. 254* beigelegt. Cod. Germ. 64 hat zwar keinen Zettel, jedoch die dem Antiquar typische numerus currens-Signatur: auf der ersten recto-Seite wurde nämlich *N 251* gestrichen und *18* eingetragen. Dieselbe Vorgehensweise trifft auch auf den St. Pauler Cod. Lat. 127* zu mit dem Unterschied, dass die Zahl *80* auf den Innenspiegel des Vorderdeckels oben links eingetragen wurde (Auskunft über die Handschriften hat mir Herr Gábor SARBAK freundlicherweise mitgeteilt). Ähnliche einfache Nummer fand MENHARDT, Hermann: *Kärntner Handschriften in Monaco*. = Carinthia I, (151.) 1961., S. 606–615, hier: S. 607 im Fall einiger nach Monaco verschlagenen Kärntner Handschriften. Bei drei Kodizes, die MAIOLD, Maria: *Die Millstätter Bibliothek*. = Carinthia I, (170.) 1980., S. 87–106, hier: S. 106 für Handschriften Millstätter Provenienz gehalten hat, konnte ich es anhand des getilgten, mit der Quarzlampe jedoch gut lesbaren Besizervermerkes nur für Cod. Lat. 26 (Jankovich?) bestätigen.

⁶⁷ Mit großer Wahrscheinlichkeit sind diese Handschriften überwiegend Kärntner Provenienz mit oder ohne Zutun der zuständigen Bibliothekare aus der jahrzehntelang vernachlässigten Klagenfurter Studienbibliothek entwendet worden, wobei die Frage nach der Person des mit Kärntner Handschriften massiv handelnden Antiquars und den konkreten Umständen, wie er in den Besitz eines so umfangreichen Handschriftenschatzes kam, weiterhin offen bleiben muss, s. dazu MEN-

Zuletzt sollen noch jene deutschen und lateinischen Handschriften erwähnt werden, die zwar der ersten Sammlung von Jankovich zugehört haben, aber in keinen der von mir untersuchten Kataloge eingetragen wurden: Cod. Germ. 7* oder 8*, 29*, 30, 32*, 52, 68 bzw. Cod. Lat. 11, 26 (?), 159, 170, 171, 204, 232, 265, 270*, 276*, 277, 280, 316, 322, 323.⁶⁹ Hatte die Inventarisierungskommission keine Zeit mehr, diese Handschriften zu erfassen?

Die zweite Sammlung (1833–1844)

Dass Jankovich seine Sammeltätigkeit selbst nach 1832 nicht aufgab, ist allgemein bekannt.⁷⁰ Einem deutschsprachigen Flugblatt von 1852, in dem die Versteigerung der zweiten Sammlung angekündigt und die einzelnen Sammelgebiete aufgezählt werden⁷¹, ist zu entnehmen, dass die Handschriftensammlung zahlreiche illuminierte Pergamentkodizes des 14–15. Jahrhunderts enthielt. Außer den beiden im Flugblatt genannten Kodizes (Cod. Lat. 100 und 205*) hat das Nationalmuseum weitere, zum Teil mittelalterliche Handschriften erworben: Cod. Lat. 1, 15, 25, 40, 48, 64, 147 und MNY 17.⁷² Abgesehen von einer einzigen Handschrift (Cod. Lat. 100) war bisher wenig darüber bekannt, was Jankovich 1832

HARDT, Hermann: *Handschriftenverzeichnisse Österreichischer Bibliotheken*. Bd. I (Kärnten), Wien, 1927, S. XIVff bzw. HERZOG, Christa: *Zur Geschichte der Universitätsbibliothek Klagenfurt. Hausarbeit für die Verwendungsgruppe A Bibliotheks-, Dokumentations- und Informationsdienst*. Klagenfurt, 1995, S. 12ff (ein Exemplar dieser zum internen Gebrauch bestimmten Hausarbeit wurde mir freundlicherweise von Frau HERZOG-TSCHINDER in Form von Fotokopie zur Verfügung gestellt).

⁶⁸ Cod. Germ. 10, 40, 64 und Cod. Lat. 39, 63, 111, 134, 157, 519 wurden von derselben Hand beschrieben, wie die Kodizes auf den Blättern, die aufgrund der Wasserzeichen auf die Jahre 1833–1835 datiert werden (vgl. Anm. 29). Darüber hinaus scheint noch eine zweite Hand am Werk gewesen zu sein: von dieser Schreiberhand wurde u.a. die Beschreibung eines unidentifizierten Legendars (Fol. 3r bzw. Fol. 4: *Vanderley 1834!*) eingetragen: einen ähnlichen Duktus haben auch Cod. Germ. 38 bzw. Cod. Lat. 18, 27, 156*, 158.

⁶⁹ Cod. Germ. 29* und 32* findet man heute in Cgm 6243 vereint, s. dazu WOLF [1997] 37ff. Es gibt weiterhin eine Reihe von mittelalterlichen Handschriften, die ich nicht identifizieren konnte: eine *Legenda Sanctorum* (Fol. Lat. 37: 3r), eine *Climacus*-Handschrift (Fol. Lat. 37: 29r = HÄNEL 595/7, Quart. Lat. 3872: 13v, 44v), ein *Martyrologium* (Fol. Lat. 37: 61r), ein *Tractatus de Haereticus* (ebd.: 117r), eine *Nürnberger Historie* (ebd.: 118r), eine *Melesius*-Handschrift (ebd.: 123r, *Bohemica*) und zwei *Rokizan*-Handschriften (ebd.: 98r, bzw. 129r, *Bohemica*). Weitere unidentifiziert gebliebene Kodizes findet man unter Anm. 51, 55, 61!

⁷⁰ Dazu BERLÁSZ [1973] 154–167 und [1985] 60–65 (in gekürzter Form).

⁷¹ In: *Magyar Könyvszemle* (8.) 1883., S. 369–371.

⁷² Dazu BERLÁSZ [1973] 163–164 und [1985] 75. Eine bei BERLÁSZ unter Nr. 3c aufgeführte Handschrift konnte bisher nicht identifiziert werden: es handelt sich möglicherweise um den neuzeitlichen Cod. Lat. 303.

an mittelalterlichen Handschriften dem Nationalmuseum vorenthielt.⁷³ Zwar ist diese Sammlung durch Bekanntmachungen nicht mehr so gut dokumentiert, wie wir es im Fall der ersten Sammlung gesehen haben, aber sowohl die handgeschriebenen Kataloge der ersten Sammlung, als auch ein von mir entdecktes fragmentarisches Verzeichnis ermöglichen es, weitere Handschriften der zweiten Sammlung zu benennen.⁷⁴

Einen partiellen Blick in den ehemaligen Bestand der zweiten Sammlung erlaubt uns ein bislang übersehenes fragmentarisches Verzeichnis.⁷⁵ Es lässt sich auf das Jahr 1841 oder kurz danach datieren: man findet hier den vom Nationalmuseum 1852 gekauften Cod. Lat. 25 beschrieben, den Jankovich von dem berühmten-berühmten Antiquar, Sámuel Literáti Nemes im August 1841 erwarb.⁷⁶

⁷³ Dazu BERLÁSZ [1973] 161 Anm. 220 und [1985] 74 Anm. 216 bzw. VIZKELETY [1969] 10.

⁷⁴ Man hat bislang auf ein von Jankovich erstelltes schematisches Verzeichnis hingewiesen, das einem Brief vom 24. Januar 1844 hinzugefügt dem Palatin zugeschickt wurde mit dem Zweck, ihn zum Kauf der zweiten Sammlung zu bewegen, s. „Lajstroma W. Jankovich Miklós másodszeri gyűjteményének, mely feletébb ritka, már csak egyetlen példányban fentartatott és I. archeologiai arany, ezüst, réz és egyéb hajdani remekművekből, II. kéziratokból, oklevelekből, diplomákból, hajdani írott s rajzolt emlékekből, III. jeles ritka válogatott könyvekből, nagy költséggel öszve szedetett 1833–1844. esztendőben“ (Országos Levéltár Budapest Nádori lt., an. 1844, Nr. 296), dazu BERLÁSZ [1973] 156ff und [1985] 62ff; H. KOLBA, Judit: *A Nemzeti Múzeum ötvöstárgyai a Jankovich-gyűjteményből* (Die Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum aus der Sammlung von Miklós Jankovich). In: BELITSKA-SCHOLTZ, Hedvig (Hg.): *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, /Művészettörténeti füzetek 17./, S. 99–121, bes. S. 114ff (deutsche Zusammenfassung: S. 291–292) bzw. KELECSÉNYI [1988] 244ff (s. Anm. 2).

⁷⁵ Fond 16/25 (Nova collectio manuscripta Nic. J.). Unter den Manuscripta extranea (Bll. 7–15) werden außer mittelalterlichen und neuzeitlichen Handschriften auch Druckwerke beschrieben. Ein alphabetisches Ordnungsprinzip (wie im Fall der Kataloge der ersten Sammlung) ist nicht erkennbar, die Einträge sind nach Format und Beschreibstoff gegliedert und durchnummeriert.

⁷⁶ Fond 16/25: 8r/4 bzw. 13v/5 (s. dazu auch Anm. 93 unten). Zwar findet man hier keine von den 1852 erworbenen mittelalterlichen Kodizes verzeichnet, zwei von den damals gekauften Druckwerke (unter Handschriften eingereiht) und eine neuzeitliche Handschrift habe ich aber entdecken können: Fond 16/25: 11r/2–3 = BERLÁSZ [1973] 167 und [1985] 78, III/4–5 (24 bayrische Landtafeln gedruckt von Appiani in München auf Folio-Pergament o.J. und Theuerdank's Historie gedruckt von Schönberger in Nürnberg auf Folio-Pergament i.J. 1517) bzw. Fond 16/25: 30r–31v = BERLÁSZ [1973] 166 und [1985] 78, II/80 (Gamaufs Merkwürdigkeiten von Ödenburg 29 tomi in 4-to). 18 Handschriften der bis dato unidentifiziert gebliebenen (neuzeitlichen) *Codices Veneti* 29 (vgl. BERLÁSZ [1973] 163 und [1985] 75, I/a) werden im Fond 16/25: 7r–v aufgeführt. Folgende neuzeitliche Handschriften konnten im Bestand der Nationalbibliothek nachgewiesen werden: Cod. Lat. 296 = Fond 16/25: 7r/9, Cod. Lat. 297 = Fond 16/25: 7r/12, Cod. Lat. 298 = Fond 16/25: 7r/5, Cod. Lat. 299 = Fond 16/25: 7v/17, Cod. Lat. 313 = Fond 16/25: 7r/3, Cod. Lat. 315 = Fond 16/25: 7r/6. Der *Codex Bergamensis huc spectans* (vgl. BERLÁSZ [1973] 163 und [1985] 75, I/3b) ist möglicherweise mit dem *Protocollon provinciae seu Agri et Civitatis Bergamensis Ab Anno 1483–1540. in foliis 138 exaratum* (Fond 16/25: 9r/7 bzw. 11r/9) identisch.

Von den Handschriften, die Jankovich aus der ersten Sammlung für sich behielt, findet man in diesem Verzeichnis den Cod. Lat. 325 und 519 erwähnt.⁷⁷

Der Cod. Lat. 325 befand sich bereits 1817 im Besitz von Jankovich⁷⁸, wurde aber vom Nationalmuseum erst 1876 erworben, als die Sammlung des István Nagy von dem Leipziger Antiquariat List & Francke ihm zum Kauf angeboten wurde.⁷⁹ Nagy war nicht nur ein vertrauter Freund von Jankovich, sondern auch der Gerichtsvollzieher des Testamentes gewesen. Jankovich hat testamentarisch darüber verfügt, dass Nagy nach seinem Tod freies Verfügungsrecht habe, zehn Prozent der Sammlung für sich behalten zu können. Den Cod. Lat. 325 hat Nagy demzufolge erst nach dem Tod von Jankovich (1846), vermutlich im Jahre 1852 für sich aufgehoben und in seine eigene Handschriftensammlung integriert.⁸⁰

Dass für die Versteigerung von 1852 nicht alle Jankovich-Handschriften ausgeschrieben wurden, sondern manche im Familienbesitz geblieben sind, bezeugt der Cod. Lat. 519: diese Handschrift wurde erst 1959 der Széchényi-Nationalbibliothek von einem Nachfahren des Jankovich zum Kauf angeboten.⁸¹ Zwei

⁷⁷ Vgl. Fond 16/25: 8r/3, 13r/4 bzw. ebd. 10r/4, 12r/4.

⁷⁸ FEJÉR [1817] 20 und MEDNYÁNSZKY [1821] 338.

⁷⁹ Dass auch Cod. Lat. 325 zu der Nagy-Sammlung gehörte, wurde bisher übersehen, s. KELECSÉNYI, Ákos: *Nagy István élete és gyűjtőmunkája* (István Nagy, zu seinem Leben und seinen Sammlungen). = *Magyar Könyvszemle* (79.) 1963., S. 334–340 und DERS.: *A Nagy István-féle gyűjtemény* (Die Sammlung von István Nagy). = *Magyar Könyvszemle* (82.) 1966., S. 158–163 bzw. KELECSÉNYI, Gábor: *Nagy István 1800?–1863*. In: DERS., *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp., Gondolat, 1988, S. 276–284. Zwar wurde 1876 die Erwerbung der Nagy-Sammlung in dem offiziellen Organ der Bibliothek bekannt gegeben, zu dem versprochenen Abdruck der erworbenen Handschriften ist es aber nicht mehr gekommen, s. *Magyar Könyvszemle* (1.) 1876., S. 52 (Vegyes közlemények). Den 1871 herausgegebenen Auktionskatalog, in dem u.a. auch die mittelalterlichen Handschriften der Nagy-Theke verzeichnet wurden, hat bereits Á. KELECSÉNYI vermisst: meine Nachfragen bei der Universitätsbibliothek Leipzig, DDB Deutschen Bücherei Leipzig, Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek bzw. bei der Bayerischen Staatsbibliothek haben bedauerlicherweise zu keinem Ergebnis geführt, diesen Auktionskatalog ausfindig zu machen.

⁸⁰ Auf dem Innenspiegel des neuzeitlichen, einst Jankovich zugehörigen Fol. Hung. 978 findet man den Vermerk: „... megtartottam magam számára, mint ... végre hajtóí illetőségem tized részébe való szabad választásra feljogosított végre hajtó. Nagy István 1852“ (ich behalte es mir laut meines Vorrechtes, als Gerichtsvollzieher des Testamentes zehn Prozent aller Bestände frei auswählen zu dürfen. Nagy István 1852), dazu KELECSÉNYI [1963] 336 (vgl. dazu auch Quart. Lat. 2289). Einen ähnlich lautenden Vermerk finden wir im Cod. Lat. 325 zwar nicht, wir lesen jedoch in einem der Jankovich'schen Hungarica-Kataloge: „Néhai Jankovich Miklós úr végrendelete végrehajtóí tizedrészt illetősége ... szerint megtartsa Nagy István“ (Quart. Lat. 2683: 39r). Damit ist auch das neuzeitliche Handschriftenverzeichnis Quart. Lat. 2683 zu jenen Stücken zu zählen, die Nagy aus der Jankovich-Sammlung für sich behielt.

⁸¹ Es handelt sich hier um eine Handschrift Millstätter Provenienz, vgl. dazu VIZKELETY, András: *Eine lateinische Übersetzung der „Kaiserchronik“*. In: REIFFENSTEIN, Ingo (Hg.): *Beiträge zur Überlieferung und Beschreibung deutscher Texte des Mittelalters*. Göppingen, Kümmerle Verlag 1983. /Göppinger Arbeiten zur Germanistik 402./, S. 25–40; DERS.: *Maria, Thron Salomonis. Bildbeschreibung einer Millstätter Handschrift von 1427 in der Széchényi-Nationalbibliothek von*

weitere Handschriften wurden ebenso aus der ersten Sammlung in die zweite übernommen: ein Legendar des 9. Jahrhunderts und eine italienische Climacus-Handschrift.⁸² Mit hoher Wahrscheinlichkeit sind diese letztgenannten beiden Kodizes 1852 in Privatbesitz gelangt und nicht mehr auffindbar.⁸³ Den handgeschriebenen Katalogen der ersten Sammlung zufolge gab es außer diesen Handschriften noch zwei weitere Kodizes, die Jankovich 1832/36 dem Nationalmuseum vorenthielt: den Cod. Lat. 1 hat das Nationalmuseum in der Auktion von 1852 erworben; den nach 1852 im Familienbesitz gebliebenen Cod. Lat. 335 jedoch erst 1884.

Exkurs. Sámuel Literáti Nemes

Der Beitrag, den dieser wegen seiner Fälschungen berüchtigt gewordene Antiquar zum Zustandekommen der zweiten Jankovich'schen Handschriftensammlung geleistet hat, wurde von der bisherigen Forschung zwar erkannt⁸⁴, man hat aber nur in Ausnahmefällen versucht, auch konkrete Handschriften mit Literáti's

Budapest. In: Carinthia I, (180.) 1990., S. 275–284 bzw. DERS.: *Eine lateinische Prosabearbeitung der „Kaiserchronik“ (Cod. Lat. 519 der Széchényi-Nationalbibliothek/Budapest)*. In: SCHWOB, Anton (Hg.), *Editionsberichte zur mittelalterlichen deutschen Literatur*. Göttingen, Kümmerle Verlag 1994, /Litterae. Göppinger Beiträge zur Textgeschichte 117./, S. 341–345.

⁸² Fond 16/25: 8r/2, 13r/2 bzw. 9r/2, 11r/4 (s. dazu Anm. 69). Sowohl das Legendar, als auch der Cod. Lat. 325 und 519 tauchen unter den Späteinträgen des Fol. Lat. 37 auf. Hat sich Jankovich später doch dafür entschieden, sich diese Kodizes zu behalten?

⁸³ Nicht auszuschließen ist, dass auch jene Handschriften, die im Fol. Lat. 37 nicht identifiziert werden konnten (s. Anm. 69), von Jankovich in die zweite Sammlung aufgenommen und anschließend versteigert wurden. Die Namen der an der Auktion teilgenommenen Personen ist bis auf eine Ausnahme leider nicht bekannt: es geht um Komáromy, Abt des Zisterzienserstiftes Heiligenkreuz, der 1852 eine größere Zahl von Handschriften erworben haben soll. Zwar hat CSONTOSI im Jahre 1883 versucht, diesen Handschriften auf die Spur zu kommen, seine Nachforschungen in der Stiftsbibliothek von Heiligenkreuz haben jedoch zu keinem Ergebnis geführt, s. dazu *Hazai és külföldi búvárlatok* (Bibliotheksrecherchen im In- und Ausland). = Magyar Könyvszemle (8.) 1883., S. 209–215, hier: S. 209–210 bzw. VIZKELETY [1969] 10. Ich konnte leider keine der im Fond 16/25 angeführten und unidentifiziert gebliebenen Handschriften (s. Anhang) in dem von GSELL 1891 erstellten Handschriftenverzeichnis der Stiftsbibliothek finden, vgl. GSELL, Benedict: *Verzeichnis der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz*. In: *Xenia Bernardina. Sancti Bernardi ... octavos natales saeculares pia mente celebrantes Antistites et Conventus Cistercienses provinciae Austriaco-Hungaricae*. Pars Secunda. Handschriften-Verzeichnisse. Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte Bd. 1, Wien, 1891, S. 115–272.

⁸⁴ KELECSÉNYI, Ákos: *Literáti Nemes Sámuel útinaplója* (Das Reisebuch von Sámuel Literáti Nemes). = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1968–1969. Bp. 1971, S. 317–330 und DERS.: *Egy magyar régiségkereskedő a 19. században* (Ein ungarischer Antiquitätenhändler im 19. Jahrhundert). = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1972. Bp. 1975, S. 307–327 und KELECSÉNYI, Gábor: *Literáti Nemes Sámuel 1794–1842 bzw. A hamisítások és Literáti Nemes Sámuel* (Die Fälschungen und Sámuel Literáti Nemes). In: DERS., *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp., Gondolat, 1988, S. 248–259 bzw. 260–275.

antiquarischer Sammeltätigkeit in Zusammenhang zu bringen. Da es sich hier um einen im Auftrag arbeitenden Antiquar handelt, dem es in erster Linie um Geschäft und Profit ging, finden wir unter seinen Klienten außer Jankovich selbstverständlich auch andere Bibliophilen der Zeit: István Horvát und Lajos Farkas.⁸⁵ Es gibt eine Reihe von mittelalterlichen Handschriften, die er diesen Sammlern vermittelt hat.

Unter den vom Nationalmuseum 1852 erworbenen Handschriften befinden sich mehrere Kodizes, die durch Literáti in den Besitz von Jankovich gelangt sind: Cod. Lat. 25, 64, 147, 205 und MNY 17. Von den Handschriften, die selbst nach der Auktion der zweiten Sammlung im Familienarchiv geblieben sind, hat die Bibliothek des Nationalmuseums 1884 weitere drei Kodizes erworben: Cod. Lat. 329, 335*, 337. Auch diese Handschriften sind auf die Sammeltätigkeit von Literáti zurückzuführen. Darüber hinaus gibt es noch mindestens drei Handschriften, die Jankovich ebenso von diesem Buchhändler gekauft hat: Cod. Lat. 112*, 139*, 206. Unter den mittelalterlichen Handschriften der 1852 erworbenen Horvát-Sammlung gab es einen Kodex (Cod. Lat. 144), den ihm Literáti vermittelt hat.⁸⁶ Im Jahre 1873 hat der mittelalterliche Handschriftenbestand des Nationalmuseums eine weitere Bereicherung erfahren: von den achtzehn Kodizes der Farkas-Sammlung konnten nämlich vierzehn gekauft werden.⁸⁷ Zwei Handschriften gab es in

⁸⁵ Dass Literáti auch mit diesen beiden Sammlern in Verbindung stand, wird von KELECSÉNYI [1975] 322–323 nicht erwähnt.

⁸⁶ Außer dieser Handschrift kamen noch zwei Kodizes aus der Horvát-Sammlung in die Nationalbibliothek: Cod. Lat. 29 und 279. Über die Erwerbsumstände dieser Handschriften durch Horvát ist in der einschlägigen Forschungsliteratur leider nichts zu finden, vgl. NAGY, Sándor: *Horvát István kéziratái a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában* (Die Handschriften von István Horváth in der Bibliothek des Ungarischen Nationalmuseums). = *Magyar Könyvszemle* (8.) 1883., S. 1–26; BERLÁSZ, Jenő: *Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára* (Die Erwerbung der Horvát-Theke für die Nationalbibliothek). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963–1964*. Bp. 1966, S. 251–264 und INDALI, György: *Horvát István könyvtára* (Die Bibliothek von István Horvát). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1967*. Bp. 1969, S. 98–102.

⁸⁷ Dazu CSONTOSI, János: *A Farkas Lajos-féle gyűjtemény kódexei a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában* (Die Kodizes der Farkas-Sammlung in der Bibliothek des Nationalmuseums). = *Magyar Könyvszemle* (1.) 1876., S. 134–140, 183–189 bzw. SOMKUTI, Gabriella: *A Széchényi Könyvtár állományának alakulása 1867–1874 között* (Zur Bestandsentwicklung der Széchényi-Nationalbibliothek zwischen 1867–1874). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1991–1993*. Bp. 1997, S. 177–212, bes. S. 191–192. Es geht um folgende Handschriften (im Klammer die von CSONTOSI verwendeten Signaturen): Cod. Lat. 43 (Cod. Mss. Lat. 46), 66 (Cod. Mss. Lat. 71), 72 (Cod. Mss. Lat. 36), 184 (Cod. Mss. Lat. 205), 185 (Cod. Mss. Lat. 206), 226 (Cod. Mss. Lat. 235), 227 (Cod. Mss. Lat. 236), 344 (Cod. Mss. Lat. 198), Cod. Holl. 6 (Cod. Mss. Holland. 6 Duod.), Fol. Boh. Slav. 27 ? (Cod. Mss. Boh. 26 Fol.), Duod. Graec. 4 (Cod. Mss. Graec. 4 Duod.) Cod. Ital. 60 (Cod. Mss. Ital. 60 Quart). Zwar sind die beiden fehlenden Kodizes (Cod. Mss. Lat. 26 und 213) im Repertorium der mittelalterlichen Handschriften unter der Nr. 26 und 213 eingetragen, im BARTONIEKS Beschreibungskatalog konnte ich sie jedoch nicht finden.

dieser Sammlung, die der Antiquar Literáti dem Bibliophilen Farkas verkauft hat: eine davon konnte für das Nationalmuseum erworben werden.⁸⁸ Abgesehen von einer einzigen Ausnahme⁸⁹ gelangten Literáti-Handschriften immer durch die Vermittlung einer Privatsammlung in das Nationalmuseum, bei mehreren Literáti-Handschriften (Cod. Lat. 57, 105, 251) war es jedoch nicht möglich, ihre Zugehörigkeit zu einer der uns bekannten Privat-Sammlungen zu ermitteln.

Die Frage, wann und wo Literáti diese Handschriften für seine Auftraggeber erworben hat, ist nur bedingt zu beantworten. Zwar haben sich die von ihm während seiner Anschaffungsreisen geführten Tagebücher erhalten⁹⁰, ihre handschriftenbezogenen Angaben sind aber in den meisten Fällen so oberflächlich, dass eine Identifizierung von Handschriften fast unmöglich erscheint.⁹¹ In einer viel glücklicheren Situation sind wir im Fall jener Handschriften, die auf dem Innenspiegel ihres vorderen Deckels den Besitzervermerk des Literáti tragen: drei von den neun, anlässlich seiner dritten Anschaffungsreise im Jahre 1841 in Venedig gekauften lateinischen Pergamentkodizes konnten anhand solcher Eintragungen ermittelt werden: Cod. Lat. 57, 112*, 139*.⁹² Dieser Reise sind im Mai und August andere

⁸⁸ Es geht um den vermissten Cod. Mss. Lat. 26 (Tractatus de Substantiis). Die andere Handschrift hat sich der Esztergomer Erzbischof, János Scitovszky 1865 erworben: diese Handschrift befindet sich heute im Besitz der Erzbischöflichen Bibliothek zu Esztergom (Signatur: MS III. 184), s. dazu J. CSÓKA, Lajos: *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MS III. 184. kódexe* (Der Kodex MS III. 184 der Erzbischöflichen Bibliothek zu Esztergom). = Századok 1982/5, S. 969–985, bes. S. 969–970 bzw. WIX, Györgyné: *Rég elfelejtett gyűjtőkről* (Vernachlässigte und längst vergessene Sammler). = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1984–1985. Bp. 1992, S. 179–210, bes. S. 185–188.

⁸⁹ In seiner Gedenkschrift über den Stand der Nationalbibliothek aus dem Jahre 1843 erwähnt István Horvát, damaliger Kustos der Sammlung, zwei Zimelien-Handschriften auf die Verordnung des Palatins von Literáti erworben zu haben: Cod. Lat. 253 (?) und eine nicht identifizierbare Pergamenthandschrift (S. 237, s. Anm. 63 oben).

⁹⁰ Das anlässlich der dritten Anschaffungsreise des Jahres 1841 (4. September–4. Dezember) erstellte Reisebuch findet man im Fol. Hung. 3006, dazu KELECSÉNYI [1971] 317–329. Der Bericht über die ersten beiden Reisen, die im Mai und August desselben Jahres stattgefunden haben, sind in einem bisher unentdeckt gebliebenen Verzeichnis, im Fond 16/31 (ohne Paginierung) enthalten. Es würde sich lohnen, im Rahmen eines separaten Aufsatzes auf die Rekonstruktion des Ablaufs dieser beiden Reisen näher einzugehen.

⁹¹ Ders. a.a.O. 327.

⁹² In Cod. Lat. 57 findet man Literáti's Namen und das Anschaffungsjahr zwar nicht eingetragen, jedoch den Vermerk, „Ezen kéziratot a Frantziák a Vatikánból rabolták el. Kezembe került Velenében“ (Diese Handschrift haben die Franzosen aus dem Vatikan geraubt. In meine Hände ist sie in Venedig gefallen). Möglicherweise sind alle drei Handschriften mit den *Codices Veneti* 29 der zweiten Jankovich-Sammlung 1852 in die Nationalbibliothek gelangt (s. dazu Anm. 76). In dem von Literáti geführten Tagebuch der dritten Anschaffungsreise ist auch von einer reich illuminierten hebräischen Handschrift die Rede, die er auch in Venedig erworben haben soll. KELECSÉNYI [1971] 328 bzw. 329 Anm. 15 hat sie irrtümlich mit dem bereits in der ersten Sammlung nachgewiesenen Fol. Hebr. 1 identifiziert. Ich bin eher der Meinung, dass es sich hier um eine uns unbekannte Handschrift handelt, die – wenn überhaupt von Jankovich erworben! – 1852 anderweitig verkauft wurde.

vorangegangen. Dabei ist Literáti wieder mit Handschriften nach Hause zurückgekehrt: von den Handschriften, die sich Literáti während der ersten bzw. zweiten Reise angeschafft und anschließend an Jankovich weiterverkauft hat, konnte ich nur den vom Nationalmuseum 1852 erworbenen Cod. Lat. 25 identifizieren.⁹³ Da er solche Reisen auch im darauf folgenden Jahr unternommen hat⁹⁴, sollte es anhand seiner Reisebuchaufzeichnungen – soweit es die von Literáti verwendete Nomenklatur zulässt – geprüft werden, welche Pergamenthandschriften welcher Reise zuzuordnen sind.⁹⁵

Eine Zusammenarbeit zwischen Literáti und Jankovich konnte bisher nur im Fall der zweiten Sammlung nachgewiesen werden.⁹⁶ Es ist zwar bekannt, dass Literáti bereits 1828 Kontakt zu seinem künftigen Hauptgeschäftspartner, Jankovich aufgenommen hat, Dokumente jedoch, die ihr geschäftliches Verhältnis bezeugen, vermehren sich erst nach 1835, als Literáti seine Siebenbürger Residenz in die Hauptstadt verlegt hat.⁹⁷ In welchem Maß Literáti zu der Bereicherung der ersten Jankovich'schen Sammlung beigetragen hat, ist schwer zu sagen, am Beispiel einer Handschrift (Cod. Lat. 335*) lässt sich aber beweisen, dass sie bereits vor 1832 geschäftliche Beziehungen zueinander hatten.

⁹³ Vgl. Literáti's Eintragungen vom 24. Mai und 14. August 1841 im Fond 16/31 (s. Abbildungen). Besonders interessant erscheinen mir folgende, im August 1841 an Jankovich weitergegebene Handschriften: ein Missale aus dem Jahre 1489 mit ungarischem Kalender und ein deutsches Gesetzbuch auf Pergament geschrieben.

⁹⁴ Vgl. Literáti's handschriftliche Vermerke in Cod. Lat. 147 und MS III. 184 (Esztergom). Ich halte es für denkbar, dass Literáti auch den Ablauf dieser Reise in tagebuchartigen Aufzeichnungen dokumentiert hat, selbst wenn ein solches Reisebuch bisher noch nicht aufgetaucht ist.

⁹⁵ Im Fall einiger Jankovich-Handschriften (Cod. Lat. 64, 205*, 206, 329, 337 und MNY 17) steht noch offen, auf welche Reise von Literáti sie zurückzuführen sind. Dasselbe trifft auch auf Cod. Lat. 57 (Jankovich?), 105, 251, 253 und eine nicht identifizierte theologische Sammelhandschrift auf Pergament (s. Anm. 89) zu, deren Possessor nicht ermittelt werden konnte. Der Cod. Lat. 144 der Horvát-Sammlung wurde zwar 1841 erworben (vgl. den Vermerk *Nemes 1841* auf dem Innenspiegel des Vorderdeckels), wir wissen es jedoch nicht genau, anlässlich welcher Anschaffungsreise dies erfolgte. Ebenso unklar ist, wann Literáti den an Farkas verkauften Cod. Mss. Lat. 26 zueigen gemacht hat: in einem Artikel von 1849 vermerkt Farkas lediglich, er habe diesen Kodex vor sechs Jahren aus dem Nachlass des Literáti gekauft, s. FARKAS, Lajos: *Ein merkwürdiges Manuscript aus dem XII. Jahrhundert.* = Pester Zeitung vom 11. August 1849 (Feuilleton).

⁹⁶ Vgl. BERLÁSZ [1973] 155 und [1985] 61. Sechs Kodizes (Cod. Lat. 57, 105, 112*, 139*, 251 und 253), von denen einige von Literáti erst 1841 erworben wurden, führt BERLÁSZ [1973] 142 Anm. 141 und [1985] 72 Anm. 141 irrtümlich unter den Handschriften der ersten Sammlung auf (s. Anm. 60)

⁹⁷ Dazu KELECSÉNYI [1972] 315ff.

23da Kettm a Paballistia via Paltat 6/pe
 data 1/2 Paballistia presentatyonat is uttam 20/pe
 24da Lita S. Jermi unil vltom, semonsigomun paut neuu artt
 el hostem a channunata Domus at Pautis Lombardie iis
 a Paballistia i gytte Nag sige magi iud vltom
 26da Nag artt S. Jermi ki 150 flt igomun a hata luit is h. Chivokis
 ten 7/2 firtat
 Harberle uttam a Hausmaistronch 10/pe vltote fel paut 5/pe
 Choninax S. Falort

27da Aprilisten felvelem Beszajmichol ad longam recessione
 15 fl C. p. költz Passen 1841 Etsendobes

13da Cha atel karvaldovis vultit imit ig 3/pe
 katpe vltot atel a putidim is v. haljeldt
 1. Kapt 1/2 gytte is segisand
 Pauti Harin finit uttam 2/pe is Obligatide 3/pe
 Pautis vltot a Paballistia
 Cortas dñ 29da tipulativ levin S. Jermi vltot, ar el marat
 paut vltot igomun vltot
 Pautis vltot a Paballistia
 Balch bint putidim is obligatide Leveleimat at uttam 1/2 pe lute
 remmel h mag kara jüvich vltot vltot, hie pautidim.
 At elis Halya Argadem Pautis vltot 8/pe
 Kuti paut ig 100 fl
 mas paut - - 20 fl

Eltra 350 is 24 das 500
 Pautis vltot igomun vltot a Paballistia is vltot vltot vltot vltot vltot
 am mag at vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot
 Hovach ki vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot
 vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot
 23da Maji vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot
 at vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot vltot
 in 4da Mts. Egt rigi Magyar Kalendernum 1-6
 Oktobrelis pe Pali Marsom
 hala luit

Der vorliegende Aufsatz hatte den Zweck, Richtung und Anstoß zur Beschäftigung mit den Handschriftensammlungen von Jankovich und der Bestandgeschichte der Széchényi-Nationalbibliothek zu geben. Angesichts der großen Zahl von Handschriften, die ich anhand der Jankovich'schen Katalogeinträge als ihm zugehörig erkannt habe, halte ich es für nicht ausgeschlossen, dass eine systematische Überprüfung von Besitzervermerken und -stempeln aller in der Ungarischen Nationalbibliothek aufbewahrten mittelalterlichen, insbesondere lateinischen Kodizes nicht nur die Unzulänglichkeit und Unvollständigkeit der Possessorangaben des von Bartoniek zusammengestellten Beschreibungskatalogs belegen, sondern auch weitere Jankovich-Handschriften zum Vorschein bringen wird. Meine Anstrengungen, die gedruckten und geschriebenen Kataloge der Jankovich-Theke auszuwerten, beschränkten sich zwar auf die Rekonstruktion des mittelalterlichen Handschriftenbestandes, Ähnliches wäre jedoch auch im Fall der neuzeitlichen Handschriften noch zu leisten.

*Anhang. Die mittelalterlichen Handschriften der zweiten Jankovichschen Sammlung*⁹⁸

Codices Membranacei in quarto. Cod[ices] Veneti:

Fol. 7r/7: Anonymi Consiliarii Urbis Venetiarum Instructio pro Capitaneis per Duces Venetiarum extradata inde ab Anno 1458. 21. Octobris – 1471. Cod[ex] Membranaceus absque Titulo quem ob excisum primum ac ornatum folium amiserat.

Manuscripta extranea in quarto pargamenea:

Fol. 8r/1: Psalterium Latinum vetustissimum cum pluribus effigiebus, variis coloribus pictis, copioso auro fulgentibus, (plus quam 1b, 13r/1 durchgestrichen) totam faciem replentibus facile 1b. praemisso Calendario auro, et coloribus picto litteris rubro nigris exornato, cui a latere signa Zodiaci coloribus, et auro depicta exhibentur, in quo mense Augusti cum Afrae Martiris, et Otmari Abbatis dies festus rubro colore tinctus exhibeatur, Codicem hunc Ratisbonensem fuisse haud vane conicitur pro quodam Imperatore aut Rege Romanorum. Psalmus primus cum initio Beatus vir exhibet litteram B. (elegantem, 13r/1 durchgestrichen) coloris cerulei splendide deauratam, superiori area Davidem inferiori Regem coronatum Throno insidentem. Ultimi Psalmi locum tenent Canticum Simeonis: "Nunc dimittis servum (sevum, 13r/1) tuum Domine –

⁹⁸ Abdruck nach Fond 16/25 (die zahlreichen neuzeitlichen Handschriften bleiben unberücksichtigt): es wird mit Berufung auf die Seitenangabe des Katalogs bzw. die vom Schreiber eingeführte Nummerierung der einzelnen Kodizes zitiert. Ein Grossteil der im Fond beschriebenen 23 mittelalterlichen Kodizes ist in doppelter Ausführung (Makulaturschrift und Reinschrift) anzutreffen: der Transkription wurde die Reinschrift – die keineswegs die orthographisch-syntaktisch bessere Textgestalt bietet! – zugrunde gelegt, abweichende Stellen und grammatikalisch bessere Lesarten der Makulaturschrift findet man in runden Klammern als Ergänzung oder Korrektur der Reinschrift. Fehllesungen, die in beiden Fassungen enthalten sind, werden korrigiert: solche Eingriffe bzw. aufgelöste Abkürzungen werden durch eckige Klammer kenntlich gemacht. Hier möchte ich mich bei Herrn Thilo BRANDIS herzlich bedanken, dass er mir bei der Transkription schwieriger Textstellen mit Rat und Tat zur Verfügung stand.

Oratio Dominica – Credo, sive Symbolum Apostolorum – Te Deum laudamus – dein symbolum illud fidei cum initio, quicumque vult salvus esse, ante omnia opus est, ut teneat Catholicam fidem etc.: – Litaniae omnium Sanctorum, interquos et patroni S[ancti] Ulrici, Otmari, et Columbani Confessorum nec non S[anctae] Afrae (invocantur, 13r/1 durchgestrichen) Walburgis et Cunigundis invocantur, litaniae (litaniae, 13r/1) haec columnis iuxta auro fulgentibus (ad, 13r/1 durchgestrichen) Graecorum Codicum exemplaria inscriptae sunt sequentibus ad (fin, 13r/1 durchgestrichen) usque finem orationibus Ecclesiasticis. Codes (Codex, 13r/1) seculi IX. (/:ab 800–899, 13r/1 durchgestrichen) /:Ab A[nn]o 800–899:/ (/:Ab 800 anno usque 899:/ pretium, 13r/1) 200 fl.

Fol. 8r/2: Vita S[ancti] Columbani Abbatis, quae sic incipit: Dominis eximiis, et sacri culminis regimine decoratis, regionisque copia fultis Waldeberto et Boboczero Patribus. – Vita S[ancti] Galli, quae sic oritur: “Nisi me sanctorum auctoritas scriptarum etc. – Vita S[ancti] Patricii Confessoris quae sic (sic, fehlt 13r/2) incipit: “Natus e[st] Beatus Patricius in illo Oppido Nemptor nomine, eratque illi soror Lupica, cuius reliquiae Sinardmacha – Liber vitae Fursei Confessoris qui incipit: Benedictus Pater Fursei omnia sua gubernata propriis Germanis suis Foillano et Ultano ad custodiendum dereliquit etc. – Peregrinatio S[ancti] Abbatis Brendani (Brendani Abbatis, 13r/2) quae incipit: S[anctus] Brendanus filius Tinloetta nepos (nempos, 13r/2) Alti de genere Eugeni Stagillen regionis Numenensium ortus fuit – Vita Mariae Aegyptiacae, quae sic incipit: “His temporibus monasterium Virginum quod Colidi Urbem cognominant cuius et supra meminimus per culpam in curiae flammis consumtum est, desinit in verbis: Zozimas autem in eodem degens monasterio implevit annos 100, et tunc migravit ad Dominum in pace. 160 fl.

Fol. 8r/3: Ambrosius S[anctus] de morte fratris sui Satyri Liber – a 1.–39. – (Sobi, 13r/1 durchgestrichen) Soliloquiorum Libri – a 39–92.b – De fide ad Petrum Diaconum a fol. 1–93.b–114.b (1.–, fehlt 13r/4) – Meditationes a fol. 115–157. – P[atris] Bernardi Abbatis Soliloquium a 159–164.a – Eiusdem Epistola de honestate vitae a fol. 164.b–166. – Eiusd[em] Speculum Monachorum a fol. 166.b–169 – Eiusdem de compunctione cordis a f. 169–185 – Alius Liber S[ancti] Augustini de compunctione cordis a fol. 186–195 – Eius[dem] S[ancti] Augustini Liber de orando Deum a fol. 196–207. Codex seculi XIV. in 4. incipit cum margine latissimo, eleganter scriptus, et in corio rubro (eleganter, 13v/4 durchgestrichen) margine deaurato eleganter ligatus.

Fol. 8r/4 bzw. 13v/5: Cod. Lat. 25

Fol. 8r/5: Lythurgia vetustissima seculi IX. Ecclesiae Romano Catholicae in quo continentur: Exorcismus et Benedictiones (Ecclesiae Catholicae, 13v/6 durchgestrichen), Litaniae, Symbolum Apostolorum, s[ive] Credo. – Oraciones speciales – Ordo officii divini per totum annum, a die Purificationis Mariae exordium summens, cum orationibus, et Lectionibus – Ordo Baptismi litteris rubro nigris – Benedictionum formulae variae, Aquae, Agni, Carnium, Casaei – Cantus ad Processionem, (Cum, 13v/6 durchgestrichen) notae peculiare (notis, 13v/6 durchgestrichen) pro Psalendo destinatae, sed iam exoletae cantibus, versibus et Rythmis superpositae. – Ordo ad Clericum faciendum, ad pueros tondendos – ad barbam deponendam, ad Monachum faciendum cum professione regulae S[ancti] Benedicti – Benedictio habitus et Cuculae – Benedictio vestimentorum Virginium (Virginum, 13v/6) et viduarum – De Consecratione S[ancti] Monialis – Ordo ad visitandum et ungendum infirmum, subiecta litania omnium sanctorum, orationes et admonitiones ad confitendum, et benedictiones super infirmum. – Orationes et Litaniam in agone morti (morientis, 13v/6) – Ordo orationum postquam infirmus iam defunctus, in feretrum, lavatur, et in capellam (exportatur, 13v/6 durchgestrichen) primum, dein in Ecclesiam maiorem exportatus – Benedictio Sepulchri, Missa pro defunctis fratribus et modus sepeliendi – oratio pro elemosynis facientibus, in electione Prioris – in absolute prioris – Benedictio super Baculos et Capsulas peregrinantium ad sepulchrum Domini – ad Pe-

ras (d..., 13v/6 unleserlich, durchgestrichen) eorundem – Benedictio Ensis noviter succincti – Oratio quando ponitur fundamentum ecclesiae – Benedictio domus habitationis, et alterius, (Domus, 13v/6 durchgestrichen) ubi vestimenta conservantur – Benedictio in Pistrino, in Area nova – in horreo – in Granario – in ... (laedatio [?], 13v/6) – in Hospitali – in Calciario – in domo Vasorum – in ferramentario – in Ergasterio – in vinea – in horto – Benedictio seminum – super segetes in campo – Benedictio primitiarum – novae uvae s[ive] fabae novar[um] frugum, novi Panis, novi vini – pomorum – Holerum i[d] e[st] olerum – herbarum in assumptione S[anctae] Mariae – Ordo ad benedicendum Ecclesiae signum – Exorcismus Salis, benedictio aquae – Benedictio super ignitum ferreum (ferrum, 13v/6), et aquam frigidam ad verum et rectum iudicium obtinendum – Benedictio super locum ubi ignis succenditur, ad ferrum super ignem, (ad, 13v/6 durchgestrichen) super ferrum antequam mittatur in ignem. Letania, et consecratio ferri – Missa ad iudicium aquae et ferri – Benedictio aquae frigidae – Letaniae et orationes ut supra per totum ad iudicium (per, 13v/6 durchgestrichen) aquae frigidae dicendae subnexae evangelio – Benedictio super mulierem post partum – Ad introducendam mulierem in Ecclesiam – Benedictio ad peregrinos introducendos.

Fol. 13r/3 (ohne Entsprechung auf Fol. 8r): Calendarium vetustissimum seculi 9ⁱ (continuatum, durchgestrichen) serius ad Annum ad domesti [?] nonae [?] 1323 intercalariter insertis in Civitatibus Segniae, Daeltae [?], et reliquis Dalmatiae Urbibus virorum celebrior[um] obitus diebus pro recolendo anniversario adnotatis, coloribus rubro et viridi praeter nigrum atramentum exaratis. Ragusa obtentim [eig. obtentum!] 50 fl.

Manuscripta extranea in Folio Codices et Libri Membranacei:

Fol. 9r/1: Calendarium vetustissimum, Chori Salisburgensis ex antiquissimo Calendario (Calendarium vetustum ex antiquissimo chori Salisburgensis Calendario, 11r/1) A[nn]o D[omi]ni 1210 transcriptum per (fratrem, 11r/1 durchgestrichen) Ulricum Presbyterum Christi, fratrum in Suben Dioecesis Lausanensis apud S[anctum] Nicolum (Nicolaum, 11r/1) in Pataviensi Bavariae Civitate sub regula S[ancti] Augustini professum, et simul partis Austriae Archi-Diaconum existentem. (aest. ad, 11r/1) 12 fl.

Fol. 9r/2: Climaczi /Joannis:/ De Fuga mundi et de renunciatione terrenorum, sive Scala Paradisi lingua Italica conscriptum opus. S[ine] A[nn]o seculo 12° in folio quod et copiosis figuris animalibus item et Floribus colorum varietate distinctis, et copioso auro large illito exornatis, decoratus in peculiari rigatura Corio impressis diversis ornatibus et inscriptionibus, mira arte ligatus 200 fl.

Fol. 9r/6: Godehardi, alias Gothardi Episcopi Hildenheimensis t[em]pore Henrici Imperatoris Anno 1070 viventis vita per quemdam coenobitam Althensem ad diem anniversarium mortis dicti Episcopi celebrandum concinnata seculo 12° 20 fl.

Fol. 9r/8: Martilologium sive per decursum anni Sanctorum Lectiones (Martilologium sive Sanctorum per decursum anni occurrentium Lectiones, 11r/10), Fratrum, et Sororum Ordinis praedicatorum monasterii Corporis Christi Venetiis A[nn]o 1398 Septima die Martii conscriptum, praemisso integri anni Calendario Necrologium simul virorum celebrium in eodem Monasterio tumulorum exhibens. Finito Martilologio incipiunt constitutiones Sororum Ordinis praedicatorum Capitibus 31^{is} – dein constitutiones Ordinis Fratrum praedicatorum Capitibus 20. absolutae. – Constitutio nova Capituli Generalis auctoritate Gregorii XI Papae Florentiae publicata – Letania Fratrum Ordinis praedicatorum, et preces – De modo scribendi, ac legendi Tabulam, in fine hii versus: Quae scripsit scribat, semper cum Domino vivat Vivat in Coelis Soror. 50 fl.

Codices et Libri in Charta Exarati in Folio:

Fol. 12r/1: Ciceronis Marci Tullii (Tullii, 10r/1) somnum Scipionis Codex seculi 15. in fine (Nagy [?], 10r/1) P[ater] [?] scripsit sibi ac cui bona fortuna concedet 30 fl.

Fol. 12r/2: Boccatii Joannis. De Certaldo opus de mulieribus claris seculo 15 initio conscriptum.

Fol. 12r/3: Udalrici Abbatis Claustri Campiliorum (Campiliorum, 10r/3) in Austria, Concordantia Caritatis Foliis 239 absoluta: – quem tractatum seq[uens]: decem praeceptorum Dei explicatio (explicatio decem praeceptorum Dei, 10r/3) et aliorum veteris Testamenti locorum in foliis arbitrarie signatis N[umer]o 10. – Contemplationes et ap... (aperta, 10r/3) naturalium secundum ord[inem] Alphaticum (Alphabeticum, 10r/3) Anno LXXV – denique Concordantiae Auctoritatum Veteris Testamenti et Iuris Canonici perinde Alphabetica serie explanatae – Quaestiones Casuisticae utrum Sacerdos possit absolvere illam cum qua peccavit 1475 *Udalricus iste Monachus Griseus in praefatione appellatus fuit de ordine Cisterciensium, et praesens opus suum in duas partes (divisit, 10r/3) nempe: de Tempore et Sanctis divisit. M[anu]s[criptum] unicum et nullibi secus existens sec[uli] XV. 50 fl.

Fol. 12r/4 bzw. 10r/4: Cod. Lat. 519

Fol. 12v/5: Philosophia Lenuae [eig. Senecae!], uti dorso ligaturae impressum legitur /:fors Lenonum:/ continet Carmen didacticum de Moribus seculi in plures Libros digestum cum amplissimis Comentariis vix attamen legibilibus provisum. Codex chartac[eus] initiantis sec[uli] XV. Auctoris innominati (innominati, 10r/6): Stylus carminis bene latinus Senecam Tragicum tam feliciter (unleserliche Streichungen 10r/6) imitatus est ut auctorem operis ad auream aetatem proprius vixisse lector putare valeat.

Fol. 12v/6: Tractatus de quatuor novissimis, seu de meditatione Mortis. Incipit Memorare novissime tua et in aeternum non peccabis Eccl[esiasticus] VII. – desinit in verbis: O Deus aeternae quae causa talis dementiae, tantae fatuitatis et infantiae. – ach [?] utinam saperent et intelligerent, ac novissima providerent etc. Cui laus et honor Sanctae Trinitati per infinita Secula Secul[um]. Amen. – Guidonis de monte Rachei tractatus de Sacramentis Capitibus 109 absolutus, et de praeceptis Decalogi peculiariter conscriptus a pag[ina] I–CX. 10 fl.

Codices extranei chartacei in quarto:

Fol. 15r/1: Valaressi /: Tantini /: in insula Creta Archi-Ep[iscop]i de ordine et Statu Conciliorum a Beato Petro Apostolo ad usque Eugenium Papam quartum, et annum 1442 conscribitus, et capitibus 77. absolutus cum decreto Sanctae unionis Patrum tam Occidentalium, quam orientalium eorundemque subscriptionibus. Codex coevus chartaceus.

Fol. 15r/2: Codex Chartaceus Latino-Germanicus argumenti medici Anno 1408. exaratus, continens tractatum novum de evacuationibus et alia Almansoris opuscula partim in Latinum, partim in Germanicum traducta, sicuti quoque varia medicamina a pag[ina] 108–110.

Fol. 15r/3: Diurnale, sive officium diurnum exhibens preces totius Anni. Litteris rubro nigris in fine: Explicit pars Aestivalis /: Breviarii secundum Rubricam Patavien-sis Dioecesis per Wolfgangum Gewehre de perleinfreit 1475 [in mhd. Ziffern] /: i[d] e[st] [falsch aufgelöst in:] 1472./ in vigilia Margarethae Virginis exemplar a nimio usu attritum.

Fol. 15r/4: Extractus operum S[ancti] Augustini de vera Religione, et de utilitate rationis. – Bernardi de clara valle Abbatis Epistolae [ad] Innocentium III. P[ar]t[is] P[ar]t[is] Episcopos Galliae Cardinales, et Episcopum Constantiensem de erroribus Petri Abellardi, Codex Sec[uli] XV.

Fol. 15r/5: Ad Principium et origo haeredum nempe Albanensium Valdensium Lombardorum ultra montanorum et Catharorum Codex Sec[uli] XV.

Fol. 15r/6: Esopi Fabulae carmine Latino redditae subsequis Commentariis illustratae. Codex Litteris rubro nigris exaratus in fine mutillus Sec[uli] XV.

Fol. 15r/7: Carmina Leonia primum ad duplex Alphabetum collecta, dein vero nullo ordine observato subscripta, exhibentis flores, et sententias morales, pro usu Iuven-tutis congestas. Codex Sec[uli] XV.

Fol. 15r/8: Computus Norimbergensis, seu Calendarium Astronomicum, et Ecclesiasticum Litteris rubro nigris exaratum ab Anno 1443–1462^m continuatum, cum figuris copiosis potissimum Astronomicis, non tantum coloribus variis, sed etiam auro et argento decoratus. Codex Sec[uli] XV.

NEMES BALÁZS

Jankovich Miklós középkori kéziratái a korabeli katalógusok tükrében. I–II.

Berlász Jenő a Jankovich-féle könyvtári gyűjtemények kialakulását és sorsát taglaló tanulmánya valamint az Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) középkori héber, görög, latin, olasz, német és holland kéziratállományát leíró katalógusainak ellenére is meglepően zavaros viszonyok uralkodnak Jankovich első gyűjteménye (1792–1832) középkori kéziratokat felölelő osztálya kialakulásának időrendiségét és méreteit illetően. A Jankovich-téka mindeddig méltánytalanul elhanyagolt kéziratok katalógusainak (Quart. Lat. 2683, 3872, Fol. Lat. 37, 38) valamint a gyűjtemény nyomtatásban megjelent ismertetőinek (FEJÉR 1817, MEDNYÁNSZKY 1821, PERTZ 1831, HÄNEL 1839) kiértékelésével ill. az egyes kéziratok possessor-bejegyzéseinek (Ebner-Eschenbach, Reisach, Spohn stb.) figyelembevételével sikerült nagy vonalakban rekonstruálni nemcsak a kéziratgyűjtemény valamikori állapotát, hanem kialakulásának főbb időrendi stádiumait is. Az áttekinthetőség kedvéért eredményeimet szinoptikus táblázat formájában is rögzítettem, amelyet az OSzK kéziratállományának valamint a különböző csereakciók (München 1895, Bécs 1932) folytán külföldre vetődött gyűjteményrészek és az említett ismertető/kézirat-katalógusok tételenkénti összevetésével nyertem. Az első gyűjtemény katalógusainak áttanulmányozása során sikerült ugyanakkor több olyan kéziratot is felfedeznem, amelyek a gyűjtemény a Nemzeti Múzeum könyvtárának való átadása után is (1832/36) Jankovich tulajdonában maradtak, és második gyűjteményébe (1832–1844) inkorporáltak. Ez utóbbi gyűjtemény középkori kéziratokat felölelő osztályának összetétele mindeztidáig jóformán ismeretlen volt a kutatók számára, minthogy e téka 1852-es aukcióján anyagi okok miatt a megkövetelt árak csak egy töredéke kerülhetett a Nemzeti Múzeum könyvtárának birtokába. Hogy pontosan mely kéziratokról van szó, éppúgy tisztázásra szorul, mint az a kérdés, hogy milyen kódexeket tartalmazhatott Jankovich második gyűjteménye. Ez utóbbira derít fényt egy általam felfedezett töredékes kézirat-katalógus (Fond 16/25, fol. 7–15): segítségével lehetőség nyílik olyan kéziratok megnevezésére, amelyek az említett aukción minden valószínűség szerint magángyűjtők és számunkra ismeretlen intézmények tulajdonába jutottak és mindeddig fellelhetetlennek bizonyultak. Végül konkrét kéziratokon keresztül szemléltetem Literáti Nemes Sámuel Jankovich második tékája kialakulásában és más egyéb könyvtári gyűjtemény (Horvát István, Farkas Lajos) gazdagításában játszott szerepét: nemcsak a Literáti által felkutatott kéziratok tulajdonosi és egyéb alkalmi bejegyzései, hanem antikváriusunk 1841. évi három körútjának útinaplójegyzetei is (l. Fond 16/31 v. Fol. Hung. 3006) beszédes bizonyítékai beszerző-tevékenységének.

KÖZLEMÉNYEK

Heidelbergi ajándékkönyv 1612*. Ajándékba küldött egy kétnyelvű kötetet Heidelbergből Magyarországra egy bizonyos dán (vagy talán inkább elbai német), aki Jütlandról, Ribe (németül Ripen) városából származott. Név szerint Johannes Andreas Tausan. Varsányi Istvánnak, barátja testvérének küldte Arisztotelész *Organon*¹ című nevezetes munkájának 1598-ban megjelent görög–latin kiadását. Az akkor középszintű tanulmányait végző magyarországi diáknak igen hasznos és szép ajándék lehetett.

Megszokott dolog volt az, hogy a peregrináló magyarok külföldről hazaküldött ajándékkönyvvel kedveskedtek barátaiknak, pártfogóiknak. Sok száz kötet érkezett így hazánkba, de ezekből alig maradt meg mutatóba néhány.² Az már sokkal kevésbé gyakori dolog lehetett, hogy egy külföldi egyetemi tanulmányait végző diák a vele együtt tanuló magyar barátja hozzátartozójának küldött könyvet ajándékkul Magyarországra. Ilyen ajándékozásról szól az előzőklap verzóján olvasható bejegyzés:

D. Stephano fratri D. Danielis Varfany amici mei conjunctissimi bonarum artium
in patria Hungaria Studioso dono mittit ex Germanorum Heidelbergae Adj 1612 21
Februarij Johannes A. Tavsan⁹ Cimber, Danus.

A könyv első magyarországi tulajdonosának nevét is megtaláljuk ugyanott, apróbb betűkkel, a lap legfelső szegélyén. Ez nem Varsányi István, hanem egy családtagja. Ebből az látszik, hogy már abban az évben más is hasznát vette a kötetnek – feltehetően szintén diák, akinek tanulmányai során erre az alapmunkára szüksége volt, mert ekkoriban az arisztotelészi filozófia (ha a ráimizmussal szemben nem is egyértelműen, de jelentékenyen) meghatározta az oktatás szellemét:

Paulus Paftoris Varfany Poffidet hunc librum Anno 1612.

* Készült a Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása (OTKA T 026 146) kutatási program támogatásával.

¹ A kötet teljes címe: *ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΟΡΓΑΝΟΝ. ARISTOTELIS STAGIRITAE PERIPATETICORUM PRINCIPIS ORGANVM: Hoc est, libri omnes a Logicam pertinentes, Graecè, & Latinè. IVL. PACIVS a BERIGA recensuit, atque ex libris tum manu scriptis, tum editis emendauit: è Graeca in Latinam linguam conuertit: tractatum, capitum, & particularum distinctionibus ac perpetuis notis illustrauit. Ad-diti sunt tres INDICES: vnus tractatum & capitum, alter Graecorum verborum, tertius rerum memorabilium. FRACOFVRTI Apud heredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium, & Joan. Aubrium. M. D. XCVIII. Cum S. Caes. Maiest. priuilegio ad decenium. – 8° kettősbordás hátyakötés, a hosszú használatban megrongálódott – Ma raktári jelzete G 1051.*

² Például Tállyai T. Márton 1589. február 10-én Wittenbergből küldte ajándékba szülővárosa akkori lelkészének, Sárközi Jánosnak a GERVASIUS *Panoplia Christiana* című munkája Genfben egy évvel előbb megjelent kiadását. Ez a kötet ma is megvan Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárban C 322 raktári jelzettel.

A könyvet birtokló diák háromelemű névalakja azt jelenti, hogy református lelkészi családból származott. Ebből arra következtethetünk, hogy Varsányi Dánielnek és öccsének Istvánnak az apja valahol prédikátorkodott, és ennek a családnak a sarja volt Varsányi Pál is.

Debrecenben több Varsányi Pál tanult. A 16. és 18. századiak nem lehetnek vele azonosak, esetleg az 1625. augusztus 6-án beiratkozott lehetett volna az a Pál, aki a kötet tulajdonosa lett. De ez erősen kétséges, hacsak ki nem derül, hogy igen fiatalon, mondjuk hat évesen már Arisztotelész tanulta görögül, és majd csak jó későn, tizenkilenc évesen kezdte meg felsőbb tanulmányait. Ezt tehát nem tudhatjuk.

Hol tanult és ki lehetett a megajándékozott Varsányi István? A debreceni diákok között van egy korábbi ilyen nevű, ő 1596. november 28-án iratkozott be (neki aligha lehetett azonos nevű és 1612-ben legalább tizenöt éves fia, mert akkor atyja igen fiatalon nősült, de erre nincs is adatunk, sőt azt sem tudjuk, hogy egyazon családról van-e szó). Más ilyen nevűt nem ismertünk a Debrecenben tanultak között, és nincs a sárospataki diákok között sem.

Van azonban egy számbavehető Varsányi Dániel, aki 1604. április 10-től volt tógátus diák Debrecenben³, és aki hazai felsőbb tanulmányait elvégezvén körülbelül az 1610. vagy 1611. esztendőben már tanulhatott németországi egyetemen. Például Heidelbergben, azaz éppen Szenci Molnár Albert vonzáskörében.

Valóban, hét társával (ezek Bornemisza ?, Fegyverneki Hajtó János, Komáromi György, Körtvélyesi Pap János, Szepsi Korocz György, Szepsi Benjámín Pál, Tasnádi Kincses Imre) Wittenbergből jöve beiratkozott Daniel Pastoris Varsani (Ungarus) Marburg egyetemére 1610. július 22-én⁴, majd egy évvel később Daniel Pastoris Varsanyinus néven (1611. március 21-én) iratkozott be Heidelbergben.⁵ Ugyanabban az évben már szintén Heidelbergben tanult például Szepsi Korocz György illetve Filiczki János.

Szintén Heidelberg egyetemére iratkozott be szeptember 29-én Johannes Andreae Tausanus, Danus Ripensis⁶, aki – úgy vélhetjük – jó barátságba keveredett Varsányival, és a máig meglévő ajándékkönyvet küldte Magyarországra barátja öccsének Istvánnak.

A „dán” diák magyar barátjának egyetemi forgolódásáról keveset tudunk. Pécselyi Király Imre könyvét (*Isagoges Rhetoricae...* Oppenheim, 1612) Varsányi Dániel is dicséző verssel tisztelte meg (Szenci Molnár Albert, Szepsi Korocz György és Filiczki János társaságában).⁷

Jelenleg nem ismerjük egyetlen disputáját vagy értekezését sem. Varsányi Dániel pedig nem lehetett tehetségtelen vagy alábbvaló diáktársainál. Valószínűleg ismeretlenül lappang valamelyik kolligátumban legalább egy disputája. Nyugati könyvtárakban fölbukkanhat még ezután ismeretlen munkája, amelyet barátai tiszteltek meg versekkel.

Bújdosásából hazatérte után valamelyik iskolában rektorságot kellett vállalnia, majd Debrecenben volt első lelkész már 1617-től⁸, és alig két esztendő elmúltával esperessé választották (1619.

³ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa, 1908. II, 103. – BAKÓCZI János: A debreczeni ev. reform. Főiskola növendékei 1588-tól 1700-ig az eredeti példányról leírta ~ ~ . 1887. Kézirat adalékokkal, a beiratkozási éven belül sorszámozva, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, II. 28–a. 1.

⁴ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp. 1898. 52.

⁵ Sárospataki Füzetek VI. 1862. 559–567. – *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1623*. Hrsg. Gustav TOEPKE. Heidelberg, 1886. 252 „Daniel Pastoris, Varsanyinus” alakban közli.

⁶ Toepke 257. 205-ös sorszámmal.

⁷ RMK III. 1112.

⁸ BAKÓCZI egy évvel eltér (1618–1619), bősörményi lelkészsége pedig ezek szerint 1619-től; ellenben akkor már debreceni lelkésszé választásától fogva esperes volt, vö. ZOVÁNYI Jenő:

május 29-én)⁹, de akkor már egyben Hajdúböszörmény (korábbi nevén Rácböszörmény) hívta meg lelkészének. Jóllehet korra ekkortájt harminc év körül járhatott, és így meglelt embernek számított (1580 és 1590 között kellett születnie), láthatóan elismerték, ha peregrinációból hazatérte után alig öt évvel elnyerhette academicus társai között a tractus (senioratus) esperesi tisztségét. Öt évig (1618–1623) maradt Böszörményben, aztán meghívták Tokaj első lelkészének. Tokaji prédikátorságáról Szepsi W. András Lejdában elhangzott disputájának ajánlásából is tudunk.¹⁰ Még élt 1637-ben. További lelkészkedése és halála éve ismeretlen volt eddig, legújabbban Szabó András szerint: † Tokaj, 1644. szeptember 13.¹¹

Varsányi Dániel azonban nem a Tiszántúli egyházkerület Szilágysági (úgynevezett Középszolnoki) egyházmegyéjének volt az esperese, amint ez tévesen egy másik egykorú peregrinusnak, Diószegi V. Mihálynak, a Heinrich Altling elnökletével nyilvánosan előterjesztett értekezése ajánlásából (Heidelberg, 1620) kitűnik.¹² Itt az ajánlottak között másodikiként találjuk így: „Dn. Danieli Varsanyi, Pastori Ecclesiae Bezermenieñ. nec non Seniori districtus Közep-Zolnak vigilantissimo.”¹³ Hajdúböszörményből, tehát a Debrecenről húsz kilométerre északnyugati irányban, a debreceni egyházmegye területén lelkészkedve, nem lehetett egy másik egyházmegyét ötven-száz kilométer távolságból kormányzó esperes. Berekböszörményre sem gondolhatunk, mert az a község meg a Nagyszalontai egyházmegyéhez tartozott, és nem a Középszolnokéhoz. Lehetséges, hogy a tévedés a disszzerens atyjának, Diószegi V. Mártonnak szóló első ajánlás miatt keletkezett lapsus, ez az első ajánlás ugyanis neki íródott: „Dn. Martino V., Dioszegi Ecclesiastae patrio vigilantissimo, nec non Seniori Dioeceseos Érmellyek dignissimo &c[...].” Az Érmelléki egyházmegye határos a Középszolnokival, talán ezért vélte úgy az ajánlást író diák, hogy atyja esperestársa is ott a szomszédságban volt hivatalban.

Varsányi Dánielnek a megajándékozott István nevű öccse szintén Heidelbergben tanult egy fél évtizeddel később. 1616. május 18-án Stephanus P. Varsanius néven találjuk az egy időben beiratkozó Prágai Andrással és Pataki Füsüs Jánossal.¹⁴ Amint mondtam főntebb, hazai tanulását nem ismerjük, sem Debrecenben, sem Patakon nincs a tógátusok között ilyen nevű 1610 táján. A következő évben, 1617. február 1-jén kilencedikként a „De ecclesia” tétel respondense. Ez Pareus két részes munkájának egy darabja, amelyet oktatása részeként dolgoztatott ki diákjaival. Három évvel később a *Collegiorum theologicorum, quibus universa theologia orthodoxa... explicantur* című kötet 356–357. lapján megjelentetette a Varsányi István által előadottakat is.¹⁵ Másfél évvel Heidelbergbe érkezése után 1617. augusztus 30-án Varsányi Pap István szintén David Pareus prodékán elnökletével tárta a nyilvánosság elé teológiai tételeit *De Sacramento Baptismi, quas Deo Triuno Juvante* címmel, ez is megjelent nyomtatásban.¹⁶ Munkáját özvegy édesanyjának is ajánlotta, akinek

A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 188. Uó: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. jav., bőv. kiad. Bp. 1977. 142.

⁹ BAKÓCZI szerint! ZOVÁNYI szerint ellenben „Varsányi Dániel debreceni, hajdúböszörményi lelkész 1618–1623” *A tiszántúli református egyházkerület története.* Debrecen, 1939. 182.

¹⁰ RMK III. 1471.

¹¹ *Szenci Molnár Albert naplója.* Közzéteszi SZABÓ András. Bp. 2003. /Historia Litteraria 13./ 249.

¹² RMK III. 1294 – Vö. HELTAI János: *Alvinci Péter és a heidelbergi peregrinusok.* Bp. 1994. /Humanizmus és reformáció/. Ezt az adatot ZOVÁNYI lexikona nem fogadja el, vagy nem ismeri.

¹³ A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) egykor F 689/j, ma Rmk 422 példányát használtam, amely huszonhat 17–18. századi értekezés – közöttük négy régi magyar könyvtári tétel – és egyéb mű kolligátuma; a gyűjtőkötetet 1859-ben Nagy István ajándékozta Lugossy Józsefnek.

¹⁴ TOEPKE 279. „Stephanus P., Varsanus” alakban július 27-én.

¹⁵ Pars altera, RMK III. 6089, respondente Stephano P. Varsanii Ungaro.

¹⁶ RMK III. 1203.

költségén tanult. Ebből arra is gondolhatunk, hogy családja módosabb lehetett (ezért talán be sem iratkozott, csak magántanuló volt valamelyik hazai kollégiumban?), de azért a külföldi tanulás költségeinek előteremtésében a pártfogók hozzájárulására is szükség volt. Heltai János jó okkal feltételezi, hogy Szendrő katonasága biztosította Varsányi István utazási költségeit (ezért is várhatnánk azt, hogy a pataki diákok között megtaláljuk), mert a kapitányt, ott élő nemes barátját, és a vár gondnokát is megnevezte mecénásként.¹⁷ Alább kiderül, hogy abban az időben apja ugyanott lelkészkedett. Ámde a külföldre induló diák szélesebb körben is gyűjthetett adományokat tanulmányútjára, vagy máshol is jól ismert lehetett ároni családból származása révén, mert több rangos prédikátort szintén pártfogói közé számíthatott (ezt az ajánlás dokumentálta). Ezek voltak Milotai Nyilas István későbbi superintendens (akkor még Szatmár lelkésze és a tractus esperese), Decsi István a bihari tractus esperese, Várad lelkésze¹⁸, Budai János a szabolcsi tractus esperese, Debrecen lelkésze¹⁹, valamint Hajdunánás akkori prédikátora Paksi István. A támogatók névsora annál érdekesebb, hogyha valóban nem volt soha debreceni diák Varsányi István, de ezt megmagyarázhatja jórészt az, hogy bátyja (meg apja) után szintén ismerhették több senioratus helységeiben.

Megtudjuk azt is e munka ajánlásából, hogy István és Dániel akkor már néhai apjának a neve Varsányi András volt (ilyen nevű szintén nincs a Debrecenben és Patakon tanulók között, ő valószínűleg domidoctus volt), anyja neve Makai Katalin. Az apa személyére és halála idejére is van egy kevéske adatunk. Böszörményi Sz. Péter Marburgban 1608. december 3-án előadott teológiai disputáját (*De vera Dei agnitione*²⁰) többek között Varsányi András szendrői lelkésznek ajánlja. Ez ismét arra mutat, hogy Varsányi Andrásnak a szendrői kapitánnyal mintegy hivatalból kellett, hogy legyen kapcsolata, hisz a vár amolyan végvári prédikátorának tisztségét is be kellett töltenie, és hogy ez az ároni család valóban Abaúj vidékéről származhat. Szenci Molnár Albert – naplója szerint – alighanem gyászverset írt Varsányi Pap István és Dániel atyja, Varsányi András halálára, de nem tudjuk, hogy ez az epicedion megjelent-e valahol. Nem maradt meg. Zsoltárköltőnk csak a felkérést jegyezte fel 1617. január elsején: „Literas accepi Heidelberga a domino Stephano Varsani, quibus epicedion petiit a me in obitum patris sui, quas ut hoc anno primas, e vestigio ominosas esse metui.”²¹ Varsányi András szendrői lelkész tehát 1616-ban, minden bizonnyal már fia Heidelbergben tanulása idején dormitavit in Domino.

Az ajándékkötet Debrecenbe kerülésének idejét és módját nem mondhatjuk meg pontosan, de a kötet további sorsáról is van információnk néhány bejegyzés alapján.

Arisztotelész kötetének címlapján a kivágott rész alatt néhány betű megmaradt: <> VIII. 1609. d <> – tehát a megjelenést követő évtizedben birtokolták és használták német földön, de ezt a bejegyzést (lehet, hogy több korábbi tulajdonos nevét is) kivágta az ajándékozó, amikor elküldte Magyarországra. A könyv korabeli (németországi) áráról is van egy adatunk: Heidelb. f 3 – olvasható a kötéstáblán, az első (vagy az egyik korábbi) tulajdonos ennyiért vehette. A Varsányi család közben felnőtt Pál nevű sarjadéka egy évtizeddel később már elajándékozta vagy eladta a kötetet.

¹⁷ *Alvinci Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. /Humanizmus és reformáció/ 25.

¹⁸ ZOVÁNYI szerint Decsi N. István 1610–1631 között volt bihari esperes, és már 1606-tól váradai lelkész.

¹⁹ ZOVÁNYI szerint Budai Karácson János 1610–1617 között volt debreceni másodlelkész, akkor Nagykárolyba ment; ellenben a Szabolcsi egyházmegye esperese még 1622-ig Pataki Bálint kiskvárdai lelkész volt, akit Margitai Láni Péter nagykállói (1616–1617-ben még debreceni) lelkész követett ebben a tisztségben. De ZOVÁNYI is csak annyit tud, hogy 1622–1625 körül. Lehetséges tehát, hogy az ajánlás helyes, és eddig figyelembe nem vett adatot tartalmaz (Budai később erdődi lelkészként a Középszolnoki egyházmegye esperese lett 1631–1637-ben).

²⁰ RMK III. 1058

²¹ DÉZSI 78.

A Varsányi Pap Pál után következő tulajdonos neve szintén ismert. Taksonyi Mihály 1622. július 30-án írt alá a tógátusokra érvényes törvényeknek Debrecenben. Két esztendővel később vásárolta a kötetet társaival (sajnos, azt nem közli, hogy Debrecenben, vagy másutt). Az előzéklapon csak neve található: Michael Taxoni alakban. A hátsó kötéstáblán azonban keltezett bejegyzés maradt meg, jelmonddal: Michael Taxoni et amicorum eius nonnunquam Anno 1624. Viuit post funera Virt⁹. Az ő későbbi életpályájáról nem ismerünk semmit azon túl, amit Bakóczy János följegyzett neve mellé: Kیلۆketett. Gyakori volt, hogy a diákok többen vásároltak és közösen használtak ilyen nélkülözhetetlen kötetet tanulmányaikhoz. Ezt jelenti, hogy a tulajdonos barátait is említi.

A kötet későbbi sorsát az után is tudjuk követni, hogy a kollégium könyvtárába került. Ez a 17. század közepe után történhetett, de akkor még igen ritkán keltezték a könyvtár tulajdonjogának bejegyzését. Több bejegyzést vizsgálhatunk meg az előzéken, szennylapon, és a kötéstábla belsején.

Amplissimi Coetus Debreczinensi <Th. H. O. 5. L. 10.> (előzék recto, majd hátul, a szennylapon:) Amplissimi Coetus Debreczinensis Θ H O 5 L 10 1730. Nem ekkor került be a könyvtárba, hanem évtizedekkel korábban. A könyvtár 1714-ben újra leírott jegyzékében már ugyanezzel a jelzettel találjuk²², tehát a kötet mintegy másfél évtizeden át megtartotta a polcon ugyanazt a helyét a debreceni diákok könyvtárában. Még ebben az évben használta is egyik diák, amint bejegyezte az előzéklap tetején: Usu tenuit Adreas Kevi 1730 X. 31.

A kötetnek a könyvtár állományába tartozását az elülső kötéstáblán lehúzott, és egyszer már korábban is átjavított alfanumerikus jelzet mutatja (a szokásos theca – ordo – liber rendben): <Th.L. O.6. L.<19.>20. > Sajnos, nem maradt ránk olyan régi jegyzék, amely a 17. századi állapotot rögzítette. Ez az érvénytelenített jelzet csak jóval korábbi, azaz a 17. század végéről eredő lehet. Az 1600-as évek közepe tájáig még a Liber Scholae Debrecinae feliratot jegyezték a címlap felső részére, ezt itt már nem találjuk.²³ A polcon elé került egy másik kötet, azért sorolták hátrább egy hellyel (liber 20). A könyv 18. századi példák szerint akár évtizedekig maradhatott meg ugyanaz a helye a polcon. Ha ezt már korábban is átjavították, ez valószínűleg szintén több évtizedet jelent. A 18. század közepén aztán ismét megváltozott a kötet helye egy újabb rendezésekor. Az 1740-es években már egyszerűbb jelzeteletést használtak: K.4.5.

* * *

A kötet tulajdonosainak, és a megajándékozottak a részletesebb élettörténetét akkor tárhatnánk föl, ha ennek a Varsányi nevű ároni családnak a tagjait jobban megismerhetnénk, és az egyazon nevéktől biztonsággal elkülöníthetnénk. Reméljük, hogy a Heidelberg, Pareus, Szenci Molnár Albert szerepét kutatók az ajándékozó személyéről, vagy a Szendrő várának történetét szakértő buvárolói a megajándékozottról és atyjafiairól is találnak még adatokat, amelyek beilleszthetők a kapcsolatok és hatások történetébe.

FEKETE CSABA

²² Ilyen eltorzított címmel: *Aristotelis Stragiritae Perip. Princ. Organum*; vö. *Partiumi könyvesházak 1623–1730*. Bp.–Szeged, 1988. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 14./ 197. 262.

²³ A könyvtár hajdani jelzeteletésére lásd *Könyv és Könyvtár*. 20. köt. Debrecen, 1998. 201–212.

Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum. A monumentális könyvsorozat, a „Bibliotheca Fratrum Polonorum” megjelenésének korabeli története két szempontból is érdekelheti azokat, akik érdeklődnek a magyar és az európai könyvkiadás múltja iránt. Egyrészt, mert a megjelent köteteknek élénk magyarországi és erdélyi recepciója volt, amelyet bizonyítanak a kolozsvári, szegedi vagy budapesti könyvtárakban fennmaradt példányok. Számba venni az utóbbi évtizedekben e témában megjelent nyugati szakirodalom eredményeit azért sem érdektelen, mert jó alkalom adódik árnyalni az idekapcsolódó külföldi publikációkat a kiadástörténet körüli erdélyi vonatkozásokkal.

Ha tágabb összefüggéseiben nézzük, a mai holland kutatókat az foglalkoztatja leginkább az Eleutheropolisban, a „szabadság városában” (Amszterdamban) megjelent könyvsorozat kapcsán, hogy a Lengyelországból száműzött és végül szinte egyöntetűen Hollandia felé gravitáló szociniánus elitet – és főképp a magukkal hozott gondolataikat – mekkora együttérzéssel illetve elutasítással fogadta a korabeli holland társadalom. Az ennek a kérdésnek megválaszolására irányuló erőfeszítés során semmiképp nem hagyható figyelmen kívül a változó kötetszámú, de mindenképp hatalmas méretű (6544 oldal, 1636 ív) és igényű „Bibliotheca”, akárha a szervezést-kivitelezést, akárha a hatást-befogadást vesszük szemügyre.

A kérdés megválaszolásához azonban a szakirodalomnak előbb az alapokat kell megnyugtatóan tisztázni: mikor és személy szerint kik állhattak a korban a hatalmas szervezőmunkáról árulkodó „Bibliotheca”-project mögött. A kérdések részben könnyen megválaszolhatók: a sorozatterv az 1663-ban Kreuzburgban zsinatozó szociniánus vezetők elhatározása volt, akik a munkálatok vezetésével személy szerint – az utóbb Kelet-Poroszságban letelepedő – Samuel Przytkowskit (1592–1670) bízták meg. A kötetterv megszületéséhez egy jól ismert eseménysorozat vezetett, amelynek kezdete az 1658-as lengyel diéta volt: ez az országgyűlés kodifikáltan is a szociniánusokra hárította a kollektív felelősséget a lengyel állam 1657-es átmeneti megroppanásáért, ami a – konverzióra nem hajló – szociniánusok több ezres tömegének évekig tartó európai exodusához vezetett. A kiszolgáltatott helyzetbe került lengyel szociniánusok szándéka ma is világosan érthető: a száz év alatt felgyülemlett, hatalmas mennyiségű „klasszikus” szociniánus irodalom rendszerezése, szellemiségének apológiája, népszerűsítése és szalonképessé tétele a befolyásos literátus világban a korabeli legmodernebb médium, a könyvkiadás a segítségével.¹

Kevésbé ismert viszont a kiadás holland szervezőinek kiléte. Már a címlap is szándékosan homályba vonja a kiadás évét és helyét (post annum Domini 1656, Eleutheropolis). A homályosság, a források hiánya könnyen magyarázható. Az 1630-as évek elején megindult liberalizálódási folyamatnak Hollandiában a kálvinista kerkeraad az 1650-es években egyre határozottabb fellépéssel igyekezett gátat szabni. Vezetőjük, Gisbertus Voetius szerint az államnak kötelessége, hogy segítse az államegyházat azoknak az irányzatoknak a megsemmisítésében, amelyek alapelveit tagadják. Mindemellert az egyház képviselőinél jóval liberálisabb régensek is meg voltak győződve arról, hogy a tolerancia (amely Voetius szerint „túl messzire ment” a 30-as, 40-es években) csak bizonyos korlátok között érvényesülhet. Ezért 1653 szeptemberében Holland tartományban is bevezették az antitrinitarizmust betiltó drákói rendeletet, amely egyúttal ki is jelölte az ottani tolerancia korabeli határait: betiltott mindenféle szociniánus vagy antitrinitárius gyülekezést és figyelmeztette annak résztvevőit, hogy blaszfémia és csendháborítás miatt törvényszék elé idézhetik őket. A rendelet elsősorban a vrij spreken-ről, a „szabad beszédről” elhíresült, inkább civil, semmint egyházi

¹ Bővebben I. WILBUR, E. M.: *A History of Unitarianism*. 1946. Vol. I. 483–523. A lengyel szociniánusok propagandatevékenységét 1638-ig jól szolgálta az általuk működtetett rakóvi nyomda. A nyomda bezárása és lerombolása után ugyanakkor hatalmas mennyiségű szociniánus anyag „ragadt” kéziratban, amelyek kinyomtatását – a helyzet mind rosszabbra fordultával – a lengyel elit egyik legsürgetőbb feladatának tekintette.

egyesületként egzisztáló ún. kollegiáns „mozgalom” ellen irányult, amely pár évvel később a Hollandiába menekült szociniánusok gyülekező helyévé, nyilvános fórumává vált. A rendelet nyomán a remonstráns egyháztanács bezárta az élénk rotterdami kollégiumot, és az amszterdami kollegiánsok is hosszú ideig illegálisba kényszerülnek. Az 1653-as rendelet a kollegiánsok gyűléseinek betiltásán túl a cenzúráért felelős hivatalok megerősödésében és mind aktívabb fellépésében öltött tetet. Az antitrinitárius könyvekkel kereskedők 1000 gulden, a nyomdászok 3000 gulden büntetésre számíthattak.²

Így válik érthetővé, hogy a botrányt kavarázó könyvsorozatot, a „Bibliothecá”-t illetően miért elősorban ellenfeleitől vagy a hatóságoktól származó korabeli források maradtak fenn. A kiadvány megszületéséről szóló korábbi elméletekről Jeroom Vercruysse cikke nyújt összefoglaló áttekintést.³ A kötetek első említése E. M. 1673-ból való, egy bizonyos Jean-Baptiste Stoppa (vagy Stoupe) hivatkozik rá a *La Religion des Hollandois* című művében, amelyre J. Braun válaszolt a Stoppa műve ellen írt vitairatában (*La véritable religion des Hollandois*, 1675). Ezekből kiderül, hogy a kötetek megjelenését követő botrány nyomán vizsgálatot folytattak az állami hatóságok. Braun szerint a nyomdász egy bizonyos Colom volt, akit „a becsületes emberek nem sokra becsülnék”, a szervező pedig a „saját rossz szokásainak kiszolgáltatott” Cuperus, azaz Frans Kuyper.⁴

Abban mindenki egyetért, hogy a címlap – ahogy azt már említettem – szándékosan homályba vonja a kiadás évét és helyét (post annum domini 1656, Eleutheropolis). Sandius szerint a fiktív évszám helyesen 1668, kivéve Crellius és Schlingingius műveit, amelyek 1665 körül már a nyilvánosság elé kerültek.⁵ 1697-ben Crenius Kuyper a kezdőbetűivel megjelölve említi a sorozat kapcsán,⁶ Micraelius pedig Andrzej Wiszowatynak (1608–78), a tekintélyes lengyel vezetőnek, Faustus Socinius unokájának a szerepét hangsúlyozza.⁷ A sorozatról megnyilatkozó későbbi szerzők már csak ezekhez a forrásokhoz kénytelenek viszonyulni valamiképpen. A kiforrani látszó közmegegyezést F. S. Bock zavarta meg 1774-ben,⁸ aki szerint a „Bibliothecá”-t a remonstráns, ám titokban

² ISRAEL, Jonathan: *The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic in The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*. 1997. 22–23.

³ VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”, *Histoire et Bibliographie*. = *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* (21.) 1976. 197–212.

⁴ Uo. 197–198.

⁵ SANDIUS, C.: *Bibliotheca antitrinitariorum*. Varsovia, 1967. (reprint), 258–259.

⁶ CRENIUS, T.: *Animadversiones philologicae et historicae*. Vo. I. Leyde, 1697. 45–46. Crenius utalása elárulja, hogy a „Bibliotheca” mennyire drága és tipográfiai szempontból nagyra értékelt sorozat volt (később kivitelezését ezért is tulajdonították a korban leghíresebb Blaeu-fivéreknek): „Mulum illa reperitur in Bibliothecis non tam doctorum Socinianorum, quam plebeiorum, indoc-torum et Linguae Latinae expertium fere, hi enim ut libros ostendere possint, et ne nihil intelligere, videantur, emunt illam, ut parvam Bibliothecam et ornamentum camerae, non in studium, sed in spectaculum, ut ait Seneca.” (A Bibliotheca tulajdonosai többnyire nem a szociniánus tudósok, hanem az együgyű köznép közül kerülnek ki, akik nem iskoláztak és alig tudnak latinul. Azért vásárolják, hogy mutogathassák a könyvespolcukon, és ne tűnjenek ostobáknak. A könyveknek egy kis kollekcióját veszik, hogy azokkal díszítsék az otthonaikat – nem a tudomány, csak a feltűnés kedvéért, ahogy Seneca mondja.) (Visser, 320.)

⁷ MICRAELIUS, J.: *Histora ecclesiastica*. Éd. D. HARTNACCIUS Leipzig–Francfort, 1699. 968. (VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”. 199.)

⁸ BOCK, F. S.: *Historia antitrinitariorum maxime socinianismi et socinianorum*. Vol. I. Regio-monti, 1774. 46–54. (uo. 199.)

a szocinianizmussal kacérkodó Blaeu-k nyomtatták ki először, a kiadás kezdeményezője pedig a Remonstráns Szeminárium későbbi vezetője, Étienne de Courcelles (1596–1659) volt.⁹

A Courcelles és a „Bibliotheca” viszonyára vonatkozó elméletet azonban a múlt század végén egy holland történész, C. Sepp kritikai vizsgálat alá vette.¹⁰ Szerinte Curcellaeus, ahogy azt Ruarral folytatott levelezése világosan megmutatja, csak 1640–41-ben bízta a Blaeu-kat szociniánus szövegek kiadására, ráadásul hét évvel Wiszowaty Amsterdamba érkezése előtt meghalt (1659-ben). A Blaeu-k által alkalmazott nyomdai kidolgozás ugyanakkor nem azonos a „Bibliotheca” tipográfiájával. Az elmélet mégis tovább élt számos huszadik századi tanulmányban.¹¹

Vercruysse beszél egy Hollandiában született másik hagyományról is,¹² amely szerint Daniel de Breen, Brenius (1594–1664) „kezdeményezte először, hogy a legfontosabb szociniánus iratokat összerendezzék és nyomtatásra előkészítsék”. Az elmélet szerint Brenius 1664-es halála után Wiszowaty folytatta a munkát, amelynek költségeit Samuel Przykowski fedezte. Brenius életrajza szintén több mint alapos indokot szolgáltat a gyanúra. Jól ismert tény, hogy pacifista nézeteinek élénk recepciója volt a lengyel szociniánus vezetők körében, és hogy ő maga is szociniánus nézeteket

⁹ Nem véletlen, hogy az utókor gyanúja Courcelles-re terelődött. Ahogy Kühler megjegyzi róla: „senki sem kompromittálta magát jobban [ti. a szociniánusokkal való kapcsolattartásban], mint Curcellaeus”, aki baráti hangvételű, kölcsönösen tiszteletteljes levelezésben állt Martin Ruarral, és aki a leeuwardeni kálvinista prédikátorok nyilvános könyvégetését 1641-ben, a következő – a korabeli viszonyok között nem bátorítalan – szavakkal minősítette: „könnyebb lesz azoknak az embereknek [ti. a szociniánusoknak] a látványt, semmint az érvek erejét megcáfolni”. [KÜHLER, W. J.: *Het Socinianisme in Nederland*. 1980. 204.] Szándékában állt a szociniánusok írásait kiadványokon keresztül elterjeszteni, igazolván, hogy azok nem haszontalanok a keresztény morál szempontjából. Erre módja is lehetett, hiszen mielőtt az amszterdami Remonstráns Szeminárium tanára és igazgatója lett volna 1643-ban, a Blaeu-fivérek híres könyvnyomdájában dolgozott korektorként. TRAPMAN, J.: *Erasmus seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1694–1664) and his posthumus Compendium Erasmicae (1677)*. = *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (73.) 1993. 161.] Curcellaeus biztatása bajba is sodorta a Blaeu-kat: 1642 januárjában a hatóságok megtalálták Volkelius *De vera religiones* című művének példányait, amiért a Blaeu-testvéreket 2000 gulden pénzbüntetésre ítélték, a könyveket pedig másnap Johannes Crellius *De Deo et attributis ejus* című művével együtt nyilvánosan elégették. Az ellenfelei által „homo Socinianus”-nak nevezett Curcellaeusnak – bár ő ezt a megnevezést soha nem vállalta – Sandius nem is mulaszt el helyet biztosítani a „Bibliotheca Antitrinitariorum”-ban. [SLEE, J. C.: *De Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden*. 1914. 117; 255.; KÜHLER, 205.]

¹⁰ SEPP, C.: *Het Godgeleerd onderwijs in Nederland, tijdens de 16e en de 17e eeuw*. Vol II. Lexde, 1874. 452–454. (VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”, 199.)

¹¹ Az elmélet 20. századi képviselője H. de la Fontaine Verwey (*Uit de Wereld van het Boek*. 3. köt. 1976–1979. 168–169.) elsősorban a sorozat díszes tipográfiája miatt (VISSER, 320.) Káldos János is ezt a verziót idézi: KÁLDOS János: *Ungarländische Antitrinitarier II, György Enyedi*. 1993. /*Bibliotheca Dissidentium* 15./ 81.

¹² Vercruysse két modern kiadású könyvet említ a „holland hagyomány” továbbélésének bizonyítására: BIE, J. P.: *Biographisch woordenboek...* Vol. V. 333; és EVENHUIS, R. B.: *Ook dat was Amsterdam*. Vol. III. 1971. 322. (VERCRUYSSSE, 199.) Vercruysse cikke óta további tanulmányok is hivatkoznak a Brenius-tradícióra: pl. TRAPMAN, J.: 162.; VISSER, Piet: *Blasphemous and pernicious: the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century*. Quaerendo, 1996. 319. Joggal mondhatjuk, hogy a jelenlegi tudományos konszenzus szerint ez a legelfogadottabb verzió.

vallott, valószínűleg kereskedett is szociniánus szerzők könyveivel.¹³ Akárcsak Courcelles, a híres Blaeu-fivérek nyomdájában korrektorként kereste kenyerét. Egyik fő művét, a *Breves in Vetus et Novum Testamentum annotationes*-t,¹⁴ unokaöccse Frans Kuyper, (a „Bibliotheca” kiadója) jelentette meg 1664-ben, aki a mű szociniánus hangoltsága miatt már ekkor összetűzésbe is került az amszterdami hatóságokkal.¹⁵

A holland művelődéstörténészek körében meghonosodott Brenius-Kuyper elmélethez Ver-cruysse a következő megjegyzést fűzi:

„Ez az elgondolás nem érdektelen, de el kell ismerni, hogy nem nyugszik szilárd alapokon, és ennél fogva kellő óvatossággal kell kezelni.”¹⁶

Az aggodalom jogos, hiszen Sandius Crellius műveinek kiadását „anno videlicet 1665”-re teszi, a Schlichtingius-kötet pedig szerinte „in lucem emissa a circiter 1665”.¹⁷ A kronológiai probléma tehát itt is felmerül, hiszen Kreuzburgban 1663 nyarán határoznak a Schlichtingius-mű megjelenítéséről, 1665-ben minden bizonnyal meg is jelenik, Brenius pedig 1664-ben már halott, Wiszowaty viszont csak 1666-ban költözik Amszterdamba a szociniánus menekültek egyik korábbi állomásáról, Mannheimből.

Az időrend kérdésének megoldásához érdemes szemügyre vennünk annak a Samuel Przypkowski-nak a levelezését, akire, mint ahogy fentebb említettem, a kreuzburgi zsinat rábízta a „Bibliotheca”-sorozat munkálatainak szellemi irányítását és anyagi hátterének a megteremtését. A külföldi szakirodalomban tudott, de kevésbé vizsgált tény, hogy Przypkowski évekig tartó levelezést folytatott a lengyel ügy legnagyobb holland szimpatizánsával, az oudeweteringi remonstráns prédikátorral Johannes Naeranusszal (1608–79).¹⁸ A levelezés túlnyomó terjedelemben annak a gyűj-

¹³ Egy ízben Crellius „Antigrotius”-ából (*Ad librum Hugonis Grotii quem de satisfactione Christi adversus Faustum Socinum Senensem scripsit, Responsio* [Raków, 1623]) rendelt meg egy ízben 25 példányt, ami valószínűsíti, hogy nemcsak saját érdeklődését elégítette ki, hanem egy könyvkereskedő számára is dolgozott. TRAPMAN, 158–160.

¹⁴ VISSER, 318–319.

¹⁵ A hatóságokkal való összetűzés oka, hogy Brenius szociniánus volt: Krisztus földi királyságáról vallott nézetei közelebb álltak a zsidó hagyományhoz, semmint a keresztényhez. TRAPMAN, 165n.

¹⁶ VERCRUYSSSE, 199. „Ces propos ne manquent certes pas d'intérêt, mais il faut admettre qu'ils ne reposent sur aucune preuve solide et dès lors, il convient de les considérer avec prudence.” Másik fontos tanulmányában (*Frans Kuyper (1629–1691) ou les ambiguïtés du christianisme libéral hollandais*. = Tijdschrift voor de studie van de Verlichting 1974. 231–241.) ugyanakkor Ver-cruysse azt állítja, hogy a szociniánus könyveket Kuyper Brenius hatására nyomtatta ki („On a invoqué a l'appui de ce propos ses éditions de textes sociniens ont favorables au socinianisme [Lubieniecki, Bibliotheca Fratrum Polonorum], l'influence importante sans doute de l'oncle Brenius). Azt is elismeri azonban, hogy a pontos életrajzok híján ez a segítség pontosan nem definiálható. („Que Kuyper ait eu pour son oncle des sentiments de sympathie, c'est l'évidence même mais l'on ne connaît pas assez a l'heure actuelle la vie de Brenius et celle de son neveu pour définir ces rapports précision.”)

¹⁷ SANDIUS, 118, 132.

¹⁸ A lengyelek felé való nyitottság családi örökséggént hagyományozódott rá. Apját, Samuel Naeranust, az Amersfoorsche-i remonstráns prédikátort, a dordrecht-i zsinat után 1619. július 5-én száműzték hosszú évekre Hollandiából.¹⁸ [VAN SLEE: *De Geschiedenis van het Socinianisme*. 124.] Rostockba ment, és itt kereste meg levélével Martin Ruar, aki lelkeszi szolgálatot ajánlott fel neki Danzigban. A felajánlást a visszatérésben bízva nem fogadta el. [WILBUR, 495–96] Az ifjabb Naeranus 1629–30-ban nagy utazást tett Danzigban, Krakkóban és Varsóban, amely alatt

tési akciósorozatnak a részleteit tárgyalja, amit a holland remonstráns, de legnagyobb sikerrel mégis inkább a kollegiáns és mennonita körök folytattak a lengyel menekültek megsegítésére 1662 és 1665 között. A hat éven át tartó levelezés más szempontból is izgalmas: betekintést nyújt a „Bibliotheca”-project végrehajtásának egyes részleteibe is, aminek kapcsán ráadásul a levelekben több alkalommal felbukkan egy „notórius” erdélyi peregrinus, Frank Ádám (1639–1717) neve is.

Legkorábban Przypkowski 1664. június 20-án keltezett levélében utal az Erdélyből 1660-ban – Szentiványi Márkos Dániel és Rázmán Péter társaságában – az unitárius egyház támogatásával külföldi tanulmányútra induló Frankra:

„...abs te ornatissimus noster Francus in editione librorum Julii Celsi de auctoris mente expiscetur: a per me ipsi negraveris etiam atque etiam peto.” (A szerző akaratából Julius Celsus könyveinek szerkesztésére a jeles Frankot választ ki: kérdem, vajon általam nem gyakorolnál-e ez ügyben rá újból és újból nyomást.)¹⁹

A levél előző mondataiból kiderül, hogy itt Przypkowski saját, Julius Celsus álnéven megírt művéről van szó, *Cogitationes ad initium evangelii Matthei*-ről, amely 1692-ben meg is jelent a „Bibliotheca” sorozatán belül (‘P’ kötet 1–35.).²⁰

1665. március 2-án keltezett levélből pedig már világosan kiderül, hogy Frank Ádám ekkor már gőzerővel a kreuzburgi zsinat által kitűzött feladat végrehajtásán dolgozik:

„Adamus noster Francus apud vos ut audio operis posthumi Jonae Schlichtingii editioni praeest.”²¹

A folytatásból azt is megtudhatjuk, hogy a kiadás fő szervezője, Przypkowski közvetlenül Frank Ádámmal is levelezett:

„Dedi ad hunc bene longae epistolam. Cujus ut tibi legendae copiam faceret petii. Nisi grave est, id uti ab ipso ultro requiras velim.”²²

Ezek a forrásrészletek tulajdonképpen nem szolgálnak nagy meglepetéssel a magyar művelődéstörténészek számára. Frank Ádámtól ugyanis jól ismert az az 1667. február 15-én kelt, az erdélyi egyházzal polemizáló levél, amelyben megindokolja az ifjú Frank, hogy a stipendium fogytával miért

személyes barátságot kötött a szociniánus vezetőkkel. A lengyel gesztus nagyvonalú viszonzására 1661-ben került sor a lengyel menekültek kreuzburgi levele nyomán. A levél hatására Naeranus – nyíltan fölállalva szimpátiáját – a remonstráns „broederschaap” 1662. évi nagygyűlésére egy levelet küldött, amelyben ecsetelte a lengyel szociniánusok nyomorúságos állapotát. A gyűjtési akció, amely inkább a kollegiáns és mennonita körökben folyt sikerrel, 1665-ig tartott.

¹⁹ Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam (UBA), Kézirattár, N78c.

²⁰ VERCROUSSE, Jerom: *Bibliotheca Fratrum Polonorum, Tables et Index.* = Tijdschrift voor de studie van de Verlichting. 1977. 386. Amennyiben ekkor Frank Ádám engedett a sürgető kérésnek, akkor nemcsak az első két kötet szerkesztésében lehetett szerepe.

²¹ „Amint hallom a mi Frank Ádámunk az elhunyt Jonas Schlichtingius műveinek szerkesztésével foglalatok nálatok.” UBA Kézirattár, N78e.

²² „Egy igen hosszú levelet írtam neki, és kértem, készítsen egy másolatot, hogy te is elolvashad, amit ha nem esik nehezedre, szeretném, ha még egyszer te is kérnél tőle.”

nem tér vissza Erdélybe sokfelé ágazó egyetemi tanulmányai után.²³ A levél egyik sokat eláruló részlete a Benczédy Gergely 1888-ból származó fordításában így hangzik:

„...életem fenntartásáért és tanulmányaim folytatásáért álmatlanságot és munkát nem kíméltem, sőt éjet-napot izzadtam, egy negyedórát sem engedtem elrepülni, éjjeli álmomat megraboltam (melynek tanúja Crelliusnak és Slichtingiusnak ama két vaskos kötete, melyet miután lemásoltam, rendeztem)...”²⁴

Szerencsére ma már eredetiben is idézhetjük a perdöntő sorokat:

„cujus rei testes esse possunt duo ista granda volumina Crellii et Slichtingii nuper impressa, a me prius in ordinem digesta, et primum istud atque descriptum”²⁵

Felmerülhet a kérdés, hogy mekkora jelentőségű szerepet játszhatott a huszonéves Frank Ádám a nagy jelentőségű könyvsorozat megszületésében. Ezt a szerepet minden bizonnyal tévedés lenne túlbecsülni. Egészen biztosan nem volt például döntési helyzetben. Az előkerült források tanúsága szerint azonban az sem lenne helyes, ha egyszerű „másoló szerzetest” látnánk benne. A „Bibliotheca” megszületése körül valószínűleg három tekintélyes lengyel vezető bábáskodott: Przypkowski, Andrzej Wiszowaty és Stanisław Lubieniecki (1624–1675). 1665-ben egyikőjük sem tartózkodott Amszterdamban. 1657 óta itt élt ugyan egy másik jelentős Danzigból származó literátor, Daniel Zwicker, őt azonban korántsem látták szívesen a szociniánusok legbensőbb köreiből. A Przypkowski-levelezésből kiderül, hogy maga Przypkowski csak Naeranus közvetítésével volt vele hajlandó érintkezni, és csak akkor, ha feltétlenül szükségesnek látszott (a vita kedvéért).²⁶ Frank szerepét a leghelyesebben úgy fogalmazhatnánk meg, hogy egyedül ő élvezte Amszterdamban teljes mértékben a nagy lengyel vezetők bizalmát, akiket ő képviselt a kiadvány holland szervezői körében. Hogy erre a közvetítésre igencsak szükség volt, arra a későbbiekben még visszatérek.

A legújabb kutatások nyomán képet kaphatunk arról is, hogyan vált az ifjú Frank Ádám a lengyel vezetők bizalmasává. A neve eleve jól csenghetett a lengyel körökben, hiszen sziléziai származású apja, id. Frank Ádám a rakóvi rektorságot hagyta ott 1633-ban, hogy a kolozsvári szász unitáriusok prédikátora legyen.²⁷ Egy újonnan előkerült forrás szerint ráadásul Frank Ádám az odera-frankfurti egyetemlátogatásából nem rögtön Hollandiába tért vissza, hanem kitérőt tett a schleswig-holsteini Friedrichstadtba 1663 nyarán,²⁸ éppen akkor, amikor Stanisław Lubieniecki egy utolsó és végleg sikertelen kísérletet tett arra, hogy ebben a holland remonstránsok által alapított, szabad szellemű kisvárosban kompakt módon leteleptse a lengyel menekülteket. Frank Ádám, aki 1662. március 5-e óta hivatalosan is tagja volt az amszterdami remonstráns broederschaap-nak,²⁹ feltehetően

²³ 1660. augusztus 28-án iratkozott be a leideni egyetemre. 1662. december 10-én az odera-frankfurti egyetemen tanult. Tanulmányokat folytatott az amszterdami Remonstráns Szemináriumban is. VAN DE GRAAF, Henk: *Einunddreißig siebenbürgische Unitarier in einem niederländischen Krähennest*. In: *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*. 2000. 73.

²⁴ BENCZÉDY Gergely: *If. Franc Ádám levele Amszterdamból, 1667. febr. 15.* = Keresztény Magvető 1888. 28–38.

²⁵ Kiadva: *Transcriptie van de brief van Adam Francke, geschreven in Amsterdam, 15 februari 1667.* = Doopsgezinde Bijdragen 1999. 202–212.

²⁶ UBA, Kézirattár, N78c.

²⁷ SANDIUS, 229–230.

²⁸ LAMBOUR, R. C.: *Aanvulingen op het onderzoek naar het Amsterdamse milieu van Daniel Zwicker (1612–1678)*. = Doopsgezinde Bijdragen 2000. 54–55.

²⁹ LAMBOUR, R. C.: *De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612–1678) in Amsterdam.* = Doopsgezinde Bijdragen 1999. (10. sz. jegyzet.)

a száműzöttekkel próbált szorosabb kapcsolatba lépni kulcsfigurájukat meglátogatva. A levelezés mindenesetre Lubieniecki és Frank Ádám között a források tanúsága szerint még évekig fennmaradt.

A „Bibliotheca” körüli munkálatokba tehát feltehetően Lubieniecki szervezte be Frank Ádámot, és ez új fordulatot adott életének: az 1660 augusztusától 1662 decemberéig tartó két és fél éven keresztül valószínűleg egyszerű erdélyi teológushallgató volt Leidenben és Amszterdamban, odera-frankfurti és friedrichstadti „kirándulásáról” 1663 őszén visszatérve azonban „egy új világ nyílt meg előtte”. 1684-ben Misztótfalusi Kis Miklós már a tipográfus mesterség „félístenei” között emlegeti,³⁰ de már 1667-es levelében szakmai tekintélyként szólal meg nyomdászati kérdésekben. A kor legdivatosabb, elit szakmájának a kitanulását annak köszönhetette, hogy lengyel mentorai rábízták a számukra nagy jelentőségű, monumentális sorozat első két kötetének szerkesztését.

Frank szerepét a „Bibliotheca” kivitelezésében Przytkowski 1665. július 6-án Naeranushoz írt levele mutatja meg a legárnyaltabban.³¹ A forrás azért is különösen érdekes, mert rávilágít a témával kapcsolatos egyik alapkérdésre is, nevezetesen, hogy a hollandok részéről kik állhattak a „Bibliotheca”-project mögött.

Przytkowskiak levele tartalmaz egy rövid kivonatot Franknak két – Stanisław Lubienieckihez küldött – üzenetéből, amely rávilágít arra, hogy 1665 elején az idősebb lengyel szociniánus vezetők és holland szimpatizánsaik viszonya korántsem volt mentes a félreértésektől. Mivel a levéletét tekinthető egy újonnan előkerült, eddig sehol nem publikált Frank Ádám-levélnek, s mint ilyen figyelemre tarthat számot, nem haszontalan szó szerint ideidézni:

EXCERPTA

Ex epistola D. Adami Franci ad Gener. Stanisl. Lubiencium data 21. Martii.

Quod attinet ad illa quae de filio Metaphorico addidimus ab auctore ipso conscripta, egeram antehac de iis cum D. Poelymburgio et D. Pontano, qui nihil in iis deprehendere potuerunt, absurdi. Ulterius de eo cum iis agere et simul iis indicare, Slichtingium talia in Commentarii suis habere, vix tutum est. At ut cum D. Nerano de eo conferam amici nullo modo permittunt: quae de causa vero ignoro.

Ex epistola ejusdam 21. April data

Placuerint sane nobis valde literae Generosorum Schlichtingorum: et quidem eo nomine, quod in scriptis parentis p.m. nihil velint omitti vel addi; neque etiam in gratiam trium aut quatuor locorum quae Gener. Przypcovius omittenda esse censuerat, ulla folia velint recu[d?]i. Idem et D. Naeranus et eum eo etiam aliquibuscum super hoc negotio egi, illa nulla ratione debere omitti judicant. Imo ille (D. Naeranus) existimat nobiscum tyrannidem esse haud exiguam in scriptis alicujus quaedam vel mutare vel omittere, praesertim in scriptis tanti viri quantus fuit Slichtingius, cujus ingenium eruditonem et iudicium merito totus mirabitur orbis literatus; quique ipse Commentaria sua noluit cujusdam censurae subiici.³²

³⁰ Misztótfalusi Kis Miklós levele Teleki Mihálynak és Tófeus Mihály püspöknek Amszterdamból 1684. augusztus 15-én. (Adattár, 313.)

³¹ UBA, Kézirattár, N78g.

³² UBA, Kézirattár, N78k-hoz csatolva, valójában az N78g levelet egészíti ki.

KIVONAT

Frank Ádámnak a nemes Stanisław Lubienieckihez írott, március 21-én keltezett leveléből

Ami azt illeti, amit a szerző saját kézírata alapján a filius metaphoricus-ról betoldottunk, korábban megbeszéléseket folytattam róluk Poelemburg és Pontanus úrral, akik értetlenkedvén abból semmit fel nem fogtak. Ráadásul arról velük beszélni, és hasonlóképpen jelezni nekik, hogy Slichtingius a Kommentárjaiban ilyeneket vetett papírra, aligha biztonságos dolog. Hogy erről Naeranus úrral beszéljek, a barátaink semmiképpen nem engedték, hogy mi okból, magam sem tudom.

Ugyanő levele április 21-én

A nemes Schlichtingius írásai mégis igen nagy tetszést arattak nálunk: azért pedig, mert a kegyes emlékezetű szerző szövegeiből nem akarnak semmit elhagyni vagy azokhoz hozzárakni; még azon három vagy négy hely közül sem akarnak egyetlen egy ívet sem visszautasítani, amelyeket a nemes Przyrkowski kihagyni látott volna jónak.

Naeranus úr és mások is, akikkel erről tanácskoztam, úgy ítélik meg, hogy semmilyen okból nem szükséges azokat kihagyni. Ő (Naeranus úr) velünk együtt egyenesen durva zsarnokságnak tartja más szövegét megváltoztatni, vagy abból kihagyni részeket, különösen egy olyan férfiú esetében, mint Slichtingius volt, akinek szellemi erejét, műveltségét és meggyőződését joggal csodálja az egész literátus világ. Ezért ő maga nem szeretné, ha a Kommentárját bármiféle cenzúrának vetnék alá.

A levélrészlet pontosabb megértéséhez fontos lejegyezni azt a szövegekörnyezetet, ahová Przyrkowski Frank Ádám fenti szavait beilleszteni szánta.

Petieram ab eo, quia cum filiis Jonae Schlichtingii p[iae] m[emoriae] sanguine et affinitate conjunctus est, daret operam, ut in omittenda illius inauspicatae metaphoraie mentione, existimationi defuncti consuleretur. Fecit id quidem, nec mala, ut existimo fide. Sed ab eo qui editioni praeerat, non semel certior factus est, praecipuos vestratium, teque adeo ipsum, nihil in istis de metaphoricis filio verbis deprehendere potuisse absurdi. Inde lentior in eo negotio, cognatis praecipue et affinis Slichtingii dehortantibus factus est. Quod ut melius intelligas, verba ex duabus Adami Franci epistolis in peculiari charta descripta exhibeo. # Ex iis vides quam indigne sibi imponi passus fuerit, qui ex istis ipsis Ad. Franci verbis satis intelligere potuerit cum D. Poelymburgio et D. Pontano (in tertia epistola et D. Galenum admiscet) ea de re nisi forte obiter et perfunctorie: et (ut loquuntur) inabstracto dumtaxat actum non esse; nec illis indicatum esse Schlichtingium talia in Commentariis suis habere: neque id ipsis indicari editioni deproperandae tutum fuisse. Neque adeo tecum ea de re Ad. Francum nescio quibus amicis non permittentibus, contulisse. Nam quod tyrannidem esse censuris aliena scripta supprimeri aut interpolare inertis auctoris: idem ego quoque statuo. idem et de ipso Slichtingii scripto sensi: antequam in eo tam enormis lapsus deprehendissem. Habes igitur specimen quam facile noster decipi soleat.³³

Kértem tőle [ti. Lubienieckitől], mivel a kegyes emlékezetű Jonas Schlichtingius gyermekeivel vérrokonságban van, adja oda a művet, hogy ama baljóslatú metafora említésének elhagyásáról kialakult véleményről tanácskozzunk. Azt mondta, hogy

³³ UBA, Kézirattár, N78g.

ne a rosszból ítéljek, ne veszítsem el a bizalmamat. De az, aki a szerkesztői munkálatokat végzi, nem egyszer bizonyosan állította, hogy közületek a legkiválóbbak, te magad is, értetlenkedvén semmit azokból a metaphoricus filius-ról szóló szavakból megérteni nem tudtok. Amit hogy jobban megérts, idézem Frank Ádám két, saját maga által írt levelének szavait. [Ide szánta beszúrni a két levelet Przypkowski.] Ezekből láthatod, milyen méltatlan helyzetben érezte magát, aki világosan megérthette magának Frank Ádámnak a szavaiból, hogy eddig a dologról nem beszéltek Poelymburgus úrral és Pontanus úrral (a harmadik levélben Galenus úr is bele van keverve), hacsaknem esetleg futólag elintézve (és úgymond) elméletileg; hogy nem mondták nekik, hogy Slichtingius a Kommentárjaiban ilyeneket vetett papírra; és hogy nem biztonságos nekik ezt a sietve elkészítendő kiadás szempontjából elmondani. Sőt Frank Ádám nem tanácskozhatott veled sem erről a dologról, mivel nem tudom milyen barátok ezt megtiltották neki. Hogy zsarnokságnak ítéled más szövegéből a szerző akarata ellenére elhagyni vagy hozzátenni, én is ugyanezt állítom. Én is éreztem ezt a Slichtingius-szöveg esetében, még mielőtt ezt a hatalmas tévedést beláttam volna. Íme egy példa, milyen könnyen szokott megtevédni a magunkfajta.

Az idézet rávilágít arra, hogy a bizalom a hollandok és a lengyelek között korántsem volt magától értetődő. A lengyel vezetők tisztában lehettek az 1653-as rendelet következményeivel, és a távolból nehezen mérhették föl annak hollandiai társadalmi támogatottságát. A remonstráns egyház társadalmi bázisát a liberális és befolyásos holland politikai elit alkotta, akik számára a lengyel szociniánusok kapcsolatkeresései az 1620-as évektől kifejezetten tehernek számítottak. A konzervatív Voetius jól taktikázott, amikor a remonstránsok elleni támadás középpontjába nem a predesztináció körül folyó vitákat, hanem a szociniánus eszméket állította. A gazdag és politikai befolyással bíró városi elit ezáltal – a dordrechti terror után – pacifikálhatóvá vált, de egyúttal maradt eszköz, szükség esetén, a megfenyítésükre is.³⁴ A politikailag érzékeny remonstráns egyház ezután úgy lépett föl, hogy még a látszatát is kerülje annak, hogy a lengyel szociniánusokkal bármiféle kapcsolata lenne. A sokat tapasztalt Przypkowski már évtizedek óta érzékelhette a remonstránsok kelletlen, mindenféle közeledést hüvös hallgatással fogadó taktikáját,³⁵ ezért dönthetett a kényes szövegrészletek esetében inkább az öncenzúra mellett. A remonstránsok tömegbázisát illetően feltehetően nem is tévedett nagyot. Éppen Frank Ádám híres 1667-es leveléből tudjuk, hogy még 1662–65-ös adakozás során is a jóval tőkeerősebb remonstránsok alig gyűjtötték össze a remélt összeg egy hetedét. „A többi pénzt [azaz a fennmaradó 6/7 részt] adták a mennoniták, azok különösen, kik magán Collégiumokat látogatnak, s kik számra nézve határtalanul távol állnak a remonstránsoktól, sokan olyanok, kik varrással és szövással szereztek össze egy kis pénzt”, és akik „készek voltak harmad-

³⁴ Amikor például I. Rákóczi György elfogatta, felbontatta majd Hollandiába visszaküldette a szociniánus vezető, Jan Stoiński (Statorius) idősebb Frank Ádámnak címzett levelét 1638-ban, Voetius propaganda-hadjáratba fog a remonstránsok ellen, amire az ad neki alkalmat, hogy a levélben véletlenül felbukkan Uyenbogaert neve. L. MIKLÓS Ödön: *Statorius János lengyel szociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból.* = *Keresztény Magvető* (52.) 1919. 68–84.

³⁵ 1632-ben Ruarus és a többi lengyel vezető levélben kereste meg Episcopust, hogy a két egyház között szorosabb barátság szövődhessen („ut amicitia inter utrasque Ecclesias arctior constituatur”): az 1619-es lengyel segítségnyújtási gesztusok dacára kísérletük hüvös hallgatással találkozott. A ma is olvasható levélre írt kurta megjegyzés szerint: „Is niet geantwoord”, nem lett megválaszolva. Kühler utal rá, hogy a lengyelek 1662-ben Naeranuson keresztül még egy kísérletet tettek a közeledésre, azonban hogy ez is gyümölcstelen maradt, azt Kühler szerint éppen a kolozsvári gyülekezet 1697. május 18-án kelt, a tűzvész miatti segélykérő levele mutatja, amelynek bevezetője utal arra, hogy a szorosabb kapcsolat még most is hiányzik [KÜHLER, 205].

negyedfzben is adakozni”.³⁶ Przypkowski nem számolt azonban azzal, hogy a remonstráns egyházban vannak az elithez lazábban kötődő, inkább a személyes lelkiismeretre súlyt helyező egyéniségek is, akik adott esetben készek szembehelyezkedni az egyházukban uralkodó trenddel. Az ebben rejlő lehetőségeket, akkor és ott: azaz a helyszínen, a fiatal Frank Ádám jobban érezhette. Ezért is fedhette föl Naeranus előtt – Przypkowski és a többi lengyel tanácsadó intése ellenére, de minden bizonnyal Lubienieckivel egyeztetve – Schlichtingius teológiai szempontból merész utalásait. A levél tanúsága Johannes Naeranus humanista módon az erasmusi „bonae litterae”-re és a szerzői szuverenitásra hivatkozva utasítja vissza a Schlichtingius-szöveg megkurtítására irányuló lengyel javaslatokat. Az óvatossághoz szokott Przypkowski a kedvező hír hallatán nem is habozik Naeranustól elnézést kérni az utólag már felismert „enormus lapsus”-ért.

Érdeemes végül pár szót ejtenünk a „Bibliotheca” kiadójáról, Frans Kuyperről (1629–92), aki egészen az 1692-ben bekövetkező haláláig egyik legaktívabb tagja volt a nagybátyja, Daniel Brenius által 1646-ban alapított amszterdami kollégiumnak.³⁷ Kuypernek mind a kollegiáns körökben tett megnyilatkozásait, mind könyvkiadói szerepét ellentmondásosan ítélték meg a kortársak. Általánosan is elmondható, hogy a korabeli Európa könyvnyomtatásának nyomasztóan jelentős hányadát előállító Amszterdamban a tiltott könyvek kiadása nem egyszerűen a szellemi útkeresés egyik fontos eszköze volt, hanem egyúttal komoly üzleti vállalkozásnak is számított. Ez alól valószínű nem volt kivétel a „Bibliotheca” sem, amit – korabeli források szerint – jórészt egyszerű sznobizmusból vásároltak a tehetősebb polgárok.³⁸ Az üzleti szellem a kortársak szerint utóbb különösen eluralkodott Kuyperen, ezért a „Bibliotheca” után 1667-ban immár arra vállalkozott, hogy kinyomtassa Stanisław Lubieniecki háromkötetes, bonyolult illusztrációkkal teletűzdelt művét, a *Theatrum Cometicum*-ot. Piet Visser 1995-ös cikke szerint Kuyper e kiadvánnyal még nagyobb extra profíttra próbált szert tenni: bár a határidőket nem tartotta be, a bonyolult illusztrációkat nem pontosan nyomtatta ki, és eleve aránytalanul magas költségeket számolt fel, a *Theatrum* elkészültével további költségekkel fejelte meg a Lubienieckinek benyújtott számlákat. Az eset kapcsán újabb bizonyítékokat találhatunk Frank Ádám és Lubieniecki szoros viszonyára. A *Theatrum* kinyomtatásában is aktív szerepet játszó Frank képviselte ugyanis Kuyper közvetlen környezetében Lubienieckit a források szerint egyre elmérgesedő konfliktusban.³⁹

A szintén Lubieniecki védelmében Kuyper ellen kikelő Johannes Naeranus Gerard Brandthoz írt levelében egy „pénzsajtoló”-nak hívja Kuypert, aki, „bár azt hittük, kezünkben tudjuk tartani,

³⁶ BENCZÉDY, 35.

³⁷ Kuyper különösen két témában hallatta hangját. Képvisele egyrészt Daniel de Breen pacifizmusát a kollegiánsok között az általa nagyra tartott nagybácsi halála után: Trapman szerint még Breniusnál is radikálisabb módon (TRAPMAN, 163). Másrészt a nagy jelentőségűnek tartott, az első Spinoza-recepciónak tekintett *Bredenburgse twisten*-ben Bredenburggal szemben a Spinoza ellen fellépő kollegiánsok élére állt. A konfliktus okozta a kollegiánsok történetének egyetlen schizmáját az 1680-as években. (L. ISRAEL, Jonathan I.: *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*. 2001. 342–358).

³⁸ L. 6. jegyzet.

³⁹ 1670. december 22-én mindenestre Stanisław Lubieniecki egy „Memoralie”-t készített Frank Ádám számára a *Theatrum Cometicum* példányainak elszámolásáról. A Memoralie-ből világosan kiolvasható, hogy Kuyperral Lubieniecki az elkészült példányszámok sorsát és értékét illetően évekkel később sem tudott megegyezni. Lubieniecki néhol emlékezetből próbálja a neki felszámított példányok valódi sorsát tisztázni. Az iratból kikövetkeztethető, hogy az elmérgesedő konfliktusban Lubieniecki megbízásából Frank Ádám végzett konkrét egyeztetéseket Kuyperral. UBA Kézirattár, Ar¹.

valójában olyan, mint az angolna farka (een ael bij de staert)⁴⁰, azaz agyafűrt, megbízhatatlan karakter, aki kicsúszik az ember kezéből.

Úgy vélem, a fenti Przyrkowski-levelek idézeteinek tükrében (ti. hogy Frank Ádám Naeranuszal egyeztetette a „Bibliotheca” szerkesztésének egyes részleteit) a mondat első fele árulkodó („bár azt hittük, a kezünkbe tudjuk tartani”). Az 1664-ben elhunyt Daniel Brenius szerepét aligha érdemes hangsúlyozni a „Bibliotheca” kapcsán. Frans Kuypert inkább Prypkovszki kérésére Naeranus és a köréje csoportosuló remonstráns és kollegiáns vezetők biztathatták a „Bibliotheca” kiadására, valamikor 1664 tájékán. A Frank Ádám-féle levélbetét el is árulja a fontosabb vezetők nevét: Naeranus mellett a remonstráns Arnold Poelenburg,⁴¹ Isaac Pontanus⁴² és a mennonita háttérű kollegiáns vezető, Abrahamsz. Galenus.⁴³

Piet Visser cikke szerint Lubieniecki azért kérte kétségbeesetten a Kuypert „angolnafarokként” tipologizáló Naeranuszt és a kollegiáns Joachim Oudaant, hogy járjanak közben az érdekében, mivel nem citálhatta Kuypert végső esetben a magisztrátus elé – éppen a frissen megjelent és a hatóságok által azonnal betiltott „Bibliotheca” miatt. Visser e konfliktus forrásaira alapozza teóriáját arról,⁴⁴ hogy kik állhattak a „Bibliotheca”-project finanszírozásának háttérében. „Eddig – írja Naeranus Gerard Brandthoz írott levelében – [Kuypert] a kollegiáns barátai, a fejőstehenei kedvét kereste...” (De vrinden van't collegy, sijn melck koeyen, onsiet hij tot noch toe). Az egyik „melck koe” meg is van nevezve a levélben: a volt rotterdami polgármester (aki egyúttal a Kelet-Indiai Társaság igazgatója is volt) rendkívül gazdag fia, az egykori remonstráns Jan Hartigveld (1616–78), aki az apja halála után váratlanul visszavonult az arisztokrata közéletből és a remonstráns egyházból, és puritán életvezetés mellett minden idejét a kollegiáns ügyeknek szentelte. A másik „fejőstehén” Visser szerint a hasonlóan gazdag Abraham Lemmerman (?–1694) volt, aki – Kuypert legbefolyásosabb támogatójaként – az amszterdami kollégium életében játszott meghatározó szerepet. A Visser-teóriát mindenestre megerősíti, hogy az 1665-ös fent idézett Przyrkowski-levél szerint Frank

⁴⁰ Mivel Piet Visser sem eredetiben idézi az óholland szöveget, én is csak az ő angol verzióját tudom idézni. Úgy vélem azonban, hogy a szöveg értelme ebből is egyértelmű: „even though we thought we had him in our hands, we actually have ‘een ael bij de staert’ [literally ‘an eel by the tail’ meaning he is a slippery character]”. VISSER, 321.

⁴¹ Poelenburg és Pontanus alakja Frank Ádám 1667-es levelében is feltűnik. A nem sokkal azelőtt (1666. október 30-án) elhunyt Poelenburgról Frank mint jótevőről emlékezik meg. Poelenburg (1628–1666) szintén a Remonstráns Szemináriumban tanult Courcellaustól, és annak halála után (1659) ő veszi át a Szeminárium vezetését. 1665-ben Limborch-hal közösen adják ki *Episcopus Opera Theologica*-ját. Zilverberg, S.B.J. szerint eszménye előbb a holland keresztény egyházak egyesítése volt, később ennek kudarcát belátva a remonstráns broederschaap apológétája lett. (*Biografisch lexicon voor geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (BLNP). 1968. 361–362.)

⁴² Pontanus (1625–1710) csak rövid ideig volt a Remonstráns Szeminárium „hoogleraar”-ja (1666–1667). Pontanus ugyanis egyúttal az amszterdami remonstráns broederschaap prédikátora is volt, és a két tisztség egy ember számára soknak bizonyult. Pontanus a prédikátorságot választotta, a Szemináriumban pedig ekkor választották a helyére Philippus van Limborch-ot. 1682-ben gyűjtést szervezett a francia menekültek javára. Az 1650-es években szembenállt a kollegiánsokkal kritizálva a „vryjheid van spreken” gyakorlatát. (BLNP, 297–298.) Pontanusról Frank Ádám már ambivalensen emlékezik meg. Egy ízben konfliktusba is keveredik vele a remonstránsok adakozásra való kellenlensége miatt. Ugyanakkor megemlíti Pontanus korábbi jótéményeit is (minden részletezés nélkül).

⁴³ Abrahamsz. Galenus (1622–1706) a kollegiánsok legnagyobb hatású vezetője. A vryj spreken elkötelezett védelmezője, aki a „premilleniumi” egyházak állapotát megreformálhatatlannak tartván nagy jelentőséget tulajdonított az egyéni megvilágosodásnak. FIX, Andrew C.: *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*. 1990. 97–103.

⁴⁴ VISSER, 320–321.

Ádám jóváhagyta a Schlichtingius-kötet tervezetét az amszterdami kollegiánsok legnagyobb hatású vezetőjével, Galenusszal.⁴⁵

A Frank Ádámmal kapcsolatos források tehát szépen kiegészítik, időnként árnyalják a „Bibliotheca” megszületéséről szóló eddig megjelent szakirodalmat, különösen a legizgalmasabb időszakot, a munka kezdetének pillanatait illetően. Mire Andrzej Wiszowaty megérkezik Mannheimből, hogy átvegye Franktól a szerkesztői munkát (1666), a jelentős sorozat első két vastkos kötetét – Johannes Crellius és Jonas Schlichtingius műveit – már Erdélyben is kézbe vehetik az európai hírnű kiadvány iránt érdeklődő olvasók.⁴⁶

B. KIS ATTILA

Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára.* A 18. század utolsó harmadától Magyarországon megnövekedett a nemességnek a művelődésében, a magyar nyelv kiművelésében játszott szerepe. Korábban a tudományos élet megszervezésével többnyire értelmiségiek próbálkoztak latin nyelven. A 18. század végéig a latin volt az országban együttélő iskolát végzettek közös nyelve, ez tette lehetővé az európai tudományossággal a közvetlen érintkezést. A latin az országnak 1844-ig hivatalos nyelve maradt, a katolikus egyházban pedig még ennél is jóval tovább használták a felsőbb oktatásban és a liturgiában. A 18. században a magyarországi peregrináló ifjak latin tudását még megcsodálták külföldi egyetemeken, ám a latin nyelv egyre gyakrabban bizonyult kevésnek külföldi protestáns egyetemeken a nemzeti nyelvű oktatás bevezetése miatt. Magyarországon is gyakoribbá váltak az ország nyelvének, a magyarnak sokirányú kiművelését szorgalmazó próbálkozások. Az „ész századá”-ban egyaránt akadtak egyháziak és világiak, akik az egyéni és közösségi élet megújítására irányuló törekvéseiket már magyarul fogalmazták meg. A vallásos megújulási mozgalmak is az élet egészének átalakítására tettek kísérletet. A pietizmus a század első felében az evangélikus egyház és az evangélikus közösségek reformját szorgalmazta,¹ a század közepétől a Lodovico Antonio Muratori nevével fémjelzett reformkatolicizmus pedig a jezsuiták

⁴⁵ Piet Visser cikkében arra is kísérletet tesz, hogy a téves Blaeu-attribúció helyett megállapítsa a „Bibliotheca” nyomdászának valódi kilétét. Az ő javaslata Daniel Baccamude. Visser abból indul ki, hogy Oudaan és Lubieniecki műveit Baccamude nyomtatta ki Kuyper számára. Megállapítását tipográfiai érvekkel is alátámasztja. VISSER, 320.

⁴⁶ Mint Frank Ádám írja 1667. február 15-i levelében: „Indicate quaeo an Preussius vel Schlichtingii, exemplaria aliquot operam Crelii et Schlichtingii ad vos transmissert.” (Jelezzétek vissza, kérlek, hogy Crellius és Schlichtingius művének néhány példányát Preussius vagy Schlichtingius családja elküldte-e számotokra.). Az 1653-as rendeletre hivatkozva Holland tartomány Legfelsőbb Bírósága 1674. július 19-én az alábbi könyvekkel egyetemben tiltotta be a „Bibliotheca Fratrum Polonorum”-ot: Lodewijk Meyer *Philosophiae Sacrae Scripturae Interpres*-e, Hobbes *Levithan*-ja, és Spinoza *Tractatus Theologico-Politicus*-a. 1677-ben ehhez társult még Spinoza *Opera Posthuma*-ja, benne az *Etikával*. A kötetek mégis eljutottak a kor leghíresebb szellemi reprezentánsainak könyvtárába: Isaac Newton-éba éppúgy, mint John Locke-éba vagy John Milton-éba.

* Készült a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Szlavisztika–Közép-Európa Intézet, Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoport esztergomi műhelyében.

¹ CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez.* Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36./

által kézben tartott vallási formalizmust akarta megváltoztatni.² A század közepe után a francia felvilágosodás is egyre több szálon hatott. A bécsi kormányzat egy ideig bátorította ezen törekvéseket. Köznemességünk egy része érzékenyen reagált a változásokra.

A század közepe körül növekedett a megjelent művek közt a világi témájúak aránya. Az olvasók túlnyomó része a nemesség közül került ki. Bíró Ferenc e folyamatot így jellemzi:

„... létrejött a változásokat immár magában rejtő helyzet, hiszen megszületett a felvilágosodás-kori magyar irodalom majdani két főszereplője: a művelt, a barokk világtól egyre távolodó, a dolgokat egyre inkább a saját szemével néző nemes és a világiak igényeihez alkalmazkodó, azaz: laicizáló egyházi értelmiség.”³

A bécsi testőrírók működésében már a szépirodalom játszotta a fő szerepet.

A változásokat jól tükrözi a könyvkiadás, a folyóiratok megjelenése, továbbá a magyar nyelv ügyében megfogalmazott gondolatok a II. József halála utáni országgyűlésen. Vajon kitapinthatóak-e ezek a folyamatok köznemességünk magánkönyvtáraiban, olvasmányában? Mennyiben vannak e könyvtárakban reformokat sürgető kiadványok?

Az utóbbi két évtizedben örvendetesen megszorodtak a könyvtártörténeti kutatások, de azok csak a 18. század közepe előtti korok könyvjegyzékeit veszik számba.⁴ A 18. század második felének könyvkultúrájáról ugyan sokat tudunk, ám a kutatások itt elsősorban a jelentős és máig fennmaradt magán- és egyházi könyvtárakra irányultak. A nem kiemelkedő szerepet játszó köznemesség könyvtárainak rendszeres kutatása még nem kezdődött meg, sőt az alkalmi feldolgozás, forrásközlés is ritka. Pedig nem volna érdektelen a nemesség művelődési helyzetéről régióként szűrőpróba-szerű vizsgálatot végezni, áttekinteni az akadémiát végzetek, sőt egyetemre is eljutó, aztán legfeljebb a vármegyei életben tevékenykedő személyek könyvtárait, olvasási szokásait. Ehhez a munkához bőséges a forrásanyag. Az ország különböző részein elvégzett vizsgálatok tanulságos összevetésekre adnának lehetőséget.

Az alábbiakban egy esztergomi nemes, Somogyi János (†1782) hagyatéki könyvtárát⁵ vizsgáljuk meg. A hagyatékból árverésre került könyvek jegyzékét egy 1782-ben megújított rendelet szerint át kellett néznie árverés előtt az illetékes revizornak. Az általa megjelölt könyveket a továbbiakban úgy kellett kezelni, mint a tiltott könyveket.⁶ Könyvrevizorokat az újonnan létesített

² SZELESTEI N. László: *Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében.* = Magyar Könyvszemle 2000. 27–42.

³ BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Bp., Balassi, 1994¹. 15.

⁴ A Monok István-vezette munkatársak számbavették és közzétették az intézményi- és magánkönyvtárakról fennmaradt jegyzékeket (1983-tól: Könyvtártörténeti füzetek, 1–9), jó ütemben folyik e jegyzékek kiadása (1983-tól: Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11–18 [törtszámjegyekkel], továbbá 1991-től külön sorozatban tanulmányok: Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1–7).

⁵ Magyar Országos Levéltár, C-67, Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum litterario-politicum, 1782, Universitas Budensis, Fons 24, pos. 14.

⁶ A Magyar Királyi Helytartótanács 1782. szeptember 26-án kelt rendeletét az 5795. számú irat tanúsága szerint szétküldte az ország valamennyi törvényhatóságának.

Si quidem relate ad libros auctione distrahendos clementer ordinare visum sit Sacratissimae Suae Majestati, ut Regulae hactenus vigentes porro quoque observentur; nempe: Librorum sub hasta vendendorum specifica connotatio concernenti Revisori exhibeatur, qui Libros prohibitos delectis, eosque in Depositorio officio reponet; dein vero duplicem connotationem tam nempe super libris prohibitis, quam et iis, qui ibidem nondum noti sunt, conficiet, eamque suo loco exhibebit, ut sic tam, quoad censurae obnoxios, quam admittendos, ac posteriorum quidem intuitu Cathalogus praevia

akadémiák mellé neveztek ki.⁷ Az esztergomi megyegyűlés Somogyi János könyveinek jegyzékét a helytartótanácsához, és nem a területileg illetékes revizorhoz küldte el, mert a revizori hivatal felállításáról még nem értesült.⁸ Az általunk alább közölt könyvjegyzék külfetére az a megjegyzés került, hogy a jegyzéket a város a királyi egyetem revizorához, Lakits György professzorhoz küldje el. A könyvek további sorsáról nincs tudomásunk, a revízióra küldött jegyzék leírásai azonban pontosak, impresszumatokat is tartalmaznak, a művek, sőt azok kiadásai azonosíthatóak.

Vizsgálatunkban összehasonlító anyagként Bogyai Pál (†1762), Hrabovszky László (†1786) és Gombos Antal (†1794) könyvjegyzékeit használjuk. Bogyai Pál Zala vármegyében élt, jegyzéke 77 tételes.⁹ Hrabovszky László (született 1710 körül) Esztergom vármegye főjegyzője volt, 1754-ben alulmaradt az alispáni választáson, 1755-től Békés vármegyében nyerte el az alispánságot, e tisztséget 1781-ig viselte, 1764-ben országgyűlési követté is megválasztották. Könyveinek (106 tétel) egy része tanulmányi idejéhez és minden bizonnyal még esztergomi tartózkodásához köthető.¹⁰ Gombos Antal Bács megyei táblabíró Nemesmiliticsen halt meg, könyvjegyzéke 37 tételt tartalmaz.¹¹ E három jegyzék leírásai impresszumatok nélküliek.

Somogyi János könyveinek egy részét bizonyára iskolázása során szerezte, feltehetően Nagyszombatban. Tanulmányi célokat szolgálhatott Cyprianus Soarez retorika tankönyve (nr. 31), Georgius Kees polgárjogi tankönyve (nr. 15), Bartholomaeus Cartagena *Enchiridionja* (nr. 49), bizonyára az Ovidius-kötetek (nr. 44–45), Plautus (nr. 51) és Comenius négy nyelvű *Orbis pictusa* (nr. 21). Régi kiadású könyv csak néhány akadt könyvtárban, ilyen az első helyen leírt Plinius Secundus. Talán tanulmányai során szerezte meg a jezsuiták amerikai missziójáról szóló kötetet is (nr. 11).

A nemesi könyvtárak közös jellemzője, hogy azokban a könyvek jelentős része jogi és történelmi. Somogyi könyvtárban ilyenek: Werbőczy *Tripartituma* (nr. 59), az országgyűlési törvények (nr. 28), a *Forma processus criminalis* (nr. 3), Thuróczi László magyar királyokról írt műve (nr. 2), Lisznyai Pál *Magyaroknak krónikája* (nr. 48), Johann Georg Schwandtner forráskiadványa, a *Scriptores rerum Hungaricarum* (nr. 16). Nicolaus Reusnernek a magyarországi 16. századi törökkel vívott harcainak leíró kötetét Kalocsán adták ki újra (nr. 12). Johannes Rigler értekezése ártalmas ételekről szól (nr. 18), Athanasius Kircher természettudományos munkája a földalatti világról (nr. 47). Gyakorlati igényt elégített ki a pénzváltási kötet (nr. 56).

Somogyi János könyvtárában a szokásosnál nagyobb arányban találhatóak meg a vallásos/ájtatossági, ismeretszerző és szépirodalmi művek. Ezek tekintélyes része magyar nyelvű. Természetesen ezeket nem szemlélhetjük elkülönítve a latin nyelvűektől, de az arány feltűnően magas. 60 könyv közül 17 magyar nyelvű.

ratione rectificatus, inscriptoque eidem, „admittatur” aut si Typus edendus foret, „imprimatur”, requisita subscriptione firmatus, concernentibus, fine instituendae Licitationis extradetur.

Hinc ad ipsum praetitulatis Dominationibus Vestris, fine observaminis, insituendaeque solitae publicationis, ut nempe per venditores Elenchus librorum vendendorum praevia, antequam venui exponantur, concernenti Revisori exhibeat, hisce intimandum duxit hoc Locumtenentiale consilium.

⁷ II. József cenzúrendeletéről l. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1996³. 524–529.

⁸ Cum autem ubinam sit officium Revisoratus Librorum, nobis haud constat.

⁹ Bogyai Pál hagyatékának könyvjegyzékét Monok István szívfességéből használhattuk, ő bocsátotta rendelkezésünkre annak fénymásolatát. A jegyzék lelőhelye: Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, Megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, Protocollum, 1762.

¹⁰ Hrabovszky László hagyatéki könyvjegyzékéről (a jegyzék közlésével együtt) l. HÉJJA Julianna Erika: *Egy XVIII. századi Békés vármegyei kisnemes, Hrabovszky László olvasmányai*. = Magyar Könyvszemle 2001. 351–355.

¹¹ Gombos Antal hagyatékának könyvjegyzékét l. ZSOLDOS Benő: *Egy 18. századbeli bács-megyei táblabíró könyvtára*. = Magyar Könyvszemle 1910. 284–285.

A könyvjegyzék összetétele alapján magától értődő, hogy magyar nyelvű Bibliája volt Somogyinak, a Káldi fordítás első kiadása (nr. 5). Biblia-magyarázata Bernardus Lamy *Apparatus Biblicus* (nr. 8). A Biblia jobb megértését is szolgálta a zsidó szokásokról szóló kötet, a *Ritus ac mores Haebreorum* (nr. 17) és Augustin Calmet egy műve (nr. 34). Az ószövetségi mondásokat tartalmazó kötet az esztergomi nyomda terméke 1764-ből (nr. 13). A hitbuzgalmi, ájtatossági könyvek magas számának Somogyi vallásossága mellett az is oka lehet, hogy a könyvek tulajdonosa kapcsolatba kerülhetett vallásos társulatokkal. Erre utal a nagyszombati Boldogasszony kongregáció 1745-ben kiadott reguláit tartalmazó kötet (nr. 39). Azt feltételezzük, hogy Esztergomban élve is tagja lehetett vagy a jezsuiták vezette Krisztus halála társulatnak, vagy a ferencesek Kordás társulatának.¹² A társulatok által leggyakrabban ajándékozott könyvek¹³ közé tartozik Rajcsány János *Viator christianusa* (nr. 38/1). A napi elmélyülést szolgálta a Kassán megjelent *Fructus hyemales sacri* című kiadvány (nr. 41), egy latin imakönyv (nr. 54), Pázmány Péter 1701-ben megjelent *Imádáságkönyve* (nr. 58), Kempis Tamás *Krisztus követéséről* írott műve latin és magyar nyelven (nr. 55., 46). Ide sorolhatjuk Molnár Jánosnak *A megtérő református elmékedéséről négy könyveit* (nr. 6., Nagyszombat, 1763), Jenei Márton pálos szerzetes fordítását (nr. 9., *A keresztnek közönséges úta*, Pest, 1772), Esterházy Pál nádor *Via lactea* című kötetét (nr. 19., Sopron, 1762), Lorenzo Scupoli *Pugna spiritualis* című művét latinul (nr. 52) és magyar fordításban (nr. 33) és egy bibliográfiákban ismeretlen, 1726-os nagyszombati kiadványt, az *Egy kárhozott léleknek siralmas panaszát* (nr. 40). Az utóbbi Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum*ához hasonló verses vagy prózai mű, esetleg iskoladráma lehet. Az egyházi életben való eligazodást szolgálta a Pázmány Péter által tartatott esztergomi zsinat határozatainak kiadása is (nr. 20., Loreto, 1667).

A 18. századi katolicizmusban nagy szerepe volt a példaképeknek. A magyar történelemmel érintkező, oda is besorolható volna Johannes Stilting Szent István életéről írt munkája (nr. 4.: *Vita Sancti Stephani*, amelyet liber gradualisként terjesztettek Győrött 1767-ben). Esterházy Imre primás népszerűsítette Alamizsnás Szent János tiszteletét, a pozsonyi domban pompás kápolnát építtette a szent mumifikálódott testének tiszteletére. Somogyi József könyvei közt az Esterházy által kiadatott latin, német, magyar és szlovák (cseh) életrajz közül a magyar nyelvű volt meg (nr. 35). Giovanni Lorenzo Berti műve Szent Ágoston életével foglalkozik (nr. 7).

A lelki elmélyülést segítő kegyességi művek mellett megtalálható néhány olyan könyv is, amely a hitélet szervezeti kereteinek megújulását sürgette. Ilyen az olasz reformkatolicizmus (katolikus felvilágosodás) legnagyobb alakjának, Lodovico Antonio Muratorinak két fontos erkölcszociológiai munkája, hazai kiadásban: a *De charitate christiana* (nr. 14., Esztergom, 1763) és a *De recta hominis christiani devotione* Budán, 1756-ban forgalomba hozott bécsi kiadása (nr. 27).¹⁴ E művekben Muratori a jezsuiták vezette külsődleges és ártalmas vallásgyakorlatok helyett az igazi Isten- és felebaráti szeretetet sürgette, amelynek a szegények és rászorulóik irányában is meg kell mutatkoznia. A két mű magyar nyelven is megjelent. Bizonyára nem véletlen, hogy az Esztergomban élő Somogyi János könyvtárában megtalálhatóak ezek a művek. Esztergomban élénk hitélettel várták, hogy a török alóli felszabadulás után végre a városba visszatérjen a káptalan és az érsek. Az 1761-ben kinevezett érsek, Barkóczy Ferenc nagyszabású építkezések megkezdésével készült erre. A városba nyomdát is telepített.¹⁵ (A tervezett visszaköltözésre csak a 19. század első felében került sor.)

¹² A társulatokról l. KNAPP Éva: *Pietás és literatúra. Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Bp., Universitas, 2001. 216, 197. /Historia litteraria, 9./ Uo., 122–141.

¹³ Uo., 122–141.

¹⁴ SZELESTEI N. László: *Lodovico Antonio Muratori művei ...* (2. j.), 28–42.

¹⁵ V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*. Bp., Balassi Kiadó, 1999. 192–193.

Barkóczy a *De charitate christiana* ajánlotta, a *De recta hominis christiani devotione* című művet pedig ő is magyarra fordította.¹⁶

Molnár János *Pásztor embere* (nr. 38/2., Pozsony, 1775) a rokokó szellemében fogant nevelő, moralizáló könyv. A világiak egyre nagyobb olvasókedvére számíthattak az ilyen típusú kiadványok. Johann Schellenberg *Keresztény Senekájának* új magyar nyelvű kiadása 1740-ben (nr. 43) az udvari, változó szerencse helyett a mennyei haza keresésére buzdította a kor nemeseit. Ugyanezt a bölcselkedő gondolkodást közvetítette a jezsuiták által népszerűsített, sztoicizmust a barokk felfogással egyeztető William de Britaine műve, amelynek latin nyelvű változatát Gánóczi Antal *Emberi okosság* címmel fordította magyarra. Ez Somogyi József könyveinek legkésőbb megjelent darabja; 1781-ben látott napvilágot (nr. 29). Kollarics Joakim pálos szerzetes magyartításában található a könyvek közt Andreas Maximilianus Fredro népszerű *Monita christiano-politica* című műve (nr. 37). Halápy Konstantin piarista szerzetes azzal a céllal közölt mindennapi olvasmányul anekdotikusan moralizáló verses állatmeséket, hogy a hasznos olvasmányok gyönyörködtessenek is (nr. 10). Ugyanezt szolgálta Vánossi Antal *Idea sapientise* (nr. 30), Hugo Hermann *Pia desideria* (nr. 50) és Paulo Segneri *Vera sapientia* (nr. 53). Benedictus Pererius *Quaestiones* Faludi Ferenc *Omnium*ában is szerepel.¹⁷ Időt múltató, ugyanakkor nagy ismeretanyagot magában foglaló kötet Bertalanffi Pál magyarul megjelent földrajzkiadványa (*Világnak két rendbéli rövid ismereti*. Nagyszombat, 1757., nr. 25), amelyben a szerző a világ természeti és politikai leírását nyújtja. Nevelési kérdésekkel foglalkozik Klobusiczky Antal a francia *Livre des Enfants* magyar átdolgozásában (*Hasznos mulatság*. Pozsony, 1764. nr. 24).

Folytathatjuk a sort a szórakoztató irodalom termékeivel. A hősi, gálans típusú regény első magyarul is megjelent példája, Guillaume de Waha-Baillonville *Keresztény Herkules*, Gerő György fordításában (nr. 22). Már korábban is népszerű volt Magyarországon, latinul kétszer megjelent (Kassa, 1747; Kolozsvár, 1749). A korban divatos heroikus regény népszerű képviselője John Barclay *Argenise* (nr. 42).¹⁸ 1792-ben kétféle fordításban is kiadták magyar nyelven. A tisztességes időtöltést, a víg társalgás elsajátítását segítette Odilo Schreger *Studiosus Jovialisa* (nr. 26). Európaszerte sok kiadást megért Johann Peter Lange *Democritus ridense* (nr. 23), nálunk is erősítve a kalendáriumokban és önállóan is terjesztett sok-sok anekdotát, adomát,¹⁹ a következő időszakok magyar irodalmának anekdotázó jellegét.

A 18. század utolsó évtizedében, 1794-ben elhunyt Gombos Antal 37 könyve közt nagyobb arányban vannak a jogi és történelmi könyvek, de szerepel közöttük két aritmetika, geográfia, állattan, földrengésről szóló és gazdasági könyv. Természetesen van Biblia. Gombos katekizmusa német nyelvű, imakönyve horvát. Pavich Imre verses latin fordításában volt meg e könyvek közt Andreas Cacics horvát bánokról írt munkája (Buda, 1764). Ugyancsak latinul olvashatta Stephanus Novakovics szerb népről szóló disszertációját (1790). Gombos Antal Bács vármegyében élt. Magyar nyelvű könyvei közt megemlíthetjük a *Hármas kis tükört*, *Hármas históriát*, Kemény Jánost. A néhány ájtatossági mű: Petrarca: *De remediis utriusque fortunae*, Szörény Sándor: *Philippicae sacrae*, Maximilianus Fredro: *Monita christiano-politica* (ez szerepelt Somogyi János könyvei között is). A kötet népszerűségét mutatja, hogy a jegyzékben egyszerűen csak Fredro-ként

¹⁶ SZELESTEI N. László: *Lodovico Antonio Muratori művei ...* (2. j.), 31–34.

¹⁷ A kritikai kiadás olvasata: Benedictus Percius. (*Faludi Ferenc Prózai művei*, II. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 987. /Régi magyar prózai emlékek, 8/2./ – Vö. SZAUDER József: *Faludi Ferenc és B. Pererius*. = Filológiai Közlöny 1957. 435–440.

¹⁸ E mű Bogyai és Hrabovszky könyvei közt is megvolt, több kéziratos magyar fordítását is ismerjük.

¹⁹ Vö. SZELESTEI N. László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980. 491–497.

szerepel. Mindenképp megemlítendő még még Balthasar Gracian művének latin változata (*Aulicus, sive de prudentia civili*).

Az 1762-ben, tehát Somogyi Jánosnál két évtizeddel korábban elhunyt Bogyai Pál, Zala vármegyei nemes 77 tétéles (88 kötet!) jegyzékében a történeti és jogi könyvek teszik ki a többséget. Csak pontos elemzés elvégzése után lehet ezekről értékítéletet mondani. Mi most azokat a tételeket nézzük meg, amelyek nem tartoznak a jog és történelem témakörbe és nem klasszikus auktorok. Megtalálhatóak Bogyai Pál és Somogyi József könyvtárában is: Rosti Miklós latin fordításában Paolo Medici *Ritus et mores Haebreoruma*, Kempis Tamás magyarul és latinul, Rajcsány János *Viator christianusa*, Hugo Hermann *Pia desideria*, John Barclay *Argenise*. A további kötetek: Analectus Reiffenstuel *Theologia moralisa* a korszak alapvető segédkönyve volt. Összefoglaló jelleget sejtet a *Thesaurus christianae religionis* cím. Turóczi József műve is a *Theologia moralis* címet viseli. Iskoladráma Kereskényi Ádám kötete, a *Szent Ágostonnak megtérése, mely beszélgetéssel előadatott*. Két szent életrajzát forgathatta Bogyai saját könyvei közül, Kalazanci Szent Józsefét és Remete Szent Pálét. Volt egy kézirásos latin imakönyve. A magyar nyelvű *Lelki fegyverház* és Stanislaw Lubomirsky *De vanitate consilioruma* a 18. században sokszor megjelent művek. Gyakran kötöttek téziseket Vitus Bering *Florus Danicus*ához. Verses művek: Halápy Konstantin *Mirias versuum*, egy pontosan meg nem határozható *Liber carminum moralium*.

Hrabovszky László életének egy része Esztergomhoz kötődött, 1755-ben költözött el Békés vármegyébe. Négy évvel később halt meg, mint Somogyi József. 106 tétéles könyvtárának jogi és történelmi részében van néhány érdekesség, például Samuel Puffendorf, Hugo Grotius. A képhe jól illeszkedik a keresztény uralkodót megrajzoló mű, Fajardo Diego Saavedra *Idea principis christiano-politicije*, melynek példányait liber gradualisként osztották szét fiának, Hrabovszky Antalnak 1759-ben tartott, nyilvános filozófia-vizsgáján.²⁰ Ebbe a sorba kívánczik Ambrosius Marlianus *Theatrum politicuma* és Johann Eusebius Nieremberg *Dictamina* című műve.

Somogyi József és Hrabovszky László jegyzékén is szereplő művek: magyar nyelvű Biblia, Lorenzo Scupoli *Pugna spiritualisa*, Barclay *Argenise*, *Alamizsnás Szent János élete* (Somogyinál magyarul, Hrabovszkynál latinul), Kempis Tamás (Hrabovszkynál latinul, Somogyinál latinul és magyarul), *Studiosus Jovialis*, a Pázmány Péter alatti zsinati határozatok.

A vallásos ájtatossági művek meglehetősen nagy számban vannak jelen Hrabovszky könyvei között. Ha összehasonlítjuk Somogyi János könyveivel ezeket, két lényeges különbséget észlelünk. Hiányzik Muratori, vagy más, az egyén életén túli reformokat sürgető szerző, de még ennél is feltűnőbb, hogy több kötet idézi fel a hitvitákat. A morális, erkölcsstani művek mellett Hrabovszky könyvtárában a kor laicizálódására jellemző munkák közül csak Barclay *Argenise* és a *Studiosus Jovialis* című kötet található meg.

Hrabovszky László a fentiekben még nem említett ájtatossági kötetei: Giovanni Bona kardinális protestáns körökben is elterjedt híres aszketikus műve, a *Manuductio ad coelum*; Rajcsányi János: *Itinerarium Athei ad viam veritatis deducti*; a katekizmustanításról szóló *Dialogus inter parochum veteranum et novitium*; a Bogyainál is meglévő Stanislaw Lubomirsky-mű (*De vanitate consiliorum*); *Nepomuki Szent János élete* (latinul); Guillelmus Stanihurstus Krisztus szenvedését tárgyaló műve (*Dei immortalis in corpore mortali patientis historia, moralis doctrinae placitis et commentationibus illustrata*); *Paradisus animae* (Nagy Szent Albert művének hazai kiadása lehet), Szentiványi Márton: *Ratio status futurae vitae*; *Quotidiana pietatis exercitia*; *Tractatus Raby*

²⁰ SAAVEDRA, Fajardo Diego: *Idea principis christiano-politici centum symbolis expressa. (Audi-toribus oblata dum assertiones ex universa philosophia ... publice propugnaret Antonius Hrabovszki ... ex praelectionibus ... Henrici Raist.)* Pest-Buda, 1759. 10, 431 l.

Samuelis ... indicans errorem Judaeorum; Otia Bachmegeiana documenta veritatis fidei romanocatholicae, forma colloquii familiaris inter Lutheranum et Catholicum exhibentia.

A fentiek alapján megállapíthatjuk (amennyire ismereteink és a sokszor hiányos leltári adatok ezt lehetővé teszik), hogy e köznemesi könyvtárakban tükröződnek a 18. századra más források alapján megállapított szellemi áramlatok. Mindegyik könyvjegyzékben főleg történelmi, jogi és ájtatossági könyvek szerepelnek. A nemesek érdeklődése hitéleti művek mellett elsősorban a magyar történelemre és a vármegyei jogviszonyokat érintő kiadványokra terjedt ki. A század közepétől azonban, nagyrészt a vallási, morális és velük érintkező művekben jelen vannak a változás jelei, a moralizálás mellett a hasznos időtöltést biztosították az elvilágiasodásról tanúskodó irodalmi termékek is. A világi témájú könyvek a három könyvtárban különböző arányban vannak jelen, ebből a szempontból különösen Somogyi János könyvtára mutatja fel a bevezetőben jelzett elvilágiasodási tendenciát.

*Somogyi János hagyatéki könyvei*²¹
(Esztergom, 1782)

*Elenchus Librorum denati Domini Joannis condam Somogyi
in Libera Regiaque Civitate Licitatione mediante vendendorum.*

1. *Caji Plinij Veronensis Secundi historia naturalium impr. 1507. 16. Jan. in folio.*
– Plinius Secundus, Caius: Historiae naturalis libri XXXVII. [Venetiis.] 1507, per Johannem Rubeum et Bernardinum fratresque Vercellenses. 280 ff.
2. *Hungaria suis cum Regibus in compendio data authore P. Ladislao Thuroczy Die 31. Aug. 1729. a Provinciali Societatis Jesu Joanne Baptista Thuller revisus et approbatus, in folio.*
– Turóczy, Ladislaus: Ungaria suis cum regibus compendio data. Tyrnaviae, 1729, Frid. Gall. 8, 245 l.
3. *Forma Processus Criminalis dicata Josepho Imo Regi Hungariae. Tyrnaviae impressus in Anno 1732. in folio.*
– Forma processus iudicii criminalis Seren. regi apost. Hungariae Josepho I. dicata. Sumptibus Em. principis, cardinalis a Kollonicz. Editio tertia. Tyrnaviae, 1732, Leop. Jos. Berger. 64, 10 l.
4. *Vita S. Stephani Regis Hungariae. Jaurini edita 1767. in folio.*
– Stiltingus, Joannes: Vita Sancti Stephani... ex Latinis et Graecis aliarumque gentium monumentis collecta... commentariis et observationibus illustrata, in qua Joannis Schwartzii... calumniae refutantur a – – ...continuatore Joan[ne] Bolandi, auditoribus oblata, dum in... Societatis Jesu Collegio Jaurinensi anno... 1767. mense. Augusto assertiones ex universa philosophia publice propugnaret... Georgius Gergeli, metaphysicae auditor... praeside... Michaelae Milkovics. Jaurini (1767), Streibig. 10, 198, 12 l.
5. *Biblia sacra, Hungarico idiomate edita Viennae Anno 1626. in folio.*
– Szent Biblia ... magyarra fordította ... Káldi György. Bécsben, 1626, Formika Máté. 4, 1196, 78 l.
6. *A meg téřő Reformátusnak Elméłkedése authore Joanne Horváth[!] S.J. edita Tyrnaviae 1763. in 4°.*
– Molnár Jánosnak a meg-téřő reformatus elméłkedésérőł négy könyvei. Nagyszombat, 1763, Akad. 10, 429, 2 l.

²¹ A hagyatéki könyvjegyzék minden tétele után közöljük a kiegészített leírást.

7. *Joannis Laurentij Berthi Authoris de rebus gestis S. Augustini, Venetijs 1761. editis in 4°.*
– Berti, Joannes Laurentius: De rebus gestis S. Augustini, libris ab eodem conscripſis commentarius. Venetiis, 1761.
8. *Apparatus Biblicus, Authore Bernardo Lamy editus Tyrnaviae 1764. in 4°.*
– Lamy, Bernardus: Apparatus biblicus, sive manuctio ad Sacram Scripturam. Tyrnaviae, 1762, Acad. 645, 66 l.
[A következő években gyakran terjesztették e kiadást liber graduálisként, 1764-ben például Batthyány Ignác és Okolicsányi János téziseit is hozzákötötték.]
9. *Keresztnek az Uttya authore Martino Jenej O. S. Pauli, editus Pestini 1772. in 4°.*
– Haeftenus Benedek: A keresztnek közönséges úta, az az: a világi közönséges inségek, nyomorúságok, üldözések, nyavalyák sat. minéműségéről: azoknak békességes elszenvédéséről: és a szenvedésnek módgyáról, úgy hasznairól-is ... magyar nyelvre fordított P. Jenei Márton. Pesten, 1772, Eitzenbergné. 6, 291, 4 l. Rézm. címlappal.
10. *Apologorum Moralium Libri 4, Authore P. Constantino a Passione Domini Scholarum Piarum editi Tyrnaviae Anno 1747. in 4°.*
– Halápy, Constantinus: Apologorum moralium lib-i VI. elegiarum unicus. Tyrnaviae, 1747, Acad.
11. *Historica Relatio de Apostolicis Missionibus Societatis Jesu Authore P. Patricio Fernandes et P. Hieronymo Heran, Augustae Vindelicorum 1733. in 4°.*
– Fernandez, Joannes Patricius–Heran, Hieronymus: Historica relatio de apostolicis Missionibus Societatis Jesu ad Chiquitos, Paraquariae populos. Augustae Vindelicorum, 1733. 38, 276, 18 l.
12. *Rerum Memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus gestarum Narrationes Authore Nicolao Reusner editae, Francofurti 1770. in 4°.*
– Reusner, Nicolaus: Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantionopoli usque ad annum 1600... gestarum narrationes... editae Francofurti 1603. Recusae Colocae, 1770. 6, 356 l.
13. *Dicta Veteris Tetamenti Authore Dico Cyrillo Strigonij Anno 1764. in 4°.*
– Cyrillus: Dicta Veteris Testamenti et Sanctae Scripturae interpretata anagoge, breviter et dilucide collecta, et a divino Cyrillo et a magno Maximo, et a caeteris interpretibus. Juxta exemplar impressum Lutetiae, a. 1638. Recusa Strigonii, 1764, Franc. Ant. Royer. 8, 120 l.
14. *Ludovici Antonij Muratorij Tractatus de Charitate Christiana. Strigonij 1763. in 4°.*
– Muratori, Ludovicus Antonius: De charitate christiana, prout fertur in proximum tractatus moralis. Ex Italico sermone in Latinum versus ab Andrea Friderico Schupanzigh. Strigonii, 1763, Franc. Ant. Royer. 40, 744 l.
15. *Commentarius de Jurisprudencia Civili Authore Joanne Georgio Kees editus Viennae 1711. in 4°.*
– Kees, Johannes Georgius: Commenarius ad Justiniani Institutionum libros quatuor. Viennae, 1711.
16. *Scriptores Rerum Hungaricarum Authore Joanne Georgio Svandner editi Tyrnaviae 1765. in 4°.*
– Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini ... cura et studio Joannis Georgii Schwandtner. 3 tomi. Tyrnaviae, 1765, Acad. 80, 694, 4, 458, 2, 380 l.
17. *Ritus ac mores Haebreorum Authore P. Nicolao Rosty S. Pauli Imi Eremitae, editus Tyrnaviae Anno 1774. in 4°.*
– Medici, Paulus: Ritus ac mores Hebraeorum Italico idiomate refutati... nunc... Latine redditi, notisque Hebraicis illustrati a Nicolao Rosty. Tyrnaviae, 1758, Acad. 28, 276, 8 l.

18. *Dissertatio de Cibis Noxiis Joannis Rigler Medici, edita Tyrnaviae Anno 1774. in 4°.*
– Rigler, Joanes Nicolaus: Dissertatio inauguralis medica de cibis noxiis. Tyrnaviae, 1774, Univ. 8, 42 l.
19. *Via Lactea ad Coelum ducens liber Precatorius Pauli Estoras Principis in 4°.*
– Eszterházy Paulus: Via lactea variis praecationibus, meditationibus, aliisque piis exercitiis ab ecclesia catholica jam dudum approbata ornata: Pauli condam Eszterház ... anno 1707 studio in lucem edita et nunc ejusdem nepotis principis Pauli Antonii Eszterház ... zelo et sumptibus recusa, publicoque devotorum usui exposita. Sopronii, 1762, Joan. Jos. Siess. 6, 545, 4 l.
20. *Decreta Synodi Diaecesis Strigoniensis sub Petro Pazmano Cardinali et Archi Episcopo Strigoniensi edita 1667. in 4°.*
– Acta et decreta Synodi Dioecesanæ Strigoniensis auctoritate ... Petri Pazmany ... celebrata Tyrnaviae Annlo Domini 1629 ... iussu ... Gabrielis Szelephény ... recusum. [Pottendorf,] 1667. 155 l.
21. *Orbis Sensualium quadrilinguis Authore Joanne Amos Comenij editus Augustae Vindelicorum Norimbergae 1740. in 8°.*
– Comenius, Johannes Amos: Orbis sensualium pictus quadrilinguis. (Lat., Germ., Hung., Boh.) Augustae Vindelicorum 1740.
22. *Keresztényi Hercules. Authore Georgio Gerö, editus Cassovia 1768. in 8°.*
– Gerö György: Keresztény Herkulesnek Bullióni Godefrednek hadi munkái. Irta deákból ... 2 rész. Kassán, 1768, Akad. 14, 483, 479 l.
23. *Democritus Ridens editus Augustae Vindelicorum Anno 1754. in 8°.*
– Lange, Johannes Petrus: Democritus ridens sive Campus recreationum honestarum cum exorcismo melancholiae. Augustae Vindelicorum, 1754, Lotterus.
24. *Hasznos Mulatság Authore Antonio Klobusiczky editus Posonii 1764. in 8°.*
– Hasznos mulatság, azaz: A kisdetek tanúságára és hasznokra a tudni szükséges dolgokról egybeszedett kérdések, és feleletek. Frantziából magyarra fordította Klobusiczki Antal. Pozsony, 1764, Landerer János Mihály. 8, 112 l.
25. *A Világnak Két rendbéli Ismérete Authore Paulo Bertalanffy editus Tyrnaviae 1757. in 8°.*
– Bertalanfi Pál: Világnak két rendbéli rövid ismérete. Előszér a mint az Istenről teremtett. Másodszer a mint az Istennek és természetnek vezérléséből az emberekül külömbb-külombbféle részekre, országokra, tartományokra és községekre osztatott. Mindenféle írökből ki-szedé ... és tudós olvasására ki-adá. Nagyszombat, 1757, Akad. 16, 1028, 76, 30 l.
26. *Studiosus Jovialis Authore Odilone Schreger editus Pedeponti 1766. in 8°.*
– Schreger, Odilo: Studiosus jovialis seu de auxilio ad jocosa et honeste discurrendum. Editio 6. Pedeponti, 1766. 8, 744 l.
27. *De recta hominis Christiani Devotione Authore Ludovico Muratorio editus Budae 1756. in 8°.*
– Muratori, Ludovicus Antonius: De recta hominis christiani devotione, opus Lamindi Pritanii, seu celeberrimi viri L. A. M. Budae, 1756, Leop. Franc. Landerer. 18, 373, 21 l. (Tézisekkel.)
28. *Articuli Diaetales Regni Hungariae 1729. Posonij in 8°.*
– Articuli diaetales Posonienses anni M. DCC. XXIX. Posonii, Joan. Mich. Landerer. 8, 75, 7 l.
29. *Emberi okosság Authore Antonio Gánocz Tyrnaviae 1764. in 8°.*
– Britaine, William: Emberi okosság, avagy mesterség, mellyel az ember magát és szerentséjét magasra emelheti... Ford. Gánóczy Antal latin nyelvű fordításából Horvát József. Buda–Nagyszombat, 1781, Egyet. 416 l.

30. *Idea Sapientis Authore Antonio Vanosj S. J. Tyrnaviae 1754. in 8°.*
– Vánossi, Antonius: Idea sapientis id est: philosophiae morum partes tres, ethica, theo-politica, oeconomica, summaria methodo comprehensa, problematicis quaesitis, & emblematis illustrata. Tyrnaviae, 1746, Acad. 6, 134, 2, 212, 4, 29, 1.
31. *Cypriani Soarj Rhetorica Tyrnaviae 1744. in 8°.*
– Soarius, Cyprianus: Artis rhetoricae libri III. in tabulas redacti, item rhetoricae ejusdem explicatio, seu notae uberrimae ad singula prope capita. Orationes Ciceronis majores, ac Virgillii, Horatii, Juvenalis &c. selecta, quae in gymnasiis Soc. Jesu praelegi solent in schola rhetoricae. + Jacobi Gretseri institutionum linguae graecae liber III. de syllabarum dimensione, pro schola rhetoricae, in faciliorem, breviorumque usum redactus. Tyrnaviae, 1744, Acad. 624, 48 l.
32. *Dissertationes, et Disquisitiones in omnes Veteris Testamenti Libros Authore R. P. Augustino Kalmet editae Tyrnaviae 1752. in 8°.*
– Calmet, Augustinus: Dissertationes et disquisitiones ... in omnes Veteris Testamenti libros, I–IX. tom. Tyrnaviae, 1751–1753.
[Nemcsak alapkötetek, hanem tézisekkel ellátottak is jelek meg 1752-ben.]
33. *Lelki Viadalom Authore Laurentio Scupuli Ord. S. Augustini in 8°.*
– Scupuli, Lorenzo: Lelki viadalom. Ford. egy serafikus Szent Ferencz szerzetbéli atya. [Telekessy Adrian]. Pozsony, 1722, Royer. 12, 313 l.
[Latin változatát ld. az 52. szám alatt.]
[Ugyanez a fordítás 1745 után megjelent Nagyváradon is.]
34. *Orationes Illustrium Heroum ob defectum primi folii Authore ignoto editione aequae ignota in 8°.*
– Valószínűleg:
Szörény, Alexander: Philippicae sacrae seu orationes ... Több kiadás. Például: Tyrnaviae 1762.
vagy:
Árvai, Georgius: Acta illustria heroum Hungariae oratiunculis expressa ... Cassoviae, 1726.
35. *Alamishás Sz. Jánosnak élete, editus 1732. in 8°.*
– Eszterházy Imre: Alamishás Sz. Jánosnak Alexandriai patriárkának élete, mely, egy régi, atyák életekről költ írásból, szóról szóra szedetett, és négy: ugymint deák, német, magyar, tót nyelven a posonyiaknak hasznára, kikkél, a neveztetett szentnek teste nyugszik, ki bocsátott. [Posony,] 1732, Royer János Pál. 12, 218, 8 l., 1 címkép.
36. *Selectae Quaestiones Scripturisticae Authore Alexio de Réva editae Tyrnaviae 1744. in 8°.*
– Révay, Franciscus: Positiones theologicae... quas... publice propugnavit Nepomucenus Szabó praeside – –. Hozzákötvé Pererius, Benedictus: Selectae ac curiosae quaestiones scripturisticae. Tyrnaviae 1744, Acad. 16, 358 l.
37. *Keresztény Világi Intések Authore P. Joachimo Kollarics, editus Pestini 1766. in 8°.*
– Kollarics Joakim: Keresztény-világi intések. Pest, 1766, Eitzenberger József. 24, 204, 2 l.
38. *Viator Christianus ad Coelestem Patriam, Authore ignoto Tyrnaviae Anno 1729. in 8°.*
– Rajcsány, Johannes: Viator christianus ad coelestem patriam per exercitia spiritualia directus. Pars 1–3. Tyrnaviae 1729, Acad. [368] l.
[1761-ben a nagyszombati Mária születése társulat tagjai között ajándékozták.]
- 38[!]. *Pásztor Ember, vagy Pásztorok Tanítássarul Posonii 1775. in 8°.*
– Molnár János. Pásztor ember, avagy a pásztorok tanításáról két könyv. Posony, 1775, Landerer Mihály. 224 l.

39. *Regulái a Nagy Szombathi Boldog Aszony Congregatiojának Tyrnaviae 1745. in 8°.*
– Regulái, avagy rendtartási, tekéntetes és nemzetes Nagy-Szombath városában lévő Nagyboldog-Aszszony Congregatiojának Szent Miklós püspök, és confessor templomában, néhai méltgs Gyimesi Forgách Ferencz ... által rendeltetett, Ötödik Pál pápától adatott indulgentiákkal, és búcsúkkal, más hozzá-tartozandó szép imádságokkal ki-szedetet ájtatosságok. Nagyszombat, 1745, Acad. 311 l., 1 rézm.
40. *Egy Kárhozott Léleknek Siralmas Panasza authore ignoto Tyrnaviae 1726. in 8°.*
?
41. *Fructus Hyemales Sacri, id est Liber Precatorius in 8°.*
– Talán:
Fructus hyemales sacri, pro quotidiano usu, et sacratoribus anni festis cum methodo confitendi, et communicandi, ...in compendium collecti. Cassoviae, 1743, Acad. 511, 7 l.
[1722-ben és 1772-ben megjelent kassai kiadása is ismert.]
42. *Joannis Barklaj Argenis Norimbergae quin Annus exponatur. in 8°.*
– Barclay, Johannes: Argenis. Norinbergae, [Nem lehet megállapítani, melyik kiadásról van szó.]
43. *Keresztény Seneka, editus Viennae 1740. in 8°.*
– Keresztény Seneca az az Lucius Annaeus Seneca munkáiból ki-szedegtetett, és XXXVIII. részekre osztottat keresztényeni virágok: melyek, most másodiksor ... jöttek ki. [Fordította Szilágyi Sámuel.] Bécs, 1740. J. Ghelen. 16r, 12, 160, 6 l.
44. *Ovidii Nasonis Metamorphoses, Tomus 2. in 8°.*
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
45. *Ovidii Nasonis Tomus 3. in 8°.*
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
46. *Kempis Tamás Magyarul in 8°.*
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
47. *P. Kircherij Dialogus 3. in Mundum subterraneum Tyrnaviae 1729. in 8°.*
– Kircher, Athanasius: Iter extaticum 2. in Mundum Subterraneum. Tyrnaviae, 1729, Acad. 499–604. l. [Önálló lapszámozással csak tézisekkel ellátott példány fennmaradásáról tudunk.]
48. *Magyaroknak Kronikája. Authore Paulo Lisznaj Debrecini 1692. in 8°.*
– Lisznyai Pál: Magyarok cronicaja. Debrecen, 1692, Kassai Pál. 338, 22 l.
49. *Enchiridion Juris utriusque editum Francofurti ad Moenum Anno 1724. in 8°.*
– Cartagena, Bartholomaeus: Enchiridion juris utriusque seu definitiones et distinctiones, et quaestiones clare et breviter definitione juris canonici et civilis, sinopsi bifaria ... Francofurti, 1724.
50. *Pia Desideria Authore Hermanno Hugone S. J. Coloniae 1709. in 8°.*
– Hugo, Hermannus: Pia desideria, elegantissimo carmine descripta, una cum Barclaei aliorumque praestantiorum ... poetarum sacris carminibus selectioribus ... Coloniae, 1709.
51. *Comoediae Plauti 1630. Amstelodam in 8°.*
– Plautus: Comoediae. Amstelodami, 1630, apud Jansonium. 640, 6 l.
52. *Pugna spiritualis Authore Olimpio Masotto Veronensi edita Bassani absque Anni expressione in 8°.*
– Scupoli, Laurentius: Pugna spiritualis s. Bassani, s. a.
[Magyar fordításban is megtalálható a 33. szám alatt.]
53. *Vera Sapientia ad Timorem Dei. Authore P. Segner S. J. Viennae 1704. in 16°.*
– Segneri, Paulus: Vera sapientia seu utilissimae considerationes ad conquirendam sanctum Dei timorem. Viennae, 1704.
[Hasonló című mű előfordul Giovanni Pinamonti neve alatt is.]

54. *Precatorius Libellus exiguus lacer in 16°*.
– Az imakönyv (feltehetően latin nyelvű) nem azonosítható.
55. *Thomas a Kempis de Imitatione Christi in 16°*.
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
56. *Panegyricus Divo Ignatio Tyrnaviae 1769. in 16°*.
– Orbán, Franciscus Xaverius: Panegyricus Divo Ignatio dictus, dum inclyta facultas theologica in Universitate Tyrnaviensi, anniversarios eidem tutelari suo honores persolveret. Tyrnaviae, 1769, Acad. 22 l.
57. *Tabellae reducendorum aureorum, et ductuum in 16°*.
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
58. *Pázmán Peter Imádságos Könyv Nagy Szombatban Anno 1701. in 4°*.
– Pázmány Péter: Imádságos könyv. Nagyszombat, 1701, Akad.
59. *Verböcziü Tripartitum in folio*.
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.

Strigonii 7a Decembris 1782.

Emericus Miklósfy mp.
Liberae Regiaeque Civitatis Strigoniensis

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Ki írta a „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneké”-t?¹ I. Horváth János Orczytanulmányában² a címben szereplő verset Orczy Lőrincnek tulajdonítja. Míg Szauder József *A romantika útján* című kötetében³ a következőket írja, anélkül, hogy részletesen megindokolná:

„... Az Ányos írta tervezeten öt aláírás van, s ez az öt név a minden korábbinál magasabb szintű felvilágosodás irodalomszervezését, polgári irányú célkitűzéseit mutató és a különböző, addig ellenséges tendenciák együttműködését kereső irodalomszervezésről tesz tanúságot. Bessenyei az öreg, legtekintélyesebb Horányival és a fiatal, legtehetségesebb poéta Ányossal szövetkezik (református a katolikusokkal, sőt papokkal), s a 4. és 5. név az egykorú polgári-városi és nemesi értelmiségből került ki: Dr. Glosius Sámuel evangélikus orvos és Rácz Sámuel egyetemi tanár nevével, aki első jobb belgyógyász-professzorunk volt, s akinek működését utóbb Ányos, Földi, Csokonai és Kármán ünnepelték versekkel. (Jelen volt-e Bessenyei vagy sem, az Csaplár id. tanulmányának érve, hogy ti. Bessenyei neve mp. nélkül, Ányos kezével van aláírva, nem dönti el, mert az utolsó aláírásorban ezt olvasni: Bessenyei, Ányos mp.– ahol az mp. mindkettőjükre vonatkozik!) Császár szerint – s méltán– az alapítók többen voltak, a fentiekén kívül ott kellett legyen Kreskay és Fejér Antal ügyvéd is (a tévesen Orczynak tulajdonított 'Mátra hegyei közt mulatozó nimfák' szerzője és Barclay Argenisének fordítója, br. Haller Sámuel udvari fiskusa). Elnökül Orczy Lőrincet akarták megnyerni.”

¹ E tanulmány keletkezési ideje 1995 tele; tartalmán azóta sem kellett változtatni. A továbbiakban rövidebben, általánosabb értelemben *Nimfák* néven említem a verset.

² HORVÁTH János: *Orczy Lőrinc*. In: *Irodalom és Felvilágosodás*. Szerk.: SZAUDER József és TARNAI Andor. Akadémiai K., Bp. 1974. 647–714.

³ SZAUDER József: *A romantika útján*. Bp. 1961. (Verseghy pályakezdése c. tanulmány 2. részében, >*A felvilágosodás útján: bécsi rokokó és jozefinus prédikátor*>), 69.

Eddig a két idézet és állítás. Kinek van igaza? Biztos, hogy Orczy Lőrinc írta – a szakirodalom közmegegyezésével egyetértve – a Széchényi Könyvtárban⁴ található, nyomtatásban kétszer is megjelent verset, és nem Fejér Antal, mint ahogyan Szauder József állítja? Létezik egyáltalán Fejér Antal-féle? Ezeket a kérdéseket válaszoljuk meg a Magyar Országos Levéltárban⁵ lévő, Orczy Lőrinc-hagyaték, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában⁶ található kéziratok és a Széchényi könyvtári nyomtatott példányok segítségével.

A szerzőket illetően mindkét irodalmárnak igazat kell adnunk; mert a valóságban két szerző, két egymástól nem függetlenül keletkezett, de mindenképpen önálló, két költeménye olvasható három (!) különböző lelőhelyen:

1. A Széchényi Könyvtárban az Orczy Lőrincnek tulajdonított vers, mely először a *Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak Éneke, melyet a' nagy méltóságú Hertzeg Barkóczy Ferencz Magyar-Ország Primássának esztergami érsek úrnak mint-egy Bútsúzó-képpen szomorodott szível mondának. 1761-dik Esztendőben*⁷ címmel jelent meg. A szinte változatlan című, 1765-ös második kiadást⁸ valószínűleg Barkóczy Ferenc⁹ esztergomi érsek váratlan halála okozta.

2. Ugyancsak Barkóczy érsekké választását kívánta verssel köszönteni a nevét eltitkoló szerző is hasonló című költeményével: *Mátra hegyei közt mulatozó Nymfák énekinek Esztergami értelem Ecchója vagy is Kegyelmes Herczeg BARKÓCZI Ferencz Magyar Ország Primássának, Esztergami Érsek Urnak Egertül fogva Esztergami Utya, és Örvendetes fogadása*, melyet a MTA Könyvtárának Kézirattára¹⁰ őriz. Létezéséről a szakirodalom nem tett / tesz említést.

3. Végül a szintén „ismeretlen”, MOL-ban található kéziratok költemény, amely a nyomtatott példányok fogalmazványa, és minden kétséget kizáróan Orczy Lőrinc költeményévé teszi a *Nimfákat*.

Az OSzK-példányok eltérései a mi szempontunkból, a szerző azonosságának bizonyítását illetően lényegtelenek, nyomdatechnikai¹¹ jellegűek; azonosaknak tekintendők.

Írásmódjuk különbözőségének főbb példái:

	1761	1765
cs	CS	ts
sz	SZ	nyújtott s-sel
c	CZ	tz
ö	o felette e	ö
ü	u felette e	ü
ő	nem jelöli	ő és egy vessző a két pont között
ű	nem jelöli	ű és egy vessző a két pont között

⁴ A továbbiakban: OSzK.

⁵ Az Orczy család levéltára: a P szekció 518–531 törzsszámok alatt található a Magyar Országos Levéltárban. A továbbiakban: MOL.

⁶ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, a továbbiakban: MTAKK.

⁷ Jelzete: 321 267, 92 R. A továbbiakban: 1761.

⁸ Az 1765-ös példány címe, *A Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak Éneke, melyet a' nagy méltóságú Hertzeg Barkóczy Ferencz Magyar-Ország Primássának esztergami érsek úrnak mint-egy Bútsúzó-képpen szomorodott szível mondának*, Nagy-Szombatban'. A' Jezus Társasága Akadémiai Collegiumának Betűivel, 765. Esztendőben. Jelzete: 199 966. A továbbiakban: 1765.

⁹ Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök, majd esztergomi érsek. Apja Zemplén vármegye főispánja, anyja Zichy Julianna grófnő. Irodalmi mecénás, az Orczyakkal a Bedeghi Nyáry-család ágán rokonságban is állt.

¹⁰ A MTAKK, jelzete: Ms 5084/4. Továbbiakban a rövidség kedvéért: *Akadémiai*.

¹¹ TRÓCSÁNYI Zoltán: *A XVIII. sz. nyomtatványainak meghatározása*. Bp. 1938. /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 6./

Az 1761-es fedőlapján nincs feltüntetve se megjelenési hely, se nyomda, és mások díszítései is: szökökútszerűségből indák burjánzanak. Az 1765-öst stilizált kapuk (2) indás, virágos csillagos díszek, egy sas, az iniciálét érseki süveg, madarak díszítik, és pontosan szerepel a kiadó: „Nagy-Szombatban, A' Jesus Társasága Akadémiai Collegiumának Betüivel, 765. Esztendőben.” Hosszú, megegyező címűkből a későbbi kiadás elhagyta a megjelenési évet: *Máttra hegyei között mulatozó nimfáknak éneke, melyet a' nagy méltóságú Herczeg Barkóczy Ferenc Magyar-Ország Primásának esztergami Érsek úrnak mint-egy Búczúzó képpen szomorodott szível mondának a' 1761-dik esztendőben.*

Az Akadémiai példány merőben más; szövege mutat ugyan némi hasonlóságot, de ez valószínűleg a tematikára és a keletkezés körülményeire vezethető vissza. Mindegyikük közös vonása, hogy egyikük sem visel származási, vagy bármilyen konkrét, a szerzőre utaló megkülönböztető, azonosító jegyet. Az OSzK-beli példányok nyomtatottak. 106 számozott versszakból áll az 1765-ös, míg az 1761-ben a 105, 106. versszak egyben van; talán sajtóhibaként is tekinthető. Az Akadémiai kézirat, egy A5-ös¹² nagyságú, 28 halványzöld színű lapból álló, még halványabb zöld virágokkal, körökkel díszített kis füzetben olvasható, és 162 számozatlan versszakból áll. A cím és minden versszak iniciáléja a 40. strófaig nyomtatott nagybetű; majd a 41.-től csak nagybetűs, úgy, mint minden sorkezdő. Az összehasonlításra kiválasztott versszakokat az Akadémiai esetben én számoztam.

1761

1765

1. versszak¹³

Mi dolog, mi csuda,
mi történt világban?/
Hogy egy egész Ország
vagyon vigasságban?/
Hirtelen öröm az
illy háborúságban?/
Régen volt a' Haza
ilyen vidámságban./

Mi dolog, mi tsuda,
mi történt világban?/
Hogy egy egész Ország
vagyon vigasságban?/
Hirtelen öröm az
illy háborúságban?/
Régen volt a' Haza
ilyen vidámságban./

Akadémiai

1. versszak

Az Földi Junónak Születesse Napja,
Esik vala Bécsbe, éppen Szép Májusba,
Az Magyarok hiják, Piros Pünkösd hava,
Sok apró Istennek, eljövének óda.

¹² A füzet 11×18 cm méretű.

¹³ Technikai okokból le kellett rövidíteni a versszakokat: az eredeti versszakok 4 sorosak; az 1761-es kiadás régies írásmódját nem tudjuk visszaadni, csak utalni tudunk rá: az ü, ö hangokat az o, u feletti kis e-vel jelöli. Az 1765-ös esetében, amely a hosszú ö-t rövid ö felett, két pont közötti vesszővel jelöli, mi ö-vel adjuk vissza. Az átírásban minden esetben igyekeztünk az eredeti írás sajátosságát visszaadni, az esetleges különbségek, hasonlóságok minél hívebb bemutatása érdekében.

2. versszak

1761

Musika szerszámmal a'
 Városok zengnek/
 Magas kö falakról
 ágyukat döngetnek./
 Parasztos vig nótát
 falukon pengetnek./
 Ifiak vénekkal
 csoportokra gyűlnek./

1765

Musika szerszámmal a'
 Városok zengnek/
 Magas kö falakról
 ágyukat döngetnek./
 Parasztos vig nótát
 falukon pengetnek./
 Ifiak vénekkal
 csoportokra gyűlnek./

Akadémiai

Boldogh azaz óra, melyben születettél,
 Kiványák minyájan, hogy öröké éljél,
 Még Nap, hől, s-csillag, le nem szakad éggel
 Még Jupétered él, adig Istenkedgyél.

3. versszak

1761

Örömében Papság ég felé
 Sapkáját /
 Hagyittya, távúlad a'
 kapás kapáját./
 Polgár-is Egerben veti
 a' kaptáját./
 El-kezdi dúdolni
 vigságos nótáját./

1765

Örömében Papság ég felé
 Sapkáját/
 Hagyittya, távúlad a'
 kapás kapáját./
 Polgár-is Egerben veti
 a' kaptáját./
 El-kezdi dúdolni
 vigságos nótáját./

Akadémiai

Csillagok ragyognak; Uj Fényességel
 Az Fák, Füvek, bizony Öltöznek Zöldséggel,
 Telnek az Erdők is, Madár énekléssel,
 Ugy láczik: hogy újíul minden Születéssel.

4. versszak:

1761

A' jó hir szárnyon jár,
 ide-is érkezett./
 Ferencz Egri Püspök
 Primásnak tétetett./
 Olly nagy polczra illyen
 nagy ember kellett/
 A' mire született,
 arra fel-vétetett./

1765

A' jó hir szárnyon jár,
 ide-is érkezett./
 Ferentz Egri Püspök
 Primásnak tétetett./
 Olly nagy poltzra illyen
 nagy ember kellett/
 A' mire született,
 arra fel-vétetett./

Akadémiai

De Szerencsés Nap, az a' Tizen harmadika,
Pünkösöd után való, hétnek a' kántora,
Nem hijában kántor, azért nagy Nótája,
Ének, lövéseket, szörze az Országba.

5. versszak

1761

Ez az oka, ez vólt oka
az örömnünknek/
Ez tárgyja ez czéllya üdvözlő
Versemnek/
Nékie hát továbbis éne-
kellyenek./
Duda dob Trombita Sip
Ágyú zengjenek./

1765

Ez az oka, ez vólt oka
az örömnünknek/
Ez tárgyja ez czéllya üdvözlő
Versemnek/
Nékie hát tovább is éne-
kellyenek./
Duda dob Trombita Sip
Ágyú zengjenek./

Akadémiai

Éj van Mercurius, Üneplő ruhába,
Mert meg lett volt, nem régh Ercz-Herczeg lakadalma,
Új hireket hordoz, Prussus, Hannoverra.
Volt nékie, lassa jönni haza.

6. versszak

1761

Mar fél világ méltó
felsősége./
THERESIA Magyar Ország
dicsősége./
TE-neked koldúllyon
földnek kerekésege./
Kivánnya Hazámnak
egész Nemessége./

1765

Mar fél világ méltó
felsősége./
THERESIA Magyar Ország
ditsősége./
TE- néked koldúllyon
földnek kerekésege./
Kiványja Hazámnak
egész Nemessége./

Akadémiai

Fordúlnak minyájan hozája Újságért,
De csak nyugodalmat, mind felé hirdet,
Magyar Ország Szive, hogy megseredet
Vigasztalást várna, négy Esztendőt töltet.

A költemények eltéréseire további példákat lehet sorolni, pl. az OSzK-példányokban nincsen Apolló és a név szerint felsorolt kilenc múzsa.

Érdekes módon azonban egyezésekre, helyesebben mondva, hasonlóságokra is találunk példát.
Így pl. a

(33.) *Akadémiai* versszak:

Hegyek, Völgynek, bérczek a' Mátráb[an] Zengnek
Síralmas bánatban, izzadnak, Könyveznek,
Az Fák levelekből, maid nem ki vetköznek,
Válét Esztergamig, maid csak nem eresztenek.

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

1765

a 74. versszak

Hegyek, völgyek, Bérczek,
zöldellő árnyékok./
Csinos kis házakkal
ékesített dombok/
Kő sziklák gyomrábúl,
ki folyó források/
VALET Uratoknak,
tinéktek-is mondok./

Hegjek, völgyek, Bértzek,
zöldellő árnyékok./
Tsinos kis házakkal
ékesített dombok/
Kő sziklák gyomrábúl,
ki folyó források/
VALET Úratoknak,
tinéktek-is mondok./

A (73.) *Akadémiai* versszak:

Alberoninak öt mondot Szövetségben,
Mazarinusnakis, Nép emelésében,
Magyar Fleurinak, bölcs Vilekedésben,
Ricselinek pedig: Kard viselésiben,

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

1765

a 10. versszak

Akarsz szövetkezni?
imé Alberoni./
Néped fel-emelni?
imé Mazarini./
Adgy veres kalapot,
ez lesz Magyar Fleuri/
Adgy kardot kezében,
várt nyer mint Richeli./

Akarsz szövetkezni?
imé Alberoni./
Néped fel-emelni?
imé Mazarini./
Adgy veres kalapot,
ez lesz Magyar Fleuri/
Adgy kardot kezében,
várt nyer mint Richeli./

A (74.) *Akadémiai* versszak:

Én Bakocsnak mondom, ez is irtet Kardhoz,
Pazmának nevezzük, Szép Tudományához

Képest, és Széchének békeség járáshoz,
Forgácsnak Eretnek, öt ki írtásához.

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

a 103. versszak

1765

Sok vólt veszélyedért
törüld könyveidet/
Meg ujjit, fel hozza
ez fényeségedet/
Pázmány, oláh Péter
kire nem érhetet/
Szécsényi, Várdaj mire
nem érkezett./

Sok vólt veszélyedért,
törüld könyveidet/
Meg-újjit, fel-hozza
ez fényeségedet/
Pázmány, Oláh Péter
kire nem érhetet/
Szétsényi, Várdaj mire
nem érkezett./

A (98) Akadémiai versszak:

Klaricska, Sandlicska, Nándlicska, Thereska,
Jöjön Esztergamba(!), Szép Attyafisága,
Nékem van Szükségem, jöjön hamar haza
Mert Nehéz Szivemnek, oly soká várja.

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

a 86. versszak

1765

Az öregek körül forog
a' KLÁRITSKA /
A' javát a' népnek
mulattya SÁNDLITSKA/
Iffiab seregnek
énekel NÁNDLICSKA/
Kiket el nem foglalt még
picziny TERESZKA./

Az öregek körül forog
a' KLÁRITSKA/
A' javát a' népnek
mulattya SÁNDLITSKA/
Ifjabb seregnek
énekel NÁNDLITSKA/
Kiket el-nem foglalt még
a' Kis TERESZKA./

A (160.) Akadémiai versszak:

Készics kalapácsot vissza hangzom ácsot,
Fórgó fel huzókot, én mondom zugokat
Mész Kosatakot, Sarakat kiáltam hogy rakot
Fejsze, fűrész, várok igen rész Tornyokot[.]

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

a 104. versszak

1765

Készíts kalapácsot,
kapát, kosarakat./
Fejszét, fűrész, fogót,
forgó fel húzókat/
Földben rejtett régi
márvány oszlopokat./
Ki fedi: belőle ra-
kattat tornyokat./

Készíts kalapácsot,
kapát, kosarakat./
Fejszét, fűrész, fogót,
forgó fel-húzókat/
Földben rejtett régi
márvány oszlopokat./
Ki fedi: belőle ra-
kattat tornyokat./

Ettől a résztől kezdve formailag eltér az 1761 és 1765 változat: az előbbi nem tagolódik két versszakra, míg a későbbi kiadású 105.-ből, és 106.-ból áll.

A versek utolsó, befejező versszakai:

a (164) Akadémiai:

Vivat convivat kiálcsuk egyszerre,
Algyon meg az Isten, ki minket teremte
Kiálcson az Ország: élyen Fejedelme,
BARKÓCZJ Ferenczet az Isten éltesse.

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

a 106. versszaknak megfelelő sorok:

Áldgyon meg az Isten
ki minket teremtett!/
Fel földi nemesség bort
igy köszönetett!/
Aldgya meg ezerszer
az én Herczegemet!/
Ezzel fejezem be
magam-is versemet./

1765

106. versszak:

Áldgyon meg az Isten
ki minket teremtett!/
Fel földi nemesség bort
igy köszönetett!/
Aldgya meg ezerszer
az én Herczegemet!/
Ezzel fejezem be
magam-is versemet./

Az idézett strófák mutatják a Széchényi Könyvtár-beli versek és az Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található költemény helyesírásának, a téma feldolgozásának egymástól való eltéréseit. Szauder Józsefnek igaza van, hogy a szerzőt Fejér Antalban keresi. Más bizonyítékkal, mint a költemény kézírásának összehasonlítása olyan levelekkel, amelyeket Fejér Antal Orczy Lőrínchez írt, nem szolgálhatunk. A kiválasztott levelet 1778-ben Gyöngyösről küldte¹⁴ Orczyhoz, és külön érdekessége, hogy egy már megígért kézíratos verset is tartalmaz:

¹⁴ MOL, P 523, Varia irregistrata, 630r–630v. A továbbiakban: Irregistrata és oldal.

„Méltóságos Baro, s' Generalis jó Kegyes Uram!
Igretem szerént el küldöm munkámat,
de mentse Nagyságod, ha láttya hibámat,
ha pedig lesz benne, a' mi tehet számat,
vegye Kegyelmébe magammal Musámat.”

Ezután következik „A' Francia, és Sass közöt való beszélgetes” című költemény nyolc, tizenkettesekből álló négysoros versszaka. A vers nem jelentős; stílusa, és kézírása a tizenhét évvel korábbi „akadémiai” Nimfáé. A verselgető jogász Fejér Antal személyéről jelenleg nem tudunk többet, mint amennyi a lexikonokban olvasható¹⁵

A Magyar Irodalmi Lexikon címszava: (?–1790 körül): költő, műfordító. Az eperjesi kerületi táblának volt consiliarius, majd 1764-től Haller Sámuel udvari fiskusa. Alkalmi versein kívül két latinból fordított műve jelent meg: *A józan életnek némely reguláji*, (Eger, 1767 és Pest, 1815); Barklájus János *Argenisse* (I–III. köt, 1792, Eger; özvegye adta ki).

Az irodalmat kedvelő és művelését támogató Orczy Lőrincsel való kapcsolatban állása a Hallerek ügyvédjeként nem szorul különösebb magyarázatra. Orczynak Tarnaörs társ- és szomszéd-birtokosaként gyakran akadt peres ügye távoli rokonával, Haller Sámuel¹⁶ tábornokkal, akinek unokáját József fia¹⁷ vette el feleségül. Minden nehézség nélkül elképzelhető, hogy egy-egy vitás ügy kapcsán, vagy azt követően irodalmi megbeszélésre is sor került a verselgető főúr és a szintén írogató ügyvéd között, aki megmutatta, illetve elküldte költeményeit a kortársak által is nagyon tisztelt irodalmár- mecénás főúrnak. E tény bizonyítja az idézett levél. Fejér Antal esetleges megbízójának, Haller Sámuelnek a képviselőletében is elköszönhetett a szintén irodalom pártoló egri főpaptól. Bár, tudomásom szerint 1764-től állt a Hallerek szolgálatában, addig Eperjesen ügyvédeskedett. Talán a maga nevében is megtehetette, ha pozíciójából eredően erre alkalmat kaphatott.

Elhangzott-e mindkét vers és milyen hatást váltott ki a jelenlévőkből, nem tudjuk. Mindenesetre a költemények korabeli meghallgatói is Orczy javára dönthettek.

II. A Széchényi Könyvtárban található példányokról csak feltételezések voltak Orczy Lőrinc szerzőségéről. A Magyar Országos Levéltárban az Orczy család archivumát¹⁸ átnézve, a *Varia irregistrata*¹⁹ anyagában, dézsmák, különböző számlák, katonai iratok között a „*Preces Laurentii Orczy*” megtévesztő elnevezést viselő csomóban egyéb dokumentumok mellett pl. Fekete János, Barcsay Ábrahám, Batsányi János, Orczy József kéziratainak nagy összevisszaságában megtalálható az

¹⁵ Pl. DANIELIK József: *Magyar Írók. Életrajz gyűjtemény*, Pesten, 1858.: „Fejér Antal volt pesti ügyvéd, szabadon fordította és képekkel ellátva kiadta: Barkláj Argenissét 2 részben. Megjelent Egerben. 1792. I. rész 411, II. rész 748. l.; *A füredi Savanyú víznek hasznáról...* Buda 1777; *A Bálaton Tihanyi Ekkónak eleven zengése, 1778. o. u.o.*”

¹⁶ Haller Sámuel tábornok Barny Anna Máriával kötött házasságából három leány Jozefa, Erzse, Antonia született. A legidősebbik, Jozefa Berényi Tamással kötött frigyéből születik Borbála, akit Orczy legidősebb fia, József 1774-ben vett feleségül.

¹⁷ Orczy József (1746–1804) az idősebbik fiú. Előbb Heves megyében gyakornok, majd Békésben adminisztrátor. 1792-től Zemplén megye főispánja. A családi vagyon növeléséhez Berényi Borbálával kötött házassága is hozzájárult. Hat gyermekük született. A ma élő Orczyak mind Orczy József leszármazottai.

¹⁸ L. az 5. jegyzetet.

¹⁹ Irregistrata, 10. csomó: *Preces Laurentii Orczy*.

„Excellentissime Princeps Regni Primas, Archi Episcopo Domine Benignissime”²⁰ című verstördék. A több, hasonló jellegű versszakot tartalmazó, ám eltérő lapszámú oldal összeválogatása után a *Nimfák* kéziratának egy korai, nehezen kibetűzhető, nem teljes hosszúságú változatát olvashatjuk. A lapokat az iratanyagot rendező levéltáros számozhatta meg, amelyek egyértelműen fogalmazványok, sok esetben az olvashatóság határán a javításoktól. A kézírás egyértelműen Orczy Lőrincé az 1760-as évek jegyeivel²¹. Számos olyan versszakot tartalmaz, amelyet a megjelent példányok nem. A versszakok sorrendje egy, tisztázatnak nem tekinthető változatot mutat. Nyomtatásra előkészített példány, vagy erre utaló nyom nincs. Csak ez az egyetlen példány létezik a 409r, 409v, 412r, 412v, 413, 414r, 414v, 415r, 415v, 418r, 418v számozott lapokon. A kimaradó 410r, 410v, „A magyar szépekhez”, míg a 411r, 411v a „Generális Belezainak”²² vers töredékét tartalmazza, és itt „Miklósna a pusztás életről” címet viseli. A közbeeső oldalakon Fekete János Orczy Józsefhez írt levele található. A Kéziratban nincsenek meg az 1761, ill. 1765-ben meglévő 10, 30, 38, 59, 83, 86, 100, 105. versszakok; de találunk több olyat is, melyek a nyomtatásban megjelent példányokból hiányoznak, és a Kéziratban több példányban is előfordulnak, némi módosítással a vers folyamán. A Kézirat sajátossága még, hogy kb. egy 42×30 cm nagyságú, összerakott, majd négyrétbe hajtott lapok összességéből áll, mintegy füzetszerű képződményt alkotva. Ez a furcsasága is hozzájárulhatott a lapszámozás logikátlanságához, és csakis széthajtogatásukkal jöhet létre a levéltáros jelenlegi lapszámozása. Maga a negyedrétre hajtogatás a „zsebméretűre alkalmazással” lehet azonos, amennyiben szóban elhangzott a költemény. A Kézirat ilyenfajta különössége nem magyarázható azzal, hogy Orczy a verset „úton” készítette, állandó javítgatásokat eszközölve: ennek ellentmond a két másik versből ide került töredék, amelyeket csakis más, az oldalak tartalmát nem ismerő, az iratokat rendező személy tehetett közéjük. Az erős sorrendi eltérés arra enged következtetni, hogy ez a változat az első fogalmazványok egyike lehet. Az egyes versszakok, pl. a – 34., 39., 47., 48., 58., 62., 97., 99., 106. – többszöri ismétlődése is azt a feltevést támasztja alá, hogy több variációja létezhetett a versnek, amelyek egyike sem maradt ránk teljes terjedelmében. Azaz a ma rendelkezésünkre álló szöveg egy fogalmazványtöredékekből ismeretlen személy által „összerakott” képződmény, mely a 409. lappal kezdődik, majd „idegen anyagok” következnek és címe a 414. lapon olvasható. Orczy nem tagolta versszakokra versét. Időnként hullámvonalak jelezik az egymásutániségot, melyet csak a kiadott példányok alapján lehet megállapítani. Az sem tudható, ki rendezte sajtó alá. A Kézirat hosszabb, mint a nyomtatásban megjelentek.

A Kézirat és az 1761-es eltérései a 4. versszaktól kezdődnek. Nincs útmutató, számozás vagy bármiféle segédlet, amely a egymásutániségot jelezné. Az első két versszak nyomon követhető minden probléma nélkül, a harmadik helye már vitatható, majd „követhetetlen” lesz a sorrend, a jelöletlen versszakok, oldalak miatt, amelyeket az anyagot rendező levéltáros ceruzával, és tekintet nélkül tartalmukra, a megtalálás sorrendjében, számozhatott meg. Ezenkívül egyes lapokon, így pl. az elsón, megtalálható az 1., 2., 3., 9., 12., 13., 18. versszak, a 4.-nek két sora, majd még négy strófának megfelelő, és a nyomtatott példányokból hiányzó szöveg. Ugyanez mondható el pl. a 415r oldalról. A kérdőjelek a nyomtatott példányokban nem olvasható versszakokat jelzik: 34., 39., 44., 43., 45., ?, 46., 72., 47., ?, 63., 62., ?, 71.

²⁰ A továbbiakban: Kézirat.

²¹ Orczy kézírása változott az idők folyamán; és írásképe is más, ha németül, latinul vagy magyarul írt. Helyesírása – amennyiben beszélhetünk ebben a korban erről – sokszor még egy levélben belül is változott.

²² Orczy első verseskötete 1787-ben Pozsonyban, Révai Miklós kiadásában *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől* címmel jelent meg. A „Generális Belezainak” a 107–115, „A magyar szépekhez” a 150–160 oldalon található.

Orczy Lőrinc kéz- és helyesírásának jellemzői megegyeznek ez idő tájt írt leveléivel, azaz a katolikus, vagyis a fonetikus helyesírás követésével. A köszöntő vers is mindkét alkalommal – az 1765-ös kiadás esetében minden kétséget kizáróan –, katolikus nyomdában látott napvilágot. A kimutathatóan 1754-től²³ verselgető, távoli rokon Orczy szívesen vállalkozhatott az irodalom-támogató Barkóczy Ferenc verses búcsúztatására. Az 1765-ös kiadás újra megjelentetése Barkóczy 1765. májusában bekövetkezett – váratlan – halálával kapcsolható össze. Orczy az érsek halálhíréből 1765. június 1-jén írt levelében számolt be Tiszta Pál Abauj vármegyei alispánnak²⁴.

A Kéziratok megtalálásával bizonyítható Orczy Lőrinc szerzősége a *Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak Éneke...* esetében, és nem vitatja el Fejér Antaltól hasonló címet viselő költeményét.

H. KAKUCSKA MÁRIA

A Világvárosi Regények története. Budapesten az 1930-as években nagy keletjük volt a füzetes ponyvaregényeknek. Rengeteg kisebb-nagyobb ilyen sorozat jelent meg „volt azonban a sok közül egy, amelyik nem a legalacsonyabb rendű ösztönökre apellált primitív kiadványaival, ostoba rémtörténeteivel, hanem tisztességgel megírt és ügyesen felépített elbeszéléseivel úgynevezett lektúrt adott, melyek az irodalmi maradandóság rangjára ugyan nem törek, de szerzőiknek restelkedniük sem volt okuk.” – mondja róla Tabi László, aki egyike volt a szerzőknek.¹

E jellemzéssel véleményem szerint, mindannyian egyetérthetünk; a „Világvárosi Regények” (VR) kétségkívül a füzetes regénysorozatok legkiválóbbika volt. A legtöbb cikkből, ami a ponyvával foglalkozik, az olvasható ki, hogy a VR egyfajta etalon: hozzá mérik a többi füzetsorozatot, és általában az derül ki az összehasonlítás során, hogy az egyik sorozat gyengébb, alacsonyrendűbb, károsabb mint a VR, vagy hogy a másik sorozat nem éri el a VR színvonalát stb.

Mint látni fogjuk, a minőség egyáltalán nem a véletlen műve: a sorozat szerkesztője nem csak a kellő irodalmi ítézőképességgel és széles látókörrel, de jó üzletpolitikával is rendelkezett ahhoz, hogy a VR sokáig megjelenő és nyereséges legyen.

A sorozat gazdája, lelke Faragó Miklós volt. 1894. február 26-án született Csongrádon. Eredeti neve Schniczer volt. Az I. világháború alatt Az *Est* munkatársa lett. „A legbrilliansabb pesti újságírók közé tartozott a szakma „Kisfaragó”-nak becézte.” – írja róla Újváry Sándor. „Később súlyos nehézségei támadtak egy nagyszerű riportja miatt ... a háború utolsó hetében írta Faragó, és arról szólt, hogy miként visznek kivégezni egy fiatal katonaszökevényt. Ez az írás olyan drámaian és megrázóan ábrázolta ezt a hiábavaló halált, hogy fölért egy vádbeszéddel.”²

Egyrészt ezért, másrészt mivel 1919-ben tagja volt az írói direktoriumnak, emigrálnia kellett Bécsbe, majd a húszas években Kolozsvárott élt a *Keleti Újság* munkatársaként. Ő alapította a Pallas Könyv- és Lapterjesztő vállalatot, amelyet később eladott Darvas Simonnak.³ A harmincas évek elején visszaköltözött Budapestre, de újságíróként nem volt tanácsos dolgoznia. 1932-ben tehát lapengedélyt kért egy hetente megjelenő szépirodalmi lapra, amely egy teljes kisregényt és egy keresztrejtvényt tartalmazott. Óvatosságból azonban nem a saját nevére, hanem id. Kovács Dénes

²³ H. KAKUCSKA Mária: *Mikor kezdett el verset írni Orczy Lőrinc?* = ItK 1998. 3–4. sz. 536–540.

²⁴ A levél olvasható Orczy Lőrinc „Leveleskönyv”-ében, amelynek lelőhelye: MOL, P 520, Miscellanea.

¹ TABI László: *Fiatalkorom története* In: Uő: *Életem és egyéb ügyeim*. Bp. 1982. 81.

² ÚJVÁRY Sándor: *Szabálytalan önéletrajz*. München, 1976. 60.

³ ÁBEL Olga: *Egy újságíró magánjegyzetei*. Bp. 1986. 50.

(1861–1948) volt országgyűlési képviselő részére, aki ellen a hatóságoknak semmi kifogásuk nem lehetett. Az impresszumban mindvégig csak Kovács Dénes neve szerepelt szerkesztőként és kiadóként, aki egyébként 1922-ben visszavonult az aktív újságírástól, 70 felett járt már – a valóságban csak csendestárs volt.

A kiadóhivatal (kezdetben egyszerűen csak a „Világvárosi Regények Kiadóvállalata”) a Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) út 34-ben volt, a ház Vadász utcai oldalán lévő bejárattal. Az *Esti Kurir* szerkesztősége is ugyanebben az épületben működött, amely nem volt más, mint a Hungária Nyomda székháza. Természetesen mindkét lapot itt nyomták.

A VR 64 oldalas, 15 cm gerincméretű füzet volt. Az ára 10 fillér (mint általában a ponyvafüzeteké), csak 1941-ben emelték 12-re. A borítólap kétszínnyomással készült: a fekete-fehér fotóhoz (montázshoz) piros adalékok (pl. a cím, szerző, vagy valamilyen kiegészítő a képhez) járultak. Ez önmagában még nem különleges, de a VR-eket az is kiemeli az átlagból, hogy ezeket a borítókat pl. Gergely-Korein, Faragó András mellett olyan ismert szakemberek mint Kner Albert, Lengyel Lajos és Haiman György készítették, akik ekkortájt a Hungária Nyomdában dolgoztak, illetve kapcsolatban álltak Bródy László igazgatóval.⁴

A VR hétfőnként (vidéken keddenként) jelent meg, majd 1934. szeptember második hetétől kezdve hetenként kétszer: pénteken is. Ez mindenképpen arra utal, hogy a sorozat sikeres volt. Faragó a negyvenes évek elején már tervezte a heti háromszori, sőt a naponkénti megjelenést. Ez utóbbit természetesen csak úgy tudta volna megvalósítani, ha minden héten kiadott volna egy régebbi, egyszer már megjelent kisregényt is.⁵

A VR egyik „védjegye” az volt, hogy – ellentétben a szokással, a közönség igényével – nem használt külföldi, angolszász álneveket, mindvégig nyíltan hirdette, hogy ez magyar írók által írt budapesti sorozat. Ettől csak az induláskor tértek el: az első 12 számban hét idegen nevű szerző tíz műve szerepel. Közülük „Nicolas Keynes” nem más mint Kulcsár Miklós, de a többiről nem tisztázott, hogy valóban csak álnevek-e. Pl. a „P. Haus” néven megjelent, és három különböző fordítóval ellátott négy kisregényt a *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötete a magyar szerzők közt tárgyalja, holott ugyanezen kötet szerint valóban létezett egy Paul Haus nevű német ponyvaíró. Viszont pl. „Harry Hood”-ot az angol szerzők közé teszi, pedig e mű fordítója, Segesdy László ismert kisregény-szerző volt, tehát feltételezhetjük, hogy valójában ő írta. Két további szerző (Olaf Fönsborn, Sven Fjord) pedig a *Magyar Könyvészet* szerint valódi norvég írók, s nem is valószínű hogy magyar ponyvaíró éppen skandináv álneveket használjon.

1933-ból ismeretes a lap egyfajta „mutációja”. A VR megjelent mint a *Köztisztviselők Szórazoztató Áruismertetője* is. A borítón a köralakú sorozatcím és ármegjelölés helyett a fenti megnevezés volt olvasható. A címlap az eredeti maradt, de a keresztrejtvény, illetve a korábbi számok ismertetése helyett a Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezete reklámjai kaptak helyet, vagyis hogy a szövetkezeti tagok mit és hol vásárolhatnak olcsóbban. A VR 68. száma e mutációban a 4. volt. Mivel a tagok létszáma 30 000 körül volt⁶ – s minden bizonnyal valamilyen megkapták ezt a füzetet – ezért ez ugyanennyi plusz darabot jelentett VR-nek. Nem tudható, hogy meddig és hány alkalommal jelent meg az a mutáció, de szép nyereséget hozhatott Faragóéknak.

A sorozat sikeressége abból is nyilvánvaló, hogy a két tulajdonos céget alapított: a „Literária Kiadóvállalat Kft.” társasági szerződése⁷ szerint, amely 1935. február 27-én született, „a vállalat mindennemű irodalmi mű kiadása, terjesztése, vagy az ilyen termékeket előállító, vagy árusító más

⁴ POGÁNY György: *Hungária Könyvek* = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2001. 11. sz. 47.52.

⁵ Faragó Miklós levele Déry Tiborhoz 1962-ből. PIM Kézirattár, Déry-hagyaték.

⁶ A szövetkezetnek pl. húsfeldolgozó üzemei, malmi, gyári pincészetei stb. is voltak, amelyel főleg a saját üzlethálózatát látta el (*Budapest lexikon*. Bp. 1993.)

⁷ Fővárosi Levéltár. Cégbírósági iratok, CG 36461.

1. A VR Budapestén

vállalatokban való részvétel.” A társaság határozatlan időre alakult, törzstőkéje 10500 P, amely a tagok között a következőképpen osztozik el: Faragó Miklós törzsbetétje 5500 P, Faragó Miklósné született Rosenfeld Paula törzsbetétje 4000 P, dr. Kovács Dénes törzsbetétje 1000 P. Az ügyvezetéssel Faragó Miklós és Faragó Miklósnét bízták meg.

Mindezekről már készült egy magánokirat, ügyvédi ellenjegyzés mellett, 1934. december 17-én. A közjegyzői okiratba való foglalást a Faragó és neje között fennálló házastársi viszony tette szükségessé. Az iratban aprólékosan leírták még, hogy mely tagok milyen arányban szavazhatnak, szavazattöbbség esetén ki dönt a vitás ügyben stb., ahogyan azt a kft-k megalakulásáról szóló törvény előírta.

1939. március 13-án Lovászy Márton (aki a VR lektoraként is tevékenykedett, és az *Esti Kurir* munkatársa volt, sőt éppen ekkoriban lett a lap felelős szerkesztője) is ügyvezető lett, október 13-án pedig társtagga lépett elő, ugyanis Faragóné átadott neki 1000 P törzstőkéjét (neki tehát 3000 maradt). Ugyanakkor Faragó Miklós átruházott 3500 P-t a szintén ügyvezetővé váló Faragó Jenőre (neki maradt 2000). 1940. augusztus 27-én Faragóné eladta a tulajdonát képező 3000 P törzsbetétet 3000 P-ért Petyke Mihály hírlapírónak, Faragó Jenő pedig 3500-at Kovács Dénesnek, 200-at Petyke Mihálynak, aki befizetett még 100 pengőt, így mind neki, mind Kovács Dénesnek 5300–5300 P törzstőkéje lett, tehát a két tulajdonos egyenlő arányban részesedett. Ugyanakkor Lovászy Márton, Faragó Miklósné és Faragó Jenő ügyvezetői minősége megszűnt, Petyke Mihályt kirendelték újabb ügyvezetőnek. Faragó Miklós mint társasági tisztviselő szerepel, de az egyik cégálírónak mindig neki kell lennie.

Hogy ezekre az ügyletekre miért volt szükség, az a korabeli események ismeretében nyilvánvaló: a zsidótörvények megjelenése miatt. A vállalat ezek után – papíron – tiszta árja tulajdonnak minősült, hiszen az újdonsült tulajdonos, Petyke Mihály (1906–?) a sajtókamara tagja volt, színházi rovatvezető az – *Esti Kurirnál*...

A levéltári iratok szerint egyébként 1940. áprilisában Schamburg Pálné Gerő Rózsa, az Eskü út 2–4 szám alatt, vagyis a Piarista palotában található Litteraria Könyvkereskedés, Antiquarium és Könyvújdonságkölcsönző tulajdonosa a cégbírósághoz fordult a névazonosság miatt. Egrészről azonban ez a cég 1936-ban alakult, tehát későbbi mint a Literária, másrészt Schamburgné boltja egyéni cég, amely pedig hivatalosan nem használhat ilyesfajta „fantázianevet”, hanem csak a cégbirtokos polgári nevét.⁸

Faragóék 1934-ben a VR-éhez hasonló formában kiadtak három színművet is, „A műkedvelő” című sorozat keretében. Mindhárom francia vígjáték volt, Henri Murger, Eugene Scribe és Eugene Labiche egy-egy műve. Nyilván nyitni akartak a piac egy másik irányába is – azonban a sorozat rövidsége azt mutatja, hogy nem volt sikere az olvasóknál.

A VR írói (ahogy a többi ponyvasorozaté is) általában azon szerzők közül kerültek ki, akiket valamilyen módon meggátoltak abban, hogy íróként, vagy újságíróként éljenek meg, akik politikai nézetük, vagy származásuk miatt kiszorultak a harmincas évek végén sorra megalakuló szakmai kamarákból. Ezért volt szükség arra is, hogy álneveket használjanak bizonyos írók. Halász Péter szerint⁹ ezeket Faragó mindig szigorúan megőrizte, még magánbeszélgetések során sem árulta el soha az álnevek tulajdonosait. Még a későbbi izraeli kiadásokon is az álnevek szerepelnek. Bár a *Magyar Könyvészet* vonatkozó köteteinek összállítói sok álnevet megfajítottak, még akad tenni-való ezek helyes feloldása körül. Pl. a „Both Bálint” nevű, négy kisregényt megjelentető szerzőről nem tudhatták, hogy igazi neve Aczél Benő, aki 1939-ben az USA-ba, majd később Izraelbe emigrált, de

⁸ Nyilván ő adta ki 1936-ban SOLT Pál *Pórázon* című verseskötetét.

⁹ HALÁSZ Péter több cikkében is említi a VR-t, pl.: *Kockás Pierre kontra Piszkos Fred.* = *Élet és Irodalom* 1992. márc. 27. 4.

VILÁGVÁROSI REGÉNYEK

1062. szám

A szekszepil
világrekordja

Irta :

Both Bálint

Második kiadás

40 agora

előtte itthon az – *Esti Kurír* szerkesztője volt...¹⁰ Székely Tibor viszont másik kiadója, a Singer és Wolfner cég (amely az „igazi” regényeit adta ki) tiltakozása után kezdte használni először a Székey Tibor, majd a Molnár Dénes álnevet a VR-nél.

A VR arról is ismert volt, hogy jól fizette a szerzőit. Kezdetben 100, később 130, majd 150 pengőt kaptak egy olyan kisregényért, amelyet azért 1–2 nap alatt meg lehetett írni. A műveket Faragó örökáron vette meg (kivéve – ki tudja miért – Tamás Istvántól), ezért sem lehetett gondja a tervezett újrakiadásokkal. De sok írónak ez nemcsak egy viszonylag könnyű pénzkereset volt, hanem gyakran az egyetlen lehetőség, hogy publikálhasson.

A sorozat legjellegzetesebb írói közül említésre érdemes pl. Gergely Márta, aki regényével 1934-ben megnyerte a Pantheon kiadó pályázatát, de később a VR-ben 52 füzete jelent meg, részint a saját nevéen, részint Kevély Mihály álneven. Görög Lászlónak szintén 52 műve látott itt napvilágot, ebből ötöt Juhász Lajossal közösen írt. Juhász egyébként külföldi álneveken (J. H. Busher, Duff Kerr) is publikált más kiadónál, de a VR-ben is megjelent 42 füzete. Lovász Márton, aki mint említettem, lektor is volt egy időben a cégnél, szintén kedvet kapott, és 22 kisregényt írt a sorozatba. Forró Pálnak nem kevesebb, mint 75 műve jelent meg itt, de őt is megelőzi Leleszy Béla (Forróval együtt a leghíresebb könnyű fajsúlyú szerzők egyike) 81 VR-füzetel. Halász Péter, akinek visszaemlékező cikkeit haszonnal forgathatjuk, 17 évesen, gimnazistaként kezdett publikálni a VR-nél. Kiskorú lévén még apja írta alá a szerződést, sőt még az iskola igazgatójával is engedélyeztetni kellett.

Persze annak ellenére, hogy a sorozat szerzőgárdája elég széles volt, azért találhatunk olyan ismert, és sokat publikáló ponyvaírókat, akik sosem dolgoztak a VR-nek, pl. Ritter Aladár, Hamvas H. Sándor, Benedek Ernő stb.

Tabi László egyike azon szerzőknek, akiknek a háború előtti ponyvafüzetei közül (a VR-ben 45 kisregénye jelent meg) néhány a hatvanas-hetvenes években Magyarországon könyvben is napvilágot látott. Tabi, mint a *Ludas Matyi* főszerkesztője, tehát „hivatalos humorista” megtehetette, hogy ezeket az (ahogy ő fogalmazott) „ántivilágból” származó történeteket újra kiadja. Egyébként ő is gyakorta használt álnevet: 14 alkalommal Simon Zoltán, négyszer pedig Follinus János névvel jegyezte kisregényeit. Azonban vigyáznunk kell: mindketten valóban létező személyek voltak, s közülük Simon maga is írt ponyvákat.¹¹ Tehát a *Magyar Könyvészet* téved, amikor a Simon Zoltán név helyébe automatikusan Tabi Lászlóét írja. Vélhetőleg azonban a VR-nél megjelent Simonok mindegyike Tabi műve – általában ezekből válogatott a háború utáni könyveibe is.

A másik szerző, akinek szintén megjelentek későbbi könyvben is a ponyvafüzetei, Rejtő Jenő volt. 1934-től 1940-ig összesen húsz kisregényt adott ki a sorozatban, a legtöbbet, hatot 1938-ban. Későbbi vélemények szerint minden művéért dupla pénzt kapott Faragótól, s egy levelében leírja azt is, hogy őt, az akkoriban teljesen ismeretlen író, a legcsekélyebb szövegbeli változtatásnál, húzásnál (ami pl. szedési, vagy terjedelmi okokból volt szükséges) telefonon behívták a nyomdába és közösen végezték el a változtatásokat.¹² Tehát tömegrevízió helyett egyéni revíziót végeztek, ami Faragó lelkiismeretességét mutatja – hiszen csak egy tízfilléres ponyvafüzetéről volt szó.

1942-ben, a sorozat utolsó évében lett Déry Tibor a VR szerzője. Nem a saját nevéen, hanem a *Pester Lloyd*-nál használt Dániel Tibor álneven jelent meg a sorozatban hat kisregénye. Ezek újrakiadásakor Botka Ferenc közölt egy hetediket is,¹³ amelynek szövegét ő csak az izraeli kiadás-

¹⁰ *Magyar életrajzi lexikon 1978–1991*. Bp. 1994. 5.

¹¹ Simon Zoltán egy időben Bajcsy-Zsilinszky Endre köréhez tartozott, majd később Tabival közösen indították el a *Rakéta* című rejtvényfolyóiratot.

¹² Rejtő Jenő töredékesen fennmaradt levelei 1941-ből. PIM, Rejtő-hagyaték.

¹³ DÉRY Tibor: *Különös árverés. Regények 1920–1942*. Bp. 1999. Itt köszönöm meg Botka Ferencnek, hogy az ehhez gyűjtött anyagát a rendelkezésemre bocsátotta.

ból ismerte. Feltételezte, hogy ez a mű a sorozat megszűnése miatt már nem jelenhetett meg itthon, de Faragó magával vitte a kéziratot, és később kiadta. Valójában azonban a *Vihar a Dunán* című kisregény megjelent Budapesten is (VR 948.) – csak hogy nem Dániel Tibor, hanem Verdes Pál neve alatt. Ha viszont ez is Déry álneve, úgy még egy Verdes Pál-művet is neki tulajdoníthatunk, amely a sorozat 923. füzeteként jelent meg, *Áronból ember lesz* címmel. Tájékoztatom alapján Botka Ferenc elolvasta ezt a kisregényt, és benne ugyanúgy megtalálta azokat az életrajzi adalékokat, amelyekhez hasonlóak a többi Déry-ponyvafüzetben is felfedezhetők. Eszerint tehát Déry Tibornak nyolc kisregénye jelent meg a sorozatban.

A VR végét – mint annyi más akkori könyvsorozatét – a három pengőnél olcsóbb sajtótermékek engedélyhez kötését előíró¹⁴ ún. ponyvarendelet 1942. július 17-i megjelenése jelentette. Az utolsó, a 952. száma éppen aznap, pénteken került az olvasókhoz.

A vállalat azonban továbbra is létezett, csak az 1944. április 20-án tartott taggyűlésen mondták ki a felszámolást, mivel tényleges működést már nem fejtett ki. Felszámolólul Petyke Mihályt rendelték ki, aki e tevékenység alatt önállóan is jogosult volt jegyezni a céget. A procedura azonban nem zajlott le megfelelően, nem tették közzé annak idején a *Magyar Közlönyben*, ezért Beer János ügyvéd még 1948. februárjában is intézkedni volt kénytelen a vállalat jogszerű felszámolása ügyében.

Faragó, a háború után özvegy sorba jutva, fiával elhagyta az országot és Tel-Avivba költözött. Az *Új Kelet* című lap munkatársa lett, amelyben állandó rovatot kapott a pénteki (vagyis a pihenőnap előtti) számban „Egy ember az utcáról” címmel, s itt a legaktuálisabb témákról mondta el véleményét.

Mivel magával vitte az összes itthon megjelent kisregényt, újra elkezdte kiadni ezeket – természetesen magyar nyelven, a régi sorozatcímmel.¹⁵ Hetente, csütörtökönként jelent meg, kisebb betűtípussal mint az itthoniak, 32 oldalon. A keresztretjvényt nem az utolsó oldalon közölte, hanem a 30–31-en, tehát beékelve a szöveg közé. Példányszáma elég kevés volt, legalábbis az itthoniakhoz képest: mintegy 1200 darabot sikerült eladnia. Azonban mégsem volt ráfizetéses, mert Faragó minden munkát egymaga csinált, és mindent a legolcsóbban állított elő. Első száma Rejtő Jenő *A halál fia* című kisregénye volt. Kb. 1950-ben jelenhetett meg, mivel mint a levélben írja 1962. február 4-én: a sorozat nemsokára a 600. számhoz ér. A borítólapja teljesen új: fotó, vagy rajz nem volt rajta, egy geometrikus keretben volt olvasható a szerző és a cím, valamint az is, hogy 2. kiadás. Magát a sorozatcímet baloldalt, függőlegesen helyezték el.

Régóta ismeretes volt az is, hogy nemcsak Izraelben, hanem Svájcban is megjelent a VR. Most erre is fény derült e levélből. Mint írja Faragó „vagy három évvel ezelőtt”, tehát kb. 1958–59-ben, megállapodott „egy Szerday nevű alak”-kal, hogy az ezután megjelenő számokat „mutálva továbbnyomatatom, mintha Svájcban jelennének meg, 1-es sorszámmal kezdve”. Így lett a tel-avivi 412. a svájci 1. Impresszuma a következő volt: Schweiz, Allschwil, Basel L. Postfach: 27. Ezek borítófedele is más volt: egyszerű vonalas rajz díszítette. Szerday számonként 2000 példányt rendelt, darabonként 4 USA-centért. Mivel így már egy komolyabb üzleti vállalkozás kezdett körvonalazódni, Faragó elkezdte felkutatni a szerzőket, vagy az örökösöket, és mindöjüknek 10–20 dolláros honoráriumot fizetett a „svájci” kisregényekért. Mint emlékezhetünk rá örökáron vette meg a műveket, tehát nem lett volna köteles honoráriumot adni az új kiadásokért. A Magyarországon élők-

¹⁴ A rendeletet és a közvélemény reakcióit elemzi CSÁKI PÁL: *A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején.* = MKsz 1988. 1. sz. 41–53.

¹⁵ Az itt következő adatok Faragó fent említett leveléből származnak.

nek többnyire IKKA-utalványokkal¹⁶ fizetett. Déry Tibornak egyébként 60 dollárt küldött, egyrészt az egy darab „svájci” füzetért, másrészt a még itthon megjelentekért, mivel – mint írja – 1942-ben ugyanannyit fizetett neki, mint másnak, holott neki több járt volna.

Ám ez a bizonyos svájci 2000 példány előbb 1200-ra, majd 900 körülire csökkent. Faragó rájött, hogy ez a Szerday „nem értett a dolgához, azonkívül nem is volt rendes ember”, így a kapcsolat Faragó kb. 300 dolláros ráfizetésével megszakadt. Összesen 80 svájci szám jelent meg, ám az utolsókat csak kinyomtatta, de nem küldte el.

A VR ezek után még sokáig megjelent – jómagam láttam az 1062. számot. Ha ez nem elírás, akkor azt jelenti, hogy a művek egy részét 3. kiadásban is kiadta, hiszen az itthoni sorozat a 952. számig jutott el.

A sorozat ára az induláskor 50 pruta volt (a pruta az izraeli font ezredrésze 1949-től). 1960-ban új váltópénzt vezettek be, az agorát, ami a font századrésze volt. A VR egy számának ára (az általam látott példányokon) 30, majd 40 agora – tehát az ára a többszörösére emelkedett.

Faragó Miklós 1972. március 15-én halt meg. Ahogy a visszaemlékezésekben olvashatjuk, a „Világvárosi Regények”-et a főművének tekintette, s e kötődése révén a harmincas-negyvenes évek legismertebb, leghosszabb és legnívósabb szórakoztató füzetesregény-sorozatát hagyta az utókorra.

BÁLINT GÁBOR

¹⁶ Az akkoriban indított IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció révén a magyar állampolgárok legálisan használhatták fel a külföldről kapott valutákat. A legnagyobb beváltó hely (az ún. „diplomatabolt”) a Városház utca 3-ban volt.

FIGYELŐ

Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára.* Az 1802. év művelődéstörténetünk fontos dátuma: ekkor ajándékozta a magyar hazának gróf Széchenyi Ferenc gazdag könyvgyűjteményét, megalapítva nemzeti könyvtárunkat, Erdélyben pedig, Marosvásárhelyen ekkor nyitotta meg a nyilvánosság számára nagy gonddal összegyűjtött könyvtárát gróf Teleki Sámuel udvari kancellár. Hazaszeretetből kiinduló szolgálatvállalás hozta létre mindkettőt, de későbbi sorsuk, ismertségük sokban különbözik: „...milyen igazságtalan, vagy legalábbis értéket nem becsülő volt a későbbi nemzedékek sora, mely – miközben lépten-nyomon emlegette Széchenyi István áldozatvállalását, avagy az erdélyi Széchenyinek is nevezett gróf Mikó Imre tenniakarását és munkálkodását –, szinte teljesen feledésre ítélte gróf Teleki Sámuel erőfeszítéseit.” – olvashatjuk Tonk Sándornak az emlékkötet elején levő bevezető tanulmányában. A Marosvásárhelyen 2002. októberében megrendezett emlékülés és az ott elhangzó előadások szerkesztett változatából, valamint néhány a témához kapcsolódó tanulmányból gondosan összeállított kötet méltó emléket állít Teleki Sámuelnak, akinek tevékenysége az utókornak is üzen: „...éppen a bemutatott példa int arra, hogy közösségünk megmaradásának nem a csodavárás, hanem az áldozathozatal az egyetlen járható útja.” – írja Tonk Sándor a bevezetőben.

Az *Emlékkönyv* öt témakörbe csoportosítja a tanulmányokat. Az első rész a Teleki Könyvtár történetéhez hoz kiegészítéseket főleg levéltári kutatások alapján. Teleki Sámuel végrendeletében a Református Főkonzisztóriumot bízta meg könyvtárának és a vagyona jelentős részéből a gyűjtemények gyarapítására létesített hitbizomány felügyeletével. Sipos Gábor „A Teleki Téka és a Református Főkonzisztórium” című tanulmányában 1919-ig foglalja össze tömören a könyvtár és a hitbizomány sorsát, s mellékletben az alapító halálát követő évek fennmaradt levelezésanyagából, az 1843-as állományrevízióval bezárólag válogatott ki néhány érdekes dokumentumot. Teleki Sámuel végakaratainak teljesítése az örökösök ellenállásába ütközött. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a gyűjtemény fenntartása, gyarapítása nem felel meg az alapító szándékának. 1874-ben Orbán Balázs interpellált a képviselőházban, s „nemzetkárosításnak” nevezte azt a gondatlanságot, ahogyan a Teleki örökösök a Tékával bántak. Somkuti Gabriella „Orbán Balázs és a Teleki Téka” című tanulmánya a székely tudós bátor kiállásáról, az azt követő sajtóperről, illetve ennek lezárásáról szól nagyon élvezetesen. Benkő Samu „Hitbizománytól államosításig” címmel a gyűjtemény jogi státuszának alakulását követi nyomon az 1948-ban bekövetkezett államosításig. A logikus és tömör összefoglalás végén a mellékletekben közli a legfontosabb dokumentumok: jegyzőkönyvek, határozatok szövegét. Egy gyűjtemény sorsa nagy mértékben függ mindenkori gondozóinak hivatástudatától. Csontos Mária „Levelek a marosvásárhelyi Teleki Téka történetéből” című tanulmányában Gulyás Károlynak állít emléket, aki 1907–1942-ig szolgálta áldozatosan a gyűjteményt. A mel-

* *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Szerk.: DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd. Marosvásárhely, 2002. Mentor Kiadó. 621 l., illusztr.

léletben között levelekből megismerhetjük az írói munkássággal is rendelkező tanár ember sok gonddal és nélkülözéssel járó küzdelmét a Téka megóvásáért és gyarapodásáért. A 2. világháború után új korszak következett a gyűjtemény életében: 1949-ben államosították, majd 1962-ben egyesítették a marosvásárhelyi egykori Református Kollégium Nagykönyvtárával, végül 1974-ben elveszítette önállóságát, s a Maros Megyei Könyvtár egyik részlegeként működik. Deá Nagy Anikó „A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után” című történelmi áttekintésében nagy gonddal foglalja össze ennek a kornak eseményeit, emléket állítva a Téka könyvtárosainak. A gyarapodások és veszteségek számbavételén túl megismerkedhetünk a gyűjtemény tudományos tevékenységével, kiállításaiival s jelenleg is folyó küzdelmével az egykori önállóság visszaszerzéséért. Az időközben nagyon leromlott épület fokozatos helyreállításában nagy segítséget jelent a Förderstiftung zu Teleki Téka alapítvány, amelyet a Teleki család külföldön élő tagjai hoztak létre 1993-ban. A további gondok számbavétele fontos programot jelenthet mindazoknak, akik szívükön viselik a gyűjtemény sorsát. A tanulmány az intézménytörténet szempontjából fontos mellékletben sorolja fel az 1950-től ott dolgozó munkatársakat, és azon Bólyai kéziratok jegyzékét, amelyeket a Bukaresti Történelmi Múzeum még 1970-ben kért kölcsön, s a Téka azóta is küzd visszaadásukért.

Az *Emlékkönyv* második tematikus egységében az alapító Teleki Sámuel személye áll a középpontban. Szabó Miklós „A könyvtáralapító Teleki Sámuel és Sáromberke népe” című tanulmányában az alapítót mint felvilágosult földesurat ismerhetjük meg, aki igaz, hogy nagy újításokat nem hajtott végre birtokán, de szigorú következettségével, s ha szükséges volt, bőkezű adakozásával végül is a birtokán élők javát szolgálta. Tóth István „A váradi katolikus felvilágosodás és egy Teleki Sámuelhez írt pásztoridill” című tanulmánya először 1994-ben jelent meg, amelyben az azóta elhunyt szerző egy addig ismeretlen kéziratot mutatott be. Mivel ez egy Teleki Sámuel névnapjára írt latin nyelvű ekloga, az *Emlékkönyv* szerkesztői dicsérendően ismét közlendőnek javasolták. A klasszikus hagyományt és a kor ízlését követő mű szerzői Gánóczy Antal váradi kanonok, aki a műben pásztori nevéen Floridenus Maconius-ként szerepel és a Seralbus Erimanticus nevű pásztor szerepét vállaló Hannulik János nagykarolyi piarista rendfőnök. Tóth István a latin szövegen kívül magyar fordításban is közli az eklogát, mellyel a szerzők és a váradi irodalmi kör 1786 májusában köszöntötték a bihari főispán és kerületi kormánybiztos Teleki Sámuel. A hollandiai Postma Ferenc évtizedek óta foglalkozik a holland–magyar kulturális kapcsolatok témakörével. „Frustula Telekiana” című tanulmányában néhány a groningeni és leideni egyetemi könyvtárakban végzett kutatásai során fellelt, eddig ismeretlen levelet közöl Teleki Sámuelről. A címzetek a groningeni teológia professzora, Daniel Gerdes, illetve Petrus Wesseling, aki Utrechtben az egyetemes történet professzora volt. Ez utóbbinak írt három latin nyelvű levele egyikében a gróf beszámol Janus Pannonius kiadásának kezdetéről, vagyis arról, hogy bécsi útja során a császári könyvtárban rábukkant a költő műveinek kéziratára, s szeretné ezeket összegyűjteni, kiadásra előkészíteni. De a holland tudósnak küldött levél átdójaról is megemlékezik, az Erdélyből orvosi tanulmányok céljából Utrechtbe peregrináló diákot a gróf a címzett jóindulatú figyelmébe ajánlja. Teleki Sámuel sokoldalú mecénási tevékenységének másik irányát mutatja Demény Lajos írása: „Teleki Sámuel, a Bukaresti Református Egyházközség és a magyar oktatás támogatója”. A gróf gondoskodó jótekonysága nem állt meg Erdély határánál. 1821-ben Sükei Imre kálvinista lelképásztor Bukarestben templomot és iskolát létesített a magyar anyanyelvűek számára. A nemes célt támogató nagylelkű adakozók között ott találjuk Teleki Sámuel is. A bukaresti egyházközségi és az Erdélyi Egyházközség Főkonzisztóriumának levéltáraiban előkerült, eddig ismeretlen dokumentumok alapján a szerző újabb adalékokat közöl az iskola és az egyházközség sorsáról, s a gróf adományán kívül az egyszerű polgárok, iparosok áldozatvállalásáról is.

Az *Emlékkönyv* harmadik témacsoportja a Teleki–Bólyai Könyvtár gyűjteményeiről szóló tanulmányokat tartalmazza. Ambrus Hedvig Mária „A Teleki Téka 1599–1710 között nyomtatott magyar

nyelvű könyvei” című írásában az alapító saját vásárlásain, olykor a csak kézirásos másolatban beszerzett köteteken kívül számba veszi a grófné, Bethlen Zsuzsanna könyveit is, amelyek ugyancsak a Téka gyűjteményét gyarapították. A kötetek között érdekes ajándékpéldányok is vannak, amelyeket egyedi értékükre való tekintettel adtak át tulajdonosaik a Tékának. Carmen Munteanu a „Reflectarea cărții vechi românești în Catalogul Bibliotecii Teleki” című tanulmányában tömören bemutatja a Teleki Téka nyomtatott katalógusának egyes köteteit, majd felhívja a figyelmet néhány különösen érdekes régi román vonatkozású nyomtatványra a történeti, földrajzi és nyelvészeti kutatások köréből. Teleki Sámuel egyetemességre törekvő gyűjtemény-építésének köszönhetően könyvtára és állományát feltáró katalógusai igen nagy kulturális értéket jelentenek. Egy könyvtár történetének érdekes része az olvasóforgalomra vonatkozó ismeretanyag is. A Téka olvasótermi használati naplója az 1803–1857 között regisztrált bejegyzésekkel fennmaradt. Mesaroş Ovidia „Cărți în limba franceză studiate la sala de lectură a Bibliotecii Teleki în prima jumătate a secolului al 19-lea” című írásában ebből választott ki néhány olyan bejegyzést, amelyek francia nyelvű könyvek használatát rögzítették. Az olvasói forgalom és a használt könyvek is azt igazolják, milyen nagy szerepe volt a Tékának az európai kultúra és a felvilágosodás eszmevilágának terjesztésében Marosvásárhelyen és általában Erdélyben. A sárospataki Református Kollégium 1671-ben kénytelen volt Gyulafehérvárra menekülni. A professzorok és a diákok annyi könyvet vittek magukkal, amennyit csak tudtak. A gyulafehérvári korszak idején több kötet került Marosvásárhelyre a Református Kollégium könyvtárába, mely később beolvadt a Teleki Tékába. Az ide menekített egykori állomány összegyűjtésére vállalkozott Sebestyén-Spielmann Mihály „A sárospataki (–gyulafehérvári) Református Kollégium Marosvásárhelyen őrzött könyvei” címmel írt tanulmányában, amelyben először a hánytatott sorsú könyvtár történetét foglalja össze röviden, majd jellemzi a fellelt állományrészt, mely a szerző tapasztalata szerint csak egy része a menekített anyagnak; lehetséges, hogy a 18. század elején belőlük jó néhányat duplumként más könyvtáraknak adtak el vagy cseréltek. (A sárospataki Kollégium könyvtárának sorsa azért is tragikus, mert a Magyarországon maradt rész a 2. világháború alatt a Szovjetunióba került, s jelenleg Nyizsnij Novgorodban őrzik. Visszaadásáról évek óta folynak a magas szintű tárgyalások.) A Tékában őrzött 103 kötet jegyzékét a tanulmány végén olvashatjuk. A könyvek értékét tartalmazukon kívül kötésük is növelheti. Mint minden igazi igényes gyűjtő, Teleki Sámuel is arra törekedett, hogy könyvtárának külleme is méltó legyen a tartalomhoz. Zsigmond Irma „Bécsi könyvkötők munkái Teleki Sámuel könyvtárában” című tanulmányában a kötések vizsgálatát meg. Deé Nagy Anikó hívta fel a szerző figyelmét a Magyar Országos Levéltárban őrzött, a Teleki Sámuel iratanyagban fennmaradt könyvkötői számlákra. A Tékában őrzött kötetekben esetleg fellelhető mesterjegyek, valamint a bélyegzők és a bécsi könyvkötőkre vonatkozó szakirodalom alapján több darabnak is sikerült azonosítania a könyvkötőjét. Sajnálatos, hogy feltehetően nyomdatechnikai okok miatt a tanulmányhoz tartozó három igen szép, színes felvétel az előző cikkbe, mintegy 20 oldallal előbbre került. A lábjegyzetekbe becsúszott néhány kisebb pontatlanság: Mazal *Europäische Einbandkunst*ja nem 1980-ban hanem 1970-ben jelent meg, s a hivatkozott 261. sz. fénykép ebben van, nem pedig az 1997-ben megjelent *Einbandkundeban*. Kimpfán Annamária „A Teleki Tékát díszítő szobrok” című összeállításában az eredetileg 63 szoborból mára megmaradt 47 azonosítására vállalkozik. Az alapítónak és feleségének mellszobrát Franz Thaler bécsi szobrász készítette, míg az ugyancsak bécsi Mathias Mayer alkotása a többi 45, bár a gróftól egykor 63 elkészítésére kapott megrendelést. 17 szobor az elmúlt kétszáz év alatt elkallódott. Mivel ókori szobrok másolatairól van szó, a szerző a Tékában fellelhető modern szakirodalom alapján igyekezett azonosítani az egyes darabokat. Az antik szobrok közül 28-at meghatározott, bár némelyik megállapítása erősen kétséges. Mivel a 19. században általános divat volt az ilyen szobrok felállítása főúri könyvtárakban, sok készülhetett belőlük, s bécsi művészről lévén szó, érdemes lenne a bécsi gyűjteményekben ill. esetleges katalógusaikban is keresgélni. Minden-

estre hasznos, hogy a tanulmány mellett közli a mellszobrok fotóját is, így a mindenkori olvasók is szolgálhatnak javaslatokkal. Az apróbb, tájékoztatásból adódó tévedések közül csupán egyre hívnánk fel a figyelmet, Homérosz nem történetíró volt, hanem költő.

A negyedik témacsoport a könyv-, könyvtár- és nyomdatörténet területéről közöl igen érdekes tanulmányokat. Rozsondai Marianne „A magyar kötetéstörténeti kutatások újabb eredményei” című tanulmányában az elmúlt húsz év eredményeit foglalja össze a corvinakötésektől kiindulva egészen a 20. századig. Több eddigi tévedést helyesbít, így bebizonyítja, hogy Lucas Coronensis nem lehetett Mátyás könyvkötője, hanem mintegy negyed századdal az uralkodó halála után működött, valamint azt is, hogy a nagyszombati nyomda mellett korai korszakában 1580–1598 között könyvkötő műhely is működhetett, ehhez kapcsolódik a CH-monogramos kötéscsoport. Érdekes elemzést olvashatunk Misztótfalusi Kis Miklós amszterdami Bibliájának és Zsoltárkiadásának hollandiai kötéseiről is. A 18–19. századi festett pergamenkötések stíluselmzésével arra a következtetésre jutott, hogy stíluskorszaktól függetlenül, külön kategóriaként kell ezeket az alkotásokat kezelni. A tanulmány második felében a Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a gyulafehérvári Batthyaneum és a Csíkszeredában levő csíksomlyói ferences kolostor anyagának kötetéstörténeti feltárásáról ad tömör összefoglalást. Ez utóbbi gyűjteményhez kapcsolódik a következő tanulmány: Muckenhaupt Erzsébet „A csíksomlyói könyvkötő műhely első korszaka” című igen alapos elemzése. Ritka szerencse, hogy a 17–18. századi könyvkötőműhely szerszámaiból megmaradt 114 darab a csíki Székely Múzeumban, s ezeket vette össze a szerző az egyes kötésekkel. Kutatásai alapján valószínűnek tartja, hogy a csíki származású gvardián, Somlyai Miklós Somlyóra jövedele után (1629-től) kezdődhetett meg a kolostorban könyvkötői munka, tehát már jóval a nyomda alapítása (1676) előtt. A későbbi kutatásra vár viszont a szerszámok eredetének meghatározása. A könyvkereskedelem feltárásában fontos forrásnak számítanak a levéltárakban őrzött hagyatéki leltárak. Szegeden 1980 óta folynak olvasmánytörténeti kutatások, s az eredményeit bemutató kötetei már eddig is sok hasznos ismerettel gazdagították művelődéstörténetünket. Ennek a kutatásnak a módszerébe enged bepillantást a programot azóta is irányító Monok István „Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor” című tanulmánya, amelyben a kiváló nyomdásznak a közelmúltban a nagyszombati Állami Levéltárban előkerült, 1667-ből származó hagyatéki leltárát ismerteti. Függelékben olvashatjuk a kutatás alapjául szolgáló dokumentumból a könyvállományra vonatkozó részeket; a csak igen hiányosan leírt köteteket a szerző igyekszik azonosítani. A leltár közli a krúdában maradt nyomtatványok jegyzékét és a teljes betűkészletet is. Ez utóbbinak alapos vizsgálatát végzi el a következő tanulmányban V. Ecsedy Judit „Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely 1667-ben” címmel. A fennmaradt nyomtatványok és a leltár egybevetésével a szerző újabb fontos részleteket tárt fel részint a *Váradai Biblia* kiadásával kapcsolatban, részint a nyomdász utolsó szombati évének technikai feltételeiről. Mivel Misztótfalusi Kis Miklós is használta 1693-tól Szenci Kertész Ábrahám betűkészletének egy részét, az előkerült leltár Misztótfalusi kolozsvári tevékenységének megismeréséhez is sok adattal szolgál. A 18. századi Erdély jelentős könyvgyűjteményét hozta létre Bod Péter irányításával Árva Bethlen Kata, gróf Széki Teleki József özvegye. Eva Márza „Catalogul bibliotecii lui Bethlen Kata” című tanulmányában a híres erdélyi magánkönyvtár katalógusának a gyulafehérvári Batthyaneumban levő kéziratos variáns példányát veti egybe az eddig ismert jegyzékkel. Az ismertetés után közli a katalógus teljes szövegét az egyes tételek mellett szögletes zárójelbe tett modern bibliográfiai hivatkozásokkal együtt. Bethlen Kata magyar könyvtárára nagy hatással volt a kortársakra, többeket hasonló gyűjtésre ösztönzött (közéjük tartozott Málnási László és Nemes Júlia is). A 18. századi erdélyi cenzúra működésének egyik emlékééről ír Földesi Ferenc „Egy ex-jezsuita esete a cenzúrával” címmel. A volt szerzetes Bíró István mintegy 10 éven át folytatott levelezést a latinul elismerten verselő Lázár Jánossal, a református egyházkerület főgondnokával. Éveken át tervezték levelezé-

süknek közös kiadását, de ez Lázár 1772-ben bekövetkezett haláláig nem valósult meg. Három évvel később Bíró újra próbálkozott, s a leadott kéziratról ekkor készült a dolgozat tárgyát képező, kéziratban fennmaradt, elmarasztaló cenzori vélemény. A részletes jelentés elismeri Lázár gróf költői erényeit, de kifogásolja kálvinista nézeteit, Bíró leveleiben pedig elfélti egyrészt a Lázárral szembeni túlzott hízelgést, másrészt azt a protestánsokat gyalázó hangnemet, amely az érvényes királyi rendelet szellemét is sérti. A szerző betűhív átirásban közli a jelentés teljes latin szövegét. A 17/18. század fordulóján élt Dimitrie Cantemir moldvai fejedelem történetírói és irodalmi munkássága révén is sok elismerést szerzett. Grigore Ploeșteanu „Receptarea Istoriei imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir la maghiari” című tanulmányában a fejedelem leghíresebb munkájának, az ottoman birodalomról szóló művének a magyar történetírára gyakorolt hatását vizsgálja, összeveti Decsi Sámuelnek néhány évtizeddel később megjelent *Osmanografiájával*. A felvilágosodás korának kimagasló román tudósa volt Vasilie Popp, akinek legismertebb munkája a szebeni román nyelvű nyomtatványokról szóló értekezése volt. 1842-ből fennmaradt könyvtári katalógusát adja közre Iacob Mârza „Cărți de la polihistorul Vasilie Popp” című írásában. A 20. század egyik legjelentősebb adománya, Apponyi Sándor világhírű *Hungarica-gyűjteménye* 1925 után került az Országos Széchényi Könyvtárba. W. Salgó Ágnes „Epizódok Apponyi Sándor *Hungarica-gyűjteményének történetéből*” című tanulmányában az évtizedeken át folytatott gyűjteményépipítés történetéhez hoz érdekes adatokat. Számba veszi azokat a jelentős árveréseket, amelyeken a gróf vásárolt, felvillantja személyes kapcsolatait korának többi gyűjtőjével, miközben a nyomtatott katalógusra és a rendelkezésre álló kevés fennmaradt kéziratári forrásra is támaszkodik. A számos jelentős külföldi magángyűjtemény szétszóródása az árveréseken egyre inkább arra ösztönözte Apponyi Sándort, hogy nagy gonddal összeállított könyvtárának későbbi együttmaradásáról is gondoskodjék, s ezért is került sor az adományozásról szóló végrendeletre.

Az *Emlékkönyv* ötödik témacsoportjában a művelődéstörténet köréből olvashatunk tanulmányokat. Vakarcs Szilárd „Luther Márton és az aiszóposzi fabulák” című szövegközlésében a görög meseíró művének a Teleki Tékában fellelhető kiadásaival foglalkozik, és magyar fordításban közli Luther 1530-ban készült *Etliche Fabeln aus Äsopo* című munkáját. A tanulmány végén olvashatjuk a Tékában található 13 Aesopus kiadás a 16–20. századig terjedő jegyzékét. A recenszensnek viszont nem sikerült megtalálnia a cikkben az eredeti Luther mű bibliográfiai adatait, s arról sem kapott információt, hogy ez munka megtalálható-e a Tékában. A sietségből adódó hibák is zavaróak, így például a Pesti Gábor-féle fordítás nem 1592-ben, hanem 1536-ban (Bécsben) jelent meg, de említhetnénk még számos hibás olvasatot is főleg a bibliográfiai rész latin és görög szövegéből. M. Vásárhelyi Judit hosszú évek óta foglalkozik Szenci Molnár Albert munkásságával. „Bujdosás és számkivetettség Szenci Molnár Albert életében” című elemző cikkében a Téka egyik kincsével foglalkozik, Molnár idézetgyűjteményével, pontosabban a címben jelzett két fogalom latin megfelelői alatt szereplő idézetekkel. A tanulmány szerzője a tőle megszokott filológiai pontossággal elemzi az élet = bujdosás gondolatot, melynek eredete a Bibliában is megtalálható, de Molnár csak akkor tekintette hasznosnak a bujdosást, ha az aközben megszerzett tudás a hazát gyarapítja. A marosvásárhelyi unitarizmus történetéhez hoz újabb kiegészítéseket Balázs Mihály „Toroczkai Máté Marosvásárhelyen” című tanulmánya. A később unitárius püspökké választott Toroczkai 1579-ben lemásolta az új vallási mozgalom alapművét, Jacobus Palaeologus *Disputatio scholastica* című munkáját. Az ebben és más nyomtatott könyvekben megtalálható bejegyzései alapján állapít meg a szerző újabb adatokat Toroczkai életéről és a korabeli unitarizmus történetéről. Egy valószínűleg Marosvásárhely környékéről származó kiváló gyógyszerésznek, Pókai Benjáminnak állít emléket Font Zsuzsa és Keserő Bálint tanulmánya – „Az erdélyi orvoslás múltjából. Póka Benjamin patikusnak tanul (1726–1733)”. Magyarországi, erdélyi és németországi levéltári kutatások alapján állították össze a később Debrecenben működő, rövid életű patikus pályafutását, peregrinálását a legjobb

német és holland egyetemeken. Tanulmányi éveit során a Teleki család több tagja is támogatta, s a hozzájuk írt leveleinek jegyzékét néhány más ugyancsak rá vonatkozó levéllel együtt a tanulmány végén olvashatjuk. Gömöri György „Kaposi Juhász Sámuel angliai utazása és későbbi tanári működése” című tanulmányában a szerző az angolbarát erdélyi tanár életrajzát kéziratban maradt útikönyvének adataival egészíti ki. Kaposi *Omniariuma*, amint azt címe is sejteti, vegyes feljegyzéseket tartalmazó napló, amelyben 1685-ben kezdődnek az angliai vonatkozások. Leideni tanulmányait megszakítva kelt át a csatornán, de arról nincs pontos adat, meddig tartózkodott a szigetországban. Feljegyzései és angol könyveinek jegyzéke érdekes színteljesítést jelent az angol–magyar kapcsolatok történetében. Mindössze egyetlen hiányosságot kell megemlítenünk, sehol sem olvasható, hogy hol található a tanulmány tárgyát képező kézirat. Kissé zavarba ejtő Egyed Emese „Fekete János utópiái. Egy 18. századi költő kapcsolat-kultúrája” című írása, amelyben a szerző a különös gróf életét, nézeteit és emberi kapcsolatait elemzi. Sok érdekes megállapítást tesz, de az egész tanulmányt a fókuszba állított gróf viselkedésével rokon fesztelenség jellemzi, ami lehet, hogy érdekes, meglepő, de az irodalomtudomány hálásabb, ha a egy tanulmányhoz filológiai pontossággal megadott jegyzetek is csatlakoznak, és a értekezés nyelve szabatosabb. A hagyatéki leltárak sok érdekes adatot őriztek meg az elmúlt korok mindennapi életéről, a bennük levő könyvjegyzékek pedig az olvasási kultúráról. Kovács Kis Gyöngy (vagy György, neve mindkét változatban olvasható a kötetben!) „Könyvek és borok. Demény György nagyenyedi hagyatékleltára 1823-ból” című dolgozatában Demény életének felvázolása után teljes terjedelmében közli a nagyszabedű Kincstartóság irattárosának vagyonteljárát. Az ingóságokon és a pincében talált borokon kívül 84 könyvet és 34 kéziratot tartalmaz a jegyzék. Mivel a könyvek leírása csak jelzésszerű, a szerző nem vállalkozott az egyes tételek pontosítására. Az *Emlékkönyvet* záró tanulmány korunk problémájával, a digitalizálással foglalkozik. Fülöp Géza „Digitalizálás a könyvtárban” címmel röviden összefoglalja a legfontosabb ismerteket, lehetőségeket, és számba veszi az új adathordozók alkalmazása esetén jelentkező problémákat is. Végző következtetése az, hogy az informatikai forradalom összes vívmánya sem fogja a a nyomtatott könyvet és a könyvtárakat feleslegessé tenni.

Az *Emlékkönyv* végén olvashatók a tanulmányok idegen (angol, francia, német és egy esetben magyar) nyelvű, tartalmi összefoglalói, melyek terjedelme változó. Sajnos ez az a rész, ahol különösen látszik a szerkesztők megfeszített munkájának következménye, meglehetősen sok a zavaró sajtóhiba. (A recenszens tanulmányáról szóló összefoglalás pl. Apponyi Sándor születését 1884-re teszi 1844 helyett.) A kötetet a Teleki Téka válogatott bibliográfiája zárja 1801-től napjainkig. A szép fotókat id. Bach Lóránd, Tamás András és Jakab Tibor készítették. Az *Emlékkönyvről* a kisebb fogatkozások ellenére is csak a legnagyobb elismeréssel lehet szólni. A szerkesztők áldozatos munkája révén az emlékülés résztvevői már kézbe is vehették a kötetet, amely méltó emléket állít Teleki Sámuel nemes adományának. A kötet megjelenését a Förderstiftung Teleki Téka Alapítvány (Basel), a Határon túli Magyarok Hivatala (Budapest), a Nemzeti Kulturális Alapprogram (Budapest), az Illyés Közalapítvány (Budapest–Kolozsvár) és az Anyanyelvi Konferencia (Budapest) támogatta.

W. SALGÓ ÁGNES

SZEMLE

Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars quinta. Libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatum catalogi partem quartam comparatos complexa. Curam gerebat Anikó DEÉ NAGY. Bp.–Marosvásárhely, 2002. [8] XIX, 187 l.

A magyarországi művelődéstörténet iránt érdeklődők köre az Országos Széchényi Könyvtár és a marosvásárhelyi Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára e kis kötetnél szebb ajándékot aligha kaphatott volna. Deé Nagy Anikó kolozsvári levéltári kutatásai során bukkant rá Teleki Sámuel könyvtári katalógusa 5. kötetének eddig lappangó, nem publikált kéziratára, amelyet a két jubiláló könyvtár alapítási évfordulójára szerencsés módon sikerült ki is nyomtatni. A gyűjtemény előző négy kötete 1796–1819 között jelent meg Bécsben. A most kiadott ötödik kötet magyar és német nyelvű bevezetőjében Deé Nagy Anikó röviden összefoglalja az előző kötetek tartalmát, jellegzetességeit, majd a katalógus megtalálásáról ír. A kis negyedréte alakú füzet a sáromberki családi levéltár részeként került a 2. világháború után az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába, majd pedig ezzel együtt a Kolozsvári Állami Levéltár felügyelete alá. Itt bukkant rá szerencsés kézzel a Teleki Téka évtizedeken át hűséges gondozója.

A katalógus 40. oldaláig terjednek az alapító haláláig beszerzett könyvek – amelyekhez sok helyütt Teleki saját kezűleg fűzött megjegyzéseket –, majd más kéz bejegyzései következnek 1829-ig. Még az alapító idejében Kazinczy Ferenc adományozott számos könyvet a Teleki Tékának, többnyire saját műveit, ezek jegyzékét

is tartalmazza a katalógus (148–152. l.). A 153. oldaltól az 1805-ben kiválasztott duplumok leírása következik nagyságuk szerinti csoportosításban. Közülük számosat maga az alapító, amint erről kézírásos bejegyzése tanúskodik, a Kolozsvári Református Kollégiumnak ajándékozott. A jegyzéket az alapító életében kapott ajándék kötetek felsorolása és a betűrendes mutató zárja. A katalógus egyes tételei mellett hivatkozás olvasható a korábbi kötetek azon megfelelő tételére, amelyhez kiegészítésül szolgál az ötödik kötetben leírt példány.

Átolvasva a katalógust megállapítható, hogy a regisztrált nyomtatott könyvek legnagyobb része a 19. század elejéről, kisebb számban a 17–18. századból való. Mintegy kilencet a 16. században nyomtattak, közöttük hungarikumok is vannak, pl. Miksa császárnak a szabad királyi várossok számára kiadott bányászati rendelete (Wien, 1565. katalógus 29. l.), valamint a *Szép historia, az tökéletes Aszszonyállatokról... Kolozsvár, 1577*, (l. 70–71. l.), melyről tudjuk, hogy Bogáti Fazekas Miklós műve. A legkorábbi nyomtatott mű egy 1502. évi lyoni nyomtatvány (56. l.). A kéziratok között is számos figyelemreméltót találunk: Hene (?) Ferenc Xavér latin, német, francia és magyar nyelven írt katalógusát a Teleki Tékában található fossziliákról (32. l.), különösen érdekes lehet a pozsonyi vésztörvényszék által gályarabságra ítélt protestáns papok védőbeszéde 1677-ből (113–114. l.), s ugyancsak a protestánsok üldözésének témájához kapcsolódik egy magyar nyelvű kézirat is: „Panaszsi a Frantzia Országban kegyetlenül elnyomtatott Protestánsoknak. Coloniában, 1686. in 4°. Fordítás Fran-

tzíából.” A katalógus 115-től 121. oldaláig számos autográf kéziratot találunk Kovásznai Sándortól, amelyek kis részben saját munkái, többségük pedig más szerzők műveinek másolatai. Ez az állományrész különös jelentőségűvé válik, ha tudjuk, hogy Kovásznai egy ideig a gyermek Teleki Sámuel praepceptora volt. S mivel a tanításhoz kevés nyomtatott tankönyvet lehetett beszerezni, a tanítók sokszor saját kézírásos jegyzeteikből, másolataikból tanítottak. Erről számol be maga Kovásznai Sándor is (l. DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997. 19. l. 44. j.)

A kötet példás gonddal készült, mindössze annyi kritikai észrevételt tehetnénk, hogy az idegen nyelvű szövegek, főleg a latin rövidítéseket is tartalmazók átírásakor kisebb hibák csúsztak be. Gépelési hiba lehet a 83. oldalon regisztrált halotti beszéd kiadási éve: *Pataki Sámuel Ur felett két Halotti Beszéd Csizsár Sámuel és Hegedüs Sámuel által. in 8°. Kolozsvár. 1924[!]*. Az utána következő mű egy német nyelvű halotti beszéd a fiatalabb Sam[uel] von Pataki felett, 1820-ból. Nem azonos a két elhunyt?

A szép és tartalmas kötet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az Országos Széchényi Könyvtár támogatásával jelent meg.

W. SALGÓ ÁGNES

Emödi András: A Nagyvárad Székeskáptalan Könyvtára a XVIII. században. Bp.–Szeged, OSzK–Scriptum Rt. 2002. 433 l. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 5./

Újabb kötettel gazdagodott a szegedi művelődéstörténeti iskola könyvtártörténeti sorozata, amely 1996-os indulása óta mindezidáig négy monográfiával lepte meg a régi könyvkultúra iránt fogékony irodalom-, egyház- és művelődéstörténészeket. Csakúgy, mint eddig a Rákóczi-család, Bethlen Kata vagy a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárai esetében, most is egy bibliotéka, nevezetesen a nagyvárad székeskáptalan könyvtárának történeti rekonstrukcióját vehetjük kézbe, bőséges forrással és egy be-

vezető tanulmánnyal. Jakó Zsigmond negyed századdal ezelőtt biztos kézzel rajzolta meg Várad helyét középkori könyvtártörténetünkben. Így Emödi András kötete hézagpótló lehet mindazok számára, akik a meghatározó középkori kezdetek után következő, történelmi eseményekben, katasztrófákban gazdag korszak könyvtár fejlődésére kíváncsiak.

A középkori könyvanyag pusztulása nemcsak a királyi Magyarország, hanem Partium és Erdély területére is kiterjedt. A püspökség és a káptalan javait a tordai végzés a kincstár számára lefoglalta, s a méltán híres középkori könyvanyag nagyobb része megsemmisült vagy szétszóródott. A 17. század utolsó évtizedében visszaállított püspökségnek legalább száz év kellett ahhoz, hogy a volt birtokok és javak visszaszerzésével újra régi fényében pompázhasson. Ez komoly mértékben hatott a várad könyvkultúra fejlődésére, hiszen a feloszlás előtti jezsuita rendnek a városban legalább 6000 kötetes bibliotékája lehetett a 18. század második felében, s jelentős gyűjteménye volt a városban székelő kapucinus rendnek is.

Maga a székeskáptalani könyvtár 1779 végén költözött a jelenlegi helyére, a székesegyház kápolnája fölé, ekkor hozzátételre 3000 kötetet lehetett, majd két 19. századi kanonoki hagyaték jóvoltából ehhez még 2000 könyv járult, s a gyűjtemény az első világháború idejére elérte a 10 000-es nagyságot. Az első, teljesebb katalógus 1786-ban készült, s 644 tételt tartalmaz, jelentős történelmi és jogi kötetekkel. Ezenkívül az állományról még négy katalógus maradt fenn az 1793–1891 közötti időszakból.

A könyvtár-rekonstrukció, az eddig megjelent kötetekhez hasonlóan, áttekinthető és adatokban gazdag. Kurzívval szedték az egykori leltárszámot, szerző nevét, címet, nyomdahelyet, kiadási évet, formátumot, kötetszámot és a példányszámot. Ezután következik a mai jelzet fettel. Ezt a könyvészeti feltárás követi, illetve kisebb betűkkel szedve a kötésre tulajdonosi bejegyzésre vonatkozó adatok, majd a bibliográfia. A legtöbb tulajdonosi bejegyzés, értelemszerűen a várad kanonokoké volt. Közülük is a legjelentősebb Rier

Ferenc Xavér, aki több mint másfélezer kötetbe jegyezte be a nevét. A bejegyzések értékét növeli, hogy ebben a gyűjteményben a kor színvonalán álló természetudományos munkák jelentős arányt képviselnek. Érdeemes megemlíteni, hogy az állományban található a később kalocsai érsekek Csáky Imre és Patachich Ádám néhány kötete is. A világi possessorok közül kiemelkedik Révay László, Haller László, Komáromi Csipkés György neve. Természetesen a könyvtárba kerültek a különböző jezsuita könyvtárak állományaiból is kötetek, mint például a bécsi, homonnai, nagyszombati vagy a pécsi rendház bibliotékájából.

A kötet szerzői név-, nyomdahely- és possessor-mutató zárja. A mintaszerű könyvészeti és példányleírások és a pontos, minden apró részletre kiterjedő könyvtártörténeti rekonstrukció mellett mindössze egy dolog hiányzik csak a recenzensnek: az előző kötetekben megtalálható, s nagyon fontos nyomdászmutató. A bevezető tanulmányt lefordították román és német nyelvre is, amelyet egy, a témára vonatkozó rövid irodalomjegyzék követ. Minden remény megvan tehát arra, hogy ezt a kiváló munkát gyakran forgatja majd a művelődés-, egyház- és irodalomtörténettel foglalkozó szélesebb szakmai közönség.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Mit einem Katalog der Handschriften. Kaiserslautern, 2002, Institut für pfälzische Geschichte und Volkskunde, 352 l. /Beiträge zur pfälzischen Geschichte, Bd. 21./

Amikor a mai Rheinland-Pfalz egyik legnagyobb könyvtára, a zweibrückeni Bibliotheca Bipontina 1806-ban létrejött, tehát amikor a gimnáziumi és a fejedelmi könyvtárat egyesítették, akkor már mindkettő túl volt történetének olyan szakaszán, amikor az állományt feldúlták, jelentős részben megsemmisítették. A könyvtár története a 16. századra nyúlik vissza, de az akkori könyv- és kéziratállományának csupán töredéke maradt ránk. A művelődés-, vagy vallás- és egy-

háztörténet kutatói tézisszerűen hangoztatják, hogy a harmincéves háború idején a pfalzi protestantizmus – elsősorban a helvét kultúra – jelentősen meggyengült, módszeresen háttérbe szorította a katolikus (és részben az evangélikus) tábor. Minden olyan gyűjtemény tehát – levéltár, vagy könyvtár –, amelyik ezt a kulturális örökséget dokumentálja különösen fontos, és ezáltal túlnövi a helytörténeti érdekesség kereteit. A nemzetközi könyvtártörténész szakmai közösség számára ezen túl még azért is jelentős ennek a könyvnek a megjelenése, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a mindenki által ismert Bibliotheca Palatina mellett milyen fontos gyűjtemények voltak a pfalzi fejedelemségben. Bibliotheca Bipontina névvel ma két könyvtárat illetnek: a zweibrückeni az elnevezését 1988-ban kapta. A Bambergi Állami Könyvtárban (Staatsbibliothek Bamberg) ugyanígy nevezik a pfalz-zweibrückeni uralkodó II. Karl August 1793-ban oda került magánkönyvtárát is.

A svéd szerző célkitűzése elsősorban a könyvtár, mint nyilvános intézmény történetének megírása volt, de a könyvvállomány genezisének feltárása a pfalzi fejedelemség művelődéstörténeti bemutatását is lehetővé tette. A ma Zweibrückenben található gyűjtemény története két fő vonalat követ: a Hornbachban 1560 körül alapított gimnáziumi, illetve a fejedelmi család különböző udvaraiban volt könyvtárak történetét.

Amikor Hornbachban létrejött a protestáns gimnázium (1559: Pfalz-Zweibrücker Landeschule zu Hornbach) a terület ura az elkötelezett lutheránus Wolfgang volt (Pfalzgraf Wolfgang, Herzog von Zweibrücken und Neuburg). Mint Európa legtöbb evangélikus gimnáziumi könyvtára, a hornbachi is Pfalz megszüntetett középkori kolostori könyvtárainak anyagára alapozott (igaz, hogy ma ezeknek az anyagából csupán néhány kötet maradt fenn). Svensson tehát röviden áttekintette a környék középkori könyvtártörténetét, majd elemezte azt a képzési, oktatási tervet, amelyet az alapítástól kezdve kialakítottak. Ehhez a tervhez – amelynek kialakításában személyesen Johann Sturm is szerepet játszott – igazították ugyanis a könyvek beszerzését, illetve

a könyvtár arculatát. Wolfgang fia, Johann I. (meghalt 1604) különösen nagy gondot fordított a gimnásium illustre rangot elért intézmény könyvtárának gyarapítására, így a könyvek száma 1577-re elérte a másfélezret. (Csak összehasonlításként: a brassói gimnázium könyvtára is ilyen nagyságrendű volt ugyanebben az időben.) A hornbachi gimnáziumnak 1628-ban történt Zweibrückenbe való költözése után a két könyvtár anyaga egyesült, de sajnos nem sokáig szolgálhatta a környék lakosságát, illetve a tanulókat. A harmincéves háború számos könyvtár pusztulását hozta, így 1635-ben ez a gyűjtemény sem került el ezt a sorsot. A gimnáziumot csak 1702-en alapították újra Meisenheimben, amely 1706-ban Zweibrückenbe költözött. A könyvtárat 1723-tól Johann Philipp Crollius, majd ennek hasonnevű fia irányításával fejlesztették, és a 18. század végére elérte a 16. század végi nagyságot. Emellett a városban egy újabb nyilvános könyvtár is alapult. 1806-ban a gimnáziumi, fejedelmi és a nyilvános könyvtár anyagát egyesítették.

A fejedelmi udvar I. Johann idején Zweibrückenbe ugyancsak szép könyvgyűjteményt tudhatott magáénak. 1583-ban létrehozta az első zweibrückeni nyilvános könyvtárat is, majd magángyűjteményével egyesítette azt. E könyvtár állománya jelentős részben 1635-ben, de végleg a holland háborúban 1667-ben pusztult el.

A zweibrückeni fejedelmi gyűjtemény mellett Birkenfeldben I. Karl (meghalt 1600) alakított ki könyvtárat, amelyet utódai, főként Georg Wilhelm és Karl Otto gyarapítottak. A 17. század első harmadától fejlesztett bischweileri bibliotéka (I. és II. Christian) 1720-ban ez utóbbi helyen egyesült, és az egész könyvanyag 1752-ben került átszállításra Zweibrückenbe. Itt a 18. század első felében IV. Christian ápolta a fejedelmi család könyveit, és kitüntetett figyelmet szentelt a Crollius felügyelete alatt gyarapodó gimnáziumi gyűjteménynek is.

Az 1806-ban egyesített fejedelmi és gimnáziumi könyvtár még két válságos periódust élt át, legutóbb 1945-ben, amikor az amerikai bombázók komoly károkat okoztak az iskola épületében is.

Lars G. Svensson könyve igazi doktori disszertáció. A teljes kutatástörténeti áttekintés mel-

lett a ma meglévő kéziratállomány nagyon részletes leírását adja, kiválóan használható mutatókkal, beleértve kezdősorok mutatóját (Initienregister) is. A nagyon bonyolult helytörténeti folyamat segít áttekinteni az a folyamatokra, amely az egyes pfalzi-zweibrückeni gyűjtemények sorsának alakulását ábrázolja. Szerencsés lett volna még a pfalzi uralkodó család leszármazási rendjét táblázatosan is közölni, illetve a család egyes tagjainak neve mellé következetesen az életrajzi dátumokat is feltüntetni. Tartok ugyanis attól, hogy nem csupán a recenzensnek okoz nehézséget a család történetének követése, illetve feleslegesen sok munkát az említett adatok vizsgálakésése. Nagyon informatívnak tartom ugyanakkor az egyes gyűjteményi részeknek tartalmi, kiadási helyek szerinti, illetve a proveniencia szerinti részben táblázatos, részben grafikonos bemutatását.

Végezetül megemlítem, hogy magyar szempontból egyetlen érdekes kézirat említhető a gyűjteményben: V. Friedrich autográf követi utasításai Johann Joachim von Rusdorf számára (1627–1631). Rusdorf magyar kapcsolatait dokumentumszerűen, illetve összefoglalóan eddig Vásárhelyi Judit közleményéből ismerhettük (*Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei*. Szeged, 1991, Scriptum. /A Lymbus Füzeti 22. – Klny. a Lymbus, Művelődéstörténeti Tár III. kötetéből/.

MONOK ISTVÁN

Barbier, Frédéric: Lumières du Nord. Imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le Nord au XVIIIe siècle (1701–1789). Dictionnaire prosopographique. Genève, Librairie Droz S. A. 2002. 544 l., 16 t. ill. /École Pratique des Hautes Études. VI. Historie et civilisation du livre 25./

A régi könyvek elismert szakértője, Robert Escarpit francia író vallotta: egy ország irodalmi életét számos közreműködő, a nyomdász, a könyvkiadó és a könyvkereskedő együttes játéka határozza meg, s e játék irányítója a könyvkereskedő.

A könyvkereskedőknek, könyvkiadókknak és nyomdászoknak a felvilágosodás eszméi terjesztésében játszott szerepét vizsgálta a CNRS (Tudományos Kutatások Nemzetközi Központja) által támogatott kutatási program. Frédéric Barbier irányításával, valamint Sabine Juratic és Michel Vangheluwe közreműködésével végzett nagyszabású feltáró munka kiterjedt mindazon személyek vizsgálatára, akik a 18. századi Franciaország északi területén a mai Nord du Pas-Calais (Calais, Dunkerque, Lille, Sadan, Amiens, Noyon által határolt terület) 1701–1789 közötti időszakban tevékenységükkel hozzájárultak könyvek megjelenítéséhez, illetve terjesztéséhez. Lehetőséget biztosítva ily módon széles tömegek számára a francia felvilágosodás eszméinek megismerésére. Noha csak az északi régió területén működő nyomdákra, könyvkiadókra és könyvkereskedőkre terjedt ki vizsgálódásuk, mégis az aprólékos kutatómunkában szinte Franciaország összes levéltára és könyvtára közreműködött. Sőt a korabeli hatalom elől Északra menekülő nyomdász-könyvkereskedők tevékenységének feltárása érdekében belga és holland résztvevői is voltak a kutatási programnak.

Az adatgyűjtés feltétele egy gondosan megtervezett, precíz, számítógépes feldolgozást lehetővé tevő kérdőív megszerkesztése volt, amelyet a kutatásban közreműködő könyvtárosok és levéltárosok töltöttek ki. A felvett adatok rögzítették a vizsgált személy életrajzi adatait, családi és társas kapcsolatait, szakmai tevékenységét és a társadalmi pozícióját. A feldolgozott kérdőíveket táblázatkezelő program segítségével analizálták. A számítógépes feldolgozás lehetővé tette egyfelől a többszempontú keresést, másfelől lehetőséget adott az egyes nyomdák teljes nyilvántartásának megjelenítésére, illetve csak egy konkrét részadat kiválasztására. A könyvkereskedők, nyomdászok és könyvkiadók tevékenységét dokumentáló kéziratok (gazdasági szervezetek és a közigazgatási adminisztráció iratai, hagyatéki leltárak, nyomdász és könyvkiadói társaságok iratai, magánlevelezések stb.), illetve nyomtatott (nagykönyvtárak katalógusai) forrásdoku-

mentumok tudományos elemzésének eredménye az alábbiakban ismertetendő kötet.

A tanulmánykötet szerkezetileg két önálló részből áll. Első részében az alap kutatás során összegyűjtött óriási forrásanyag tudományos elemzésének eredményét összegző publikációk olvashatók. Bár a francia forradalom eszméletörténeti előzményei irodalom- és politikatörténeti megközelítésből napjainkban már részleteiben is ismertek, mégis a most publikált tanulmányok új ismeretekkel bővítik e korszakról kialakított képünket. Többek között megismerhetjük: a nyomdász-könyvkereskedők társadalmi helyzetét, vidéken és Párizsban élő képviselőik egymás közti kapcsolatát, a könyvkereskedők témakörök szerinti specializálódásának folyamatát, az abszolutizmus cenzúra modelljét, a francia felvilágosodás tiltott szerzőinek kiadóit és terjesztőit, továbbá a hatalom elől emigrációba kényszerülő menekülők útvonalát Észak irányába. A vizsgált korszak nyomdászattörténeti szempontból is jelentős, ugyanis nyomon követhető azt a folyamat, amikor a felvilágosodás nézeteit, eszméit közvetítő nyomtatott könyvek mellett föltűntek és egyre fontosabbá váltak a kis terjedelmű nyomtatványok, röplapok. Hatásukra jelentős számú, új olvasóközönség jött létre, akik politikai ízlésük szerint tömörültek az egyes nyomtatott röpiratokat kiadó és terjesztő csoportok köré. E folyamat eredményeként született meg az olcsóbb, nagy példányszámú kiadvány, az újság.

A második rész a meghatározott szempontok szerint kiválasztott nyomdászok, könyvkiadók és könyvkereskedők személyi gyűjteménye, prozopográfija. Bár a személyi adattár a kiválasztott nyomdászokra, könyvkiadókra és könyvkereskedőkre vonatkozó életrajzi adatok összességét teszi közzé, mégsem életrajzi gyűjtemény. Annál sokkal több. A gazdag forrásanyag feldolgozása során nem csak az életrajzi vonatkozású adatokat ismerhetjük meg, de képet kapunk a nyomdák felszereltségéről, a könyvkereskedések berendezéséről, magukról a megjelentett kiadványokról, a nyomdász-kereskedőknek a felvilágosodás neves szerzőihez fűződő kapcsolatáról, valamint

az egyes nyomdász és könyvkereskedő dinasztiák családi és társas kapcsolatáról, illetve anyagi helyzetéről. A személyi adattár anyagát bőséges jegyzetapparátus gazdagítja. A hivatkozott források pontos helyének közzététele mellett a korszakra vonatkozó nagyszámú szakirodalmi hi-

vatkozás könnyíti a téma iránt érdeklődő kutatók tájékozódását. A prozopográfia használatát névindex segíti.

BÁNFI SZILVIA

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 13,22 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Vemerkényi Előd</i> : Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században	1
<i>Knapp Éva</i> : Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége. I.	18
<i>Hornyák Mária</i> : A Pesti Hírlap és a nevelés	42
<i>Vemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. II.	67

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ékete Csaba</i> : Heidelbergi ajándékkönyv 1612	89
<i>3. Kis Attila</i> : Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum	94
<i>Šzelestei N. László</i> : Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára	105
<i>4. Kakucska Mária</i> : Ki írta a „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneké”-t?	116
<i>3álint Gábor</i> : A Világvárosi Regények története	126

FIGYELŐ

<i>W. Salgó Ágnes</i> : Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára	135
--	-----

SZEMLE

Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars quinta. Kiad. Deé Nagy Anikó. Bp.–Marosvásárhely, 2002. (<i>W. Salgó Ágnes</i>)	141
Emödi András: A Nagyvárad Székeskáptalan Könyvtára a XVIII. században. Bp.–Szeged, 2002. (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	142
Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Kaiserslautern, 2002. (<i>Monok István</i>)	143
Barbier, Frédéric: Lumières du Nord. Imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le Nord au XVIII ^e siècle (1701–1789). Dictionnaire prosopographique. Genève, 2002. (<i>Bánfi Szilvia</i>)	144

SOMMAIRE

<i>Nemerkényi, Előd</i> : Auteurs classiques latins dans des bibliothèques médiévales: la Hongrie au XI ^e siècle	1
<i>Knapp, Éva</i> : Un „imprimeur errant” fantôme au tour des siècles XVIII ^e et XIX ^e , l’activité d’édition et de diffusion de András Berei Farkas. I.	18
<i>Hornják, Mária</i> : Le journal Pesti Hírlap (Journal de Pest) et l’éducation	42
<i>Nemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. II.	67

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fekete, Csaba</i> : Livre en cadeau de Heidelberg en 1612	89
<i>B. Kis, Attila</i> : Ádám Frank (1639–1717) et la ‘Bibliotheca Fratrum Polonorum’	94
<i>Szelestei N., László</i> : La bibliothèque d’un gentilhomme de Esztergom, János Somogyi (†1782)	105
<i>Kakucska, Mária, H.</i> : Qui est l’auteur de la poésie intitulée „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneke” ... (Le chant des nymphes festinant dans les collines de Mátra)	116
<i>Bálint, Gábor</i> : L’histoire de la collection ‘Világvárosi Regények’ (Romans de métropole)	126

CHRONIQUE

<i>Salgó, Ágnes, W.</i> : Mélanges offerts au 200 ^e anniversaire de la fondation de ‘Teleki Téka’ (Bibliotheca Teleki)	135
---	-----

REVUE

Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars quinta. Éd. Deé Nagy, Anikó. Bp.–Marosvásárhely, 2002. (<i>Salgó, Ágnes, W.</i>)	141
Emödi, András: La Bibliothèque du Chapitre de Nagyvárad au XVIII ^e siècle. Bp.–Szeged, 2002. (<i>Farkas, Gábor Farkas</i>)	142
Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Kaiserslautern, 2002. (<i>Monok, István</i>)	143
Barbier, Frédéric: Lumières du Nord. Imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le Nord au XVIII ^e siècle (1701–1789). Dictionnaire prosopographique. Genève, 2002. (<i>Bánfi, Szilvia</i>)	144